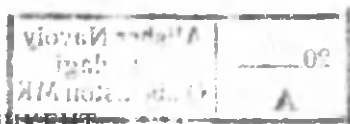

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ДАШТУ ДАЛАЛАРДА

РОМАН

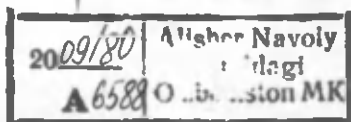

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»

2009

Эзгуликка йўғрилган қалб оламни ранг-баранг тусда ҳис қилади. У ҳатто оламда мавжуд бўлмаган ранглارни ҳам туя билади ва дунёга, тириклик оламига шу ранглар орқали боқади. Бундай кишиларнинг инсоний бурч ҳақидаги эзгу тушунчалари ҳамيشа кишилик дунёсини нурлантириб, жилолантириб туради. Бунинг акси бўлган кишилар эса бу оламда фақат оқ ва қора рангларнигина фарқлайди ва ҳаётга бўлган муносабати ҳам шунга яраша бўлади. Инсоният юзага келибдики, мана шу икки кутб ўртасида кураш боради. Хўш, бу қанақа кураш ва унинг чеки-чегараси борми? Сиз бу саволга таниқли ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг ушбу китобидан жавоб топасиз. Адиб бу романида тирикликни тебратувчи қатор туйғуларни гўзал бир йўсинда очиб бера олган.

HD 35116
395

Тўланбой подани кунгай бетга ёйиб, ўзи тунд ва ҳаф-саласиз бир қиёфада, ошиқмай, қуёшга терс тепаликка кўтариларкан, тўсатдан нигоҳи ёнбағирликда, қуриган сийрак тиканаклар орасида жонталвасада талпиниб, ўзини ҳар ён ураётган каттакон малларанг тулки — Қорақулоққа тушиб, беихтиёр тўхтади. Кўзларига ишонмагандай, унга бир муддат тикилиб қолди. Сўнг ғамнок чеҳрасига табас-сумга ўхшаш ғалати бир ифода қалқиб, белига кўндаланг тутган таёғини шошқалоқлик билан аввал чап, кейин ўнг қўлига олди. Бироқ ўлжаси томон эндигина интилган ери-да, бу қадар ҳовлиқиши ўзига жуда эриш туюлиб, дарров шаштидан қайтди. Неча кундирки қиртишланмаган ияги-ни қирт-қирт қашлаганча, ҳардамхаёл бир алпозда тева-ракка шунчаки бир қур назар ташлаб, сўнг атай имилла-ган кўйи ёнбағирликка ўрлай бошлади. Орада оёғини маҳ-кам сиқиб қолган қопқон тишлари орасидан қутулмоққа беҳуда уринаётган Қорақулоқни унутгандай, йўл-йўлакай юмронқозиқнинг янги қазилган инига алаҳсиди. Ҳатто эр-макталаб ёш боладай, инга таёғи учини тиқиб кўришдан ҳам эринмади. Шунга қарамай, унинг бугун диққат-эйти-бори барибир қопқондаги тулкида эди.

У секин-аста қопқонга яқинлашар экан, унинг укув-сизларча қўйилганини бир қарашдаёқ фаҳмлаб, айёрлик-да ҳар қандай жонзотни бир чўқишда қочирадиган Қора-қулоқдек хушёр бир жониворнинг келиб-келиб шу жўнгина қопқонга тушиб қолганидан ғоятда таажжубланди. Нега-ки, хўрак ҳидидан кўра, хавфдан огоҳ этувчи темир иси анқиб турган бу майдонни ёввойи жониворларгина эмас,

қишлоқнинг лаллайган хонаки итлари ҳам четлаб ўтиши мумкин эди-да.

Бу нимаси энди?

Бугун ё қопқон эгаси Рўзикулнинг омади чопган, ё Қорақулоқни ажал бошлаб келган бу ерга? Нимага деганда, Рўзикул жўраси эсини таниганидан бери овчилик билан шуғулланиб келаётган бўлса-да, ҳанузгача қопқонни эплаб қўя билмайди. Масалан, у қопқон занжири-ни маҳкамлашда, ҳақиқий овчилардек, чоғроқ ёғоч гўладан эмас, турли темирқозиқлардан фойдаланиб келади. Умуман олганда, унинг овчилик фаолиятида бу хил палапартишликни истаганча учратиш мумкин. Қисқаси, у овчиликнинг қадимий ва деярли ҳеч ўзгармас расм-русумларига тўла амал қилишдан ё эринади, ё уларни билмайди. Бошқалар ёввойи жониворлар тез сезадиган темир ҳидини йўқотиш учун нималар қилишмайди дейсиз. Қопқону занжир қолиб, гўлагача жонлиқ ёки парранда қонини суркаб чиқишади. Рўзикул жўраси эса темир қозиқни ерга наридан-бери қоқиб-суқиб, чувалган занжир устига бир энлик тупроқ ташлаб қўя қолади, холос. Сўнг ўзича койиниб юради, овим ҳеч бароридан келмади-келмади-да, деб.

У қўйган қопқонларга ёввойи жониворлардан ҳам кўра, кўп ҳолларда даштдаги моллар тушиб қолади. Тўланбой эса йўлида учраган бу қопқонларни йиғиштириб олиб, ўзи айтмиш, Рўзикул жўраси тузукроқ ҳақ бермагунча, уларни эгасига қайтармайди. Кейин улар, қопқон баҳона, даштда бирга еб, бирга ичишади ва сўнг, албатта, жанжаллашишади. Бетма-бет туриб эмас, оралиқ масофа сақлаб уришишади, яъни Рўзикул берган зиёфат эвазига қўлга киритилган қопқонни елкасига ташлаб, бирор эллик одимлар узоқлашгач, кескин ортига ўгирилади-да, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, нафсингга ўт тушсин, сен очофатни-я, дея «чангитиб» сўкишга тушади. Куюққина зиёфатдан сўнг, тиш кавлаб, баҳузур ёнбошлаб ётган Тўланбой бошда унинг тутақишларига пинагиниям бузмайди.

— Сўкаркансан, берманроқ кеп сўкмайсанми, — дейди баттар унинг жигига тегиб. — Боласини йўқотган эчкидай, узоқдан туриб маърашинг нимаси!

Рўзикул эса яқинлашмоқни хаёлигаям келтирмайди. Қўлига тушар бўлса, жўраси пашшадай эзиб ташлашини яхши билгани боис, ҳар лаҳзада ура қочмоққа шай турган ҳолда обдан тилига эрк бериб, Тўланбойни ҳар балоларга менгзаб-менгзаб сўкади. Бу эса кунбўйи ёлғиз ўзи даштда зерикиб ўтирадиган подачиға аслида зўр бир эрмак эмасми, Тўланбойнинг ҳам секин-аста завқи келиб, шунингдек, анчагина қизишиб, подачиларга хос ўткир ва шалоқ сўзлар билан оғайнисини беармон сийлай бошлади...

Бу ҳол жўраси томонидан қуйидаги бир сўз атай тилга олинмагунча давом этади.

— Э, сўппайган бўйингга сени, пастух! — сўкинишда унга тенглаша олмаганидан алами келган Рўзикул охири шу сўзни айтмоққа журъат этади. Буни бир эмас, икки бор таъкидлайди:— Пастух!

Бу сўз Тўланбойнинг нақ ўмганини тешиб ўтгандай бўлади. «Подачи» деса, финг демайдиган одам, бу сўз ўзга тилда эвриб айтилиши билан тутаб-тутақиб кетади ва ана шундан сўнг кўринг томошани: минг қўйли бойдай, ён-бошлаб сўкинаётган одам, чаён чаққандай, ирғиб ўрнидан туради, ерда думалаб ётган бўш шишани қўлига олиб кучи борича жўраси томон улоқтиради. Кейин бунга ҳам қаноат килмай, унинг ортидан қувлашга тушади. Бирининг елкасида қопқон, бирининг қўлида заранг таёқ, дашт бўйлаб қочишу қувлаш бошланади. Рўзикул ориғу чаққон эмасми, алп келбатли Тўланбойни зумда ортда қолдириб, тезда дашт бағрига сингиб кетади.

Кейинги учрашганларида эса аста сўрайди:

— Агар ўшанда тутиб олсанг, нима қилардинг, а, жўражон?

Бироқ бунгача Тўланбой навбатдаги қопқонни ўлжа сифатида қўлга киритиши лозим. Акс ҳолда Рўзикул деганлари қорасиниям кўрсатмайди. Орадан ҳафта — ўн кун, гоҳида ундан зиёдроқ вақт ўтиб, Тўланбой яна жўрасини илҳақ кута бошлайди. Унинг илҳақ бўлиши бекорга эмас, негаки, Рўзикул жўраси қопқон қўйишни унчалик эпла-ёлмагани билан, дастурхон тузашни жуда боплайди. Қишлоқдаги катта-кичик тўйларнинг газагини тайёрлаш ҳам асосан унинг зиммасида. Тўланбой у тузаган дастурхон

атрофида даштда эмас, худди ресторанда ўтиргандек ҳис қилади ўзини. Ва ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида Рўзиқул қопқон илинжида тағин даштга чиқиб келади.

У Тўланбой билан бошда кўришмайди, сўрашмайди, қўлидаги тугунни очиб, дастурхон тузашга киришаркан, сен нари тур, дея тўнғиллайди. Тўланбой ҳам жўраси каби йўлига тумтайиб, четланган киши бўлади. Рўзиқулнинг дастурхонга таклиф этишини кутиб, ўз навбатида, буни сездирмасликка тиришиб, ўзини иш билан банддек тутди. Жўрасининг замзамали чорловидан сўнг ҳам ҳолатини ўзгартирмай, худди подани туванлаётгандек, даштга қадалиб тураверади. Ўзи тузаган дастурхондан кайфияти чоғланиб турган Рўзиқул бу сафар таклифини қувноқ оҳангда такрор этади:

— Дастурхонга марҳамат, жаноби олийлари!

Аммо Тўланбой бирдан юмшай қолмайди, яна бир оз таранг қилгиси келади. Тузоқли дастурхонга яқинлашишдан аввал подадан сал узоқлашган молларга бақирган-чақирган киши бўлади.

Рўзиқул, дастурхон эгаси эмасми, бу гал дадил ўдағайлаб беради.

— Ҳўкизга ўхшамай, келақолсанг-чи энди!

Буни қарангки, «пастух» деган сўздан ўзида йўқ қутуриб кетадиган одам бу гапга эътибор ҳам бермайди. У жўраси томон иддаоли йўсинда юзланаркан, дид билан тузалган дастурхонга назари тушиб, кўзлари яшнаб кетади.

— О-о, боплейсан лекин!.. — деб юборганини сезмай қолади.

Тушлиги суви қочган нон ва бир кўзача сув бўлган даштдаги подачи учун Рўзиқул тузаган дастурхон мўъжизанинг ўзи эди. Тўланбой, оғзидан сўлаги оқиб, ҳарислик билан дастурхонни кузатади: ўртадаги лаби учган сопол лаганда чиройли бўлакланган товуқ эти, ёнида бош-кети бир текис кесилган ярим тутам кўк пиёз, қаватида кўп эмас, икки бошгина саримсоқ ва лаганнинг иккинчи четида тўрт донагина помидор, сал нарида бир шиша бўй чўзиб турибди, қуёшда ялтираб. Лагандан сал олислатиб қўйилган нон устида эса тўрт букланган юпқа. Мойи тўнглаб қолган совуқ юпқани иккиси ҳам жуда хуш кўра-

ди. Дастурхондаги газаклар фаслга қараб ўзгариб турсада, лекин бир нарса, яъни товуқ эти ҳеч қачон ўзгармайди — ҳамиша дастурхон кўрки сифатида муқим қолаверади. Тўланбой товуқ этини мақтаб-мақтаб ейди-ю, лекин қув жўраси уни ўз катагидан эмас, энаси — Ойбарчиндан ундирганини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ойбарчин, болам даштда чанг-чунг ютиб юрибди, дея товуқни чоли Эшқул полвондан бекитиқча пишириб беради. Бу борада онанинг Рўзиқул билан тили бир. Йигит, эртага жўрамни кўргани даштга кетаяпман, атаган нарсангиз бўлса, тайёрлаб қўйинг, деб кетиши билан эна дарҳол ҳаракатга тушади. Эртаси Рўзиқул эшиқда пайдо бўлиши билан тугунни қўлига тутқазиб ҳамиша қаттиқ тайинлайди: «Амакингиз зинҳор билмасин, кейин жўрангизга ҳам айтиб ўтирманг, оғзи жуда бўш, гуллаб қўяди». Эшқул полвон бу хил эркаликларни ёқтирмагани сабабли аёл бу ишларини ундан қаттиқ сир тутати.

Тўланбой, нафси ҳар қанча ҳакалак отмасин, дастурхонга дарров кела қолмайди. Нариди тушовланган эшаги ёнига бориб, хуржундан сув тўла кўзачани оларкан, киши билмас, хуржун тубидаги ўлжа қолқонни туртиб қўяди, ҳаммаси сен туфайли, дейди сирли кулимсираб, қани энди, ҳар куни йўлимда учраб турсанг! У ўлжа қолқонни ҳеч вақт ўтовда қолдирмайди, доим ўзи билан олиб юради. Қолдирар бўлса, Рўзиқул жўраси уни аёлидан сўраб олиб кетиши мумкин. Бир-икки шундай бўлган. Шундан бери у қўлига тушган қолқонни хуржун тубида олиб юради. Кейин, йўл қараб, жўрасининг келишини кутади ва тўкин дастурхонга унинг қўшган ҳиссаси ҳамиша бир кўзача сув бўлади.

Улар, ҳали бир-бирларига нисбатан бўлган аразлари тўла тарқамагани учун, биринчи қадаҳни жимгина кўтаришади. Ва шундан сўнггина Рўзиқул ҳазил йўсинда юқоридаги саволни беради: «Агар ўшанда тутиб олсанг, нима қилардинг-а, жўражон?»

Тўланбой, оғзи тўла таом, жавобга ошиқмайди. Қаршисида мўмингина бўлиб ўтирган жўрасига кўз қирини ташларкан, ўшанда тутиб олсам, нима қилардим-а, дея ўйлайди. Рўзиқулнинг бир таёқлик ҳоли йўқлигини гўё энди

пайқаётгандай, унга бот бошдан-оёқ разм соларкан, ўшанда қувиб етолмаганидан ичида қувониб қўяди. Етсам, чатоғингни чиқарардим, дея ростини айтмоқдан истиҳола қилади. Нега деганда, жўраси бу сафар ҳам семизгина товукни ёғга ташлаб кепти. Ярашайлик деб, шишани жуфт қипти. Ана, иккинчиси халтанинг ичида дўмпайиб турибди. Ахир шундай одамни хафа қилиб бўладими? Бахтига Рўзиқул берган саволини тез унутади, бошқа гапга чалғийди.

Тўланбойнинг кайфияти яхшилангач, унинг озгин елкаларига қўл юбориб, эркалаб қўйгиси келади. Бироқ жўрасининг «пастух» деб сўкканлари қайта эсига тушиб, бу ҳаракатдан тийилади. Қовоғини уюброқ емак чайнашда давом этади. Аммо унинг қадаҳ сўзидан сўнг, тагин чехраси очилади. Негаки, Рўзиқул қадаҳ сўзини жуда дўндиради. Тўланбойни қишлоқнинг шери, полвони, ори ва номуси дея таърифлайди. Қайси даврада қайси полвонни қандай йиқитганини бир-бир эслайди. Унинг бетизгин қаҳридан ўзи қолиб, ўзга қишлоқ йигитлари ҳам зир титрашини айтганда, Тўланбой янада ҳузур қилади. Бироқ Рўзиқул таърифи тилларда дoston бўлган муштлашувлардан бирининг тафсилоти устида тўхталганда, елкалари ўз-ўзидан қичишиб, нохушланади. Кўз ўнгида отаси Эшқул полвоннинг ғазабнок қиёфаси намоён бўлиб, ҳатто оғзидаги луқмасини ютолмай қолади. Ўшанда отаси ёлғиз ўзи бир неча йигитга бас келган ўғлини сийлаб ўтирмаган, ўтовни зир айлантириб қувлаган, қўлидаги заранг таёғи билан елкасини обдан сийпалаган. Бу синоатдан беҳабар Рўзиқул уни «зўр» деб мақтайди. Ўша «зўр»нинг отасидан ўлгудек қўрқшини ҳатто тасаввурига сиғдиrolмайди.

Тўланбой охири чидаёлмайди. Отасининг ўшандаги калтгини эсламаслик учунгина, бошқа гапдан ол, жўражон, дейди. Бироқ Рўзиқул бир гапга тушиб кетса, уни сира тўхтатиб бўлмайди. Агар гапдан тўхтайдиган бўлса, ниманидир баҳона қилиб, албатта, уруш чиқаради. Боз устига, у Тўланбойнинг кучи ва келбатига болаликдан ҳам ҳавас, ҳам ҳасад қилиб келади. Унинг юрагидаги бу икки хил тўйғу вазиятга қараб алмашиниб туради. Шунинг учун

улар ҳар доим ҳам уришавермайдилар, гоҳида жуда илиқ-иссиқ хайрлашадилар. Бу энди кўп ҳолларда Тўланбойнинг ўзини қай тарзда тутишига боғлиқ. Зиёфат давомида, билиб-билмай, оғзидан бирор ножўя гап чиқиб кетса бўлди, буни дилига тугиб қўйган Рўзиқул кейин «пастух» лаб, жонини олади. Бироқ у шу қадар инжиқки, нима ёқиб, нима ёқмаслигини гоҳида билиш жуда қийин. Баъзида Тўланбойнинг алп мисол керилиб ўтиришиям унга малол келиб қолиши мумкин. Хуллас, Рўзиқулни тушуниб бўлмайди. Бинобарин, Тўланбой уни англамоққа ҳеч қачон уриниб ҳам кўрмаган. Билгани, жўраси дастурхонни зўр тузайди. Бор гап шу.

У бўлғуси зиёфатни кўз олдига келтириб, эран-қаран тулкига яқинлашар экан, ўнг кўлидаги силлиқ заранг таёғини ўнғайлади. Мана, ҳозир таёғини енгил бир серпасга бўлди, тулки деган жониворда жон асари қолмайди. Бу-ку бир ушоқ жонивор экан, унинг зарбаларига томдек новвослар ҳам бардош беролмайди. У ҳеч бир жонни, хоҳ у одам боласи бўлсин, хоҳ ҳайвон, подачиларга хос тасира-тусир саваламайди, атиги бир уради. Ургандаям нозик жойига уради. Кейин қарабдики, шўрлик жон оёғи остида чўзилибгина ётибди.

Тўланбой тулкини бир ҳимо билан тинчитмоқчи бўлган жойида, бирдан фикридан қайтди. Дилгир кўнгли эрмак истарди. У ҳаётида илк бор ўлжа қаршисида ҳардамхаёл туриб қолди. Сени нима қилсам экан, дегандай олдинги ўнг панжасини қопқон тишлари орасидан суғурмоққа беҳуда уринаётган жониворга лоқайд кўз ташларкан, ўшаниш тийиқсиз туйғу — шафқатсизлик гирдобиди гувранаётганини ҳис этиб, ўзини бир одим ортга олди. Жониворга раҳм қилиб эмас, унга тез ўлимни раво кўрмаганлиги туфайли чекинди. У тулкини эркалаб ва эрмаклаб ўлдиришни истарди. Яғрин туклари куёш нурида ял-ял товланаётган жонивор соғлом ва бақувват эди. Ҳар бир ҳаракатидан ҳаётга ташналик уфуриб турарди. Қани энди, манову лаънати темир тишлар орасидан оёғини суғуриб олса-ю, кўзига оловдай кўринаётган қадрдон дашти бўйлаб ҳолдан тойгунча елиб-югурса. Қулоқлари учидаги қоп-қора туклари-ю ҳаракатига монанд тусланиб-товланувчи тилла

ранг мўйнаси туфайли у бир неча йиллардан буён маҳаллий овчиларнинг ичини қиздириб келарди. У бу ҳудудда Қорақулоқ номи билан машҳур эди. Жонивор фавқулодда гўзал эди. Буни ҳатто унча-бунча гўзалликни тезда идрок этавермайдиган Тўланбой ҳам сезди. У Қорақулоқни ушлаб кўргиси, майин мўйнасини силаб-сийпагиси келди. Бироқ тулки мушук эмаски, тинчгина силаб-сийпатиб қўйса, қўлингни чўзишинг билан ғарч этиб бармоғингни узиб олиши мумкин.

Тўланбой тезда бунинг йўлини топди. Ёзнинг жазирма иссиқларида ҳам эгнидан тушмайдиган қалин пахталигини ечиб, худди бедана тутаётгандек, уни Қорақулоқнинг устига ташлади. Яғир пахталикка гўё жон кирди — тўлғанди, силкинди, сўнг эса узун енглари тарвақайлаганча тек туриб қолди. Мана энди, жониворни пахталикка чирмашгина қолди. Кейин жониворнинг тумшуғига чертасанми, ё думидан тутиб ерга урасанми, ихтиёринг.

Агар Тўланбойнинг нигоҳи даштнинг узоқ буржидаги қорани илғамаганида, Қорақулоқнинг эрмакка айланиши тайин эди. Тўланбой уни силарди, сийпарди, сўнг астагина терисини шилиб оларди.

У дашт адоғидаги қизғиш қиялик ёқалаб йўртиб бораётган Бўзбўрини пайқагач, тулкини бир зумга унутди. Пахталик устига эгилмоқчи бўлган ерида, қайта қаддини тиклаб, ўша томон тикилганча туриб қолди. Бу масофадан туриб узоқдаги қимирлаган қорани пайқаш қийин эди. Аммо ҳамма бало шундаки, Тўланбойнинг кўзлари ниҳоятда ўткир эди. Шу қадар ўткир эдики, бу бепоён кенгликнинг қаерида нима қимирлаяпти, барини кўриб-билиб турарди. Одатда, кенглик ҳар қандай қўланкани ямлаб, ютиб юборади ва кишида фақат гумонгина қолади, нимадир кўзимга чалингандай бўлдимми? Тўланбой эса зиғирдай қорани ҳам тиниқ илғайди. Ҳозир ҳам Бўзбўрини аниқ кўриб турарди. Ана, у қиялик белидаги энсиз, чуқур жарлик лабига етиб-етмай тўхтади. Чўнқайганча даштни диққат-ла кўздан кечира бошлади. Ҳар сафар шу ҳол — қиялик ёқалаб келади-да, жар бўйига етганда тўхтади. Чўкади. Биров изимга тушмадимикан, дегандай, даштни синчков назаридан ўтказди. Сўнг, нимадандир чўчи-

гандай, илкис ўрнидан қўзғалади-да, жарга сакрамоққа чоғланган жойида яна тўхтайди. Бошини бир ён буриб, кенгликка тагин бир сидра кўз ташлайди ва шундан кейингина қуйига шўнғийди.

Бўзбўри бу даъфа жар лабида хиёл узоқроқ туриб қолди. Олисдаги подага, дўнгда қўнқайган Тўланбойга хавфланиб эмас, қизиқсиниб кўз солди. Одатда, даштнинг бу қисмида пода кам ўрлайди. Тўланбойга ўхшаганларни демаса, қолган подачилар бу томонларга деярли доримайди. Шунингдек, узоқда тебраниб бораётган шалоқ юк машинаси ҳам унинг назаридан четда қолмади. Турган гап, Бўзбўри на Тўланбойдан чўчиди, на олисдаги машинадан. Унинг жар лабида ҳаяллаши бор-йўғи эҳтиёткорлик вадан эди. Агар у даштда ўзига тикилган бирор нотаниш нигоҳни илғаса, ўлақолса жарга сакрамайди. Қиялик ёқалаб йўртишда давом этиб, харсангли ҳудудгача боради. Харсангли ҳудуд Тошдарага кираверишдаги ўртача дўнглик бўлиб, саҳни катта-кичик харсанглар билан тўла бўлгани учун одамлар уни «Тошўрмон» деб ҳам аташади. Йиртқич ўша тошўрмон оралаб ўтиб, Тошдарага тушади. Дара бўйлаб бир-икки чақирим юрилса, кунботишга чўзилган Ингичкадарага дуч келинади. Ингичкадаранинг тор ўзани эса ҳайбатли Қоялидарага олиб чиқади. Қоялидаранинг кунгай бетидаги сербута ўнгирларидан бирида унинг ини жойлашган. У инда бу йил атиги иккита болалаган жуфти — Қораманглай билан умргузаронлик қилиб келади. Кам болалагани ва гоҳи йиллари қисир қолавергани учун урғочи бўрига бу номни Ойбарчин берган.

Қораманглай!

Бугун Бўзбўрининг ови бароридан келмай, қуруқ қайтмоқда эди. Туни билан тиним билмай санқиганиданми, панжалари зирқираб оғримокда эди. У даштда шубҳали бирор нарсени сезмагач, жарлик тубидаги майин, нам қум панжаларига қанчалик хуш ёқишини билгандай, пастга сакради. У панжалари остида юмшоқ, намчил қумни ҳис этаркан, даштниям, даштда кўрганлариниям унутди. Жарлик муюлишида кўмилган захираси томон интилди. Бу овлоқ ҳудудда унинг бир нечта ғамламаси бўлиб, иложсиз қолган кезлардагина уларга қотинарди.

Қораманглай унинг захирага қотинганини тез пайқайди. Уни ношудликда айблагандай, оҳиста ириллаб қаршилайди. Бўзбўри унинг норози ириллашларига эътибор бермайди. Ўнгир деворларига, эндигина дадил-дадил юра бошлаган болаларининг ангиллашлари эшитилаётган камарнинг тор оғзига, бўлтириқларига тезроқ сўт бўлсин деган илинжда, олдига ташланган хўракни очофатларча ямламай ютаётган Қораманглайга бир-бир кўз ташларкан, шамолда силкинаётган буталар шитирига қулогини динг қилади. Буталар шитиридан ўзга, бегона сасни илғамагач, хотиржам тортиб, ҳориган оёқларига бир оз дам бериш умидида нари кетиб, кулранг ясси тош устига бориб чўзилади.

У бу ерда узоқ қололмасди. Нафас ростлашга улгурмай, яна овга жўнаши лозим эди. Камардаги уч бирдай жоннинг увол-савоби ҳозирча унинг зиммасида эди. Жониворлар учун у қанчалик қудратли бўлмасин, ёлғиз ов қилишдан ёмони йўқ. Гап учраган ўлжага чоғи келиш-келишмасликда эмас, ҳамкорликда. Ҳамжиҳатликда ҳамиша йўқни йўндирмоқ мумкин. Бу борада Қораманглай анча хушёр ва ақлли. У ёнида бўлса, Бўзбўри пишқириб турган буқадан ҳам тап тортмайди. Аммо Қораманглайнинг овга чиқишига ҳали эрта, бўлтириқларига кўз-қулоқ бўлиб туриши лозим. Бошқа пайтларда бўрилар бир неча кунлаб оч қолсалар-да, парво қилишмайди. Чидашади. Аммо инларида бўриваччалар пайдо бўлиши билан беғамлик уларни тарк этади. Тўдабошининг бутун фикру зикри емак топиш билан банд бўлиб қолади ва бугунгидай қуруқ қайтса, она бўрининг ҳақли норозилигига сабаб бўлади. Захирага дам-бадам қотиниш эса, тўдабошининг обрўйига путур етказиши. Она бўри очликка, яраланиб азоб тортишга чидаши мумкин, лекин болаларининг емаксиз қолишига асло тоқат қилолмайди. Сийнаси сўтга тўлиши учун ҳатто тошнияма гажимоққа ҳозир туради.

Бир қарашда, бўрилар учун бу даштда емиш қаҳат эмас-дек туюлади. Масалан, шундоққина ёнларида Тўланбойнинг подаси. Қиш-қировли кунлар бошлангунга қадар кечаю кундуз даштда ёйилиб юради. Аммо бўри зоти ини

жойлашган ҳудуд тасарруфига кирувчи ердаги жонлиққа тегмайди. Зеро, уларнинг тинчлиги ҳам шунга боғлиқ. Тегар бўлишса, бу ерда умргузаронлик қилишлари маҳол, кейин янги жой, янги манзил қидиришларига тўғри келади. Шунинг учун бу йиртқичлар ўлжани даштнинг ши-моли-шарқий кенгликларидан қидиришади.

Тўланбой жарликка шўнғиган Бўзбўрини кузатиб қоларкан, яланғоч тоғлар томон маҳзун боқди. Хўмрайган қоялари кўкка бўй чўзган тоғу тошлардан кўз қувонарли бирор нима илғамагач, негадир чуқур хўрсинди. Азалдан бу тоғли ҳудуд чўпонлар томонидан, ит баҳра топмас ер сифатида саналиб келинади. Юксақ яланғоч қоялару гиёҳ унмас тизмалардан иборат бу маскан негадир кишини ўзига чорламайди, нари итаради. Тўғри, илиқ-иссиқ кунларда дара тубларида ўт-ўланлар мўл бўлади. Турли-туман буталар истаганча бор. Ҳатто камсувли булоқлар бўйида тол ва қайрағоч каби дарахтларни ҳам учратиш мумкин. Лекин буларнинг ҳеч бири умумий файзсизликка озгина-да кўрк бағишлай олмайди. Қайтамга юракда ададсиз бир хавотирни туғдиради. Эшқул полвон таъбири билан айтганда, Қоялидара ҳудуди илонлар маскани, у ерда танасидаги ҳар тангаси полвон одамнинг кафтидай, кўзлари эса шоҳкосадай улкан бир илон — аждаҳо ҳам яшармиш. Бу ҳақда Эшқул полвон ҳар сафар мароқ билан сўйлайди. Бироқ Тўланбой унинг гапларига кўп-да ишонавермайди. Иккинчидан эса, отанинг гапини ёлғон ҳам деб бўлмайди. Ҳақиқатан, Қоялидара, жумладан, Тошдарада илонлар сероб, қамчиндек ингичкасидан тортиб, билакдан йўғонларигача бор. Бироқ буларнинг бирортасида ҳам аждаҳолик сиёғи йўқ. Ўз навбатида, отаси тилдан қўймайдиган аждаҳони кўрган одамнинг ўзи йўқ. Аммо у ҳақдаги гаплар шу қадар кўпки, унинг қайси бирига ишонишингни ҳам билмайсан киши. Эшқул полвон эса ёнбошлаганча гурунгни уйини куйдиради: Подадан Шайман калнинг танаси йўқолиб қолди. Таёқни белга кўндаланг қўйиб, Тошдара томон ўрладим. Ундан ўтиб, Қоялидаранинг Қўтирбетига эндигина етувдимамки, шу узоқдан бир нарса кўзимга йилтиллаб кўрингандай бўлди. Йилтиллаган нарса Чўянбетда, мен эса Қўтир-

бетда, нимаякан бу, деб ўйлайман. Қизиқиб илгарилай-вердим. Нафс қурғур ёмон-да, тилла-пилламикан деган ха-ёлга ҳам борибман. Оёғимда енгил чориқ, тошлар оралаб зипиллаб кетаяпман, худди ёш йигитлардай ҳовлиқиб. Яқинроқ бориб қарасам, им-м... Эшқул полвон шу ерга етганда, сукутга толиб, тили тагига мўлгина нос ташлайди. Оғзида нос бор пайтида у гапирмайди. Нос кайфидан ҳузурланиб, аста даврага кўз ташлайди. Кўрадики, ҳамма илҳақ. Бу нарса унга жуда ёқади ва оғзидаги носини одатдагидан кўра илгарироқ туфлаб ташлайди. Пиёладиги совуқ чой билан оғзини чайиб, гурунгни келган жойидан давом эттиради. Аввалига болишга яхшилаб ёнбошлайди, ўнг оёғини узатиб, чап оёғини букади. Ҳеч сабабсиз йўталиб, калта кузалган соқолини бармоқлари билан тарайди. Кейин, дейди овозига сирли бир тус бериб, бора-бора, кафтимни манглайимга қўйиб бундай қарасам, супадай ялпоқ тошнинг устида бир нарса ётибди чўзилиб. Ҳар тангалари полвон одамнинг кафтидай, бошида иккита ёлиям бор. Офтобда исиниб ётган экан, шарпамни сезиб, аста бошини кўтарди. Кўзлари шоҳқосадай, бошини нима десам экан, шу... мана шу хумчойнакдай, фақат болишдай чўзинчоқ. Кўзлари ўтдай ёнади денг... Қочдим, қочмаган пес, дея, қочдим. Оёғимдаги чориқ хўб иш берди. Тошлардан сакраб-сакраб, ҳар қочаман денг, шу тобда менга от-пот ҳам етолмасди...

Тўланбой бир пайтлар отаси рўпару келган улкан илонни илғайдигандек, тоғ томонга хийла вақт тикилиб турди-да, сўнг аста чўккалади.

* * *

У тиззалаган кўйи, енглари бир тус тарвақайлаб ётган пахталик остига қўлларини юбораркан, кенг кафтларида аввалига жониворнинг майин биқин юнгини, сўнг кўркувдан қилт-қилт титраётган илиқ вужудини ҳис этди, ҳадемай бу тирик жоннинг ҳаёт шами бутунлай сўнишини ва бу анчайин мароқли, шунингдек, бир қадар эрмакли, қисқаси, таг заминида инсон қавмига хос ёвузлик ётган бу нохуш юмуш ёлғиз ўзининг гарданида эканини дабду-

рустан англаб етгандай, этдор афти тиришди. Панжалари бир зум тек қотди. Кафтлари орасида бамисоли баргдай титраётган вужуднинг юрак урушини санаётгандай, шу созда бир зум турди. Сўнг англаш мушкул бўлган бир синоатнинг таг-тубига етмоқчидай, бармоқлари тагин ҳаракатланишга тушди. Жониворнинг жуссаси чайир ва бақувватлигини сезгани сайин, уни ўлдирмоқ ҳисси баттар алангалана бошлади. Бу ҳисни қониқтириш ҳеч қийин эмас, бунинг учун бармоқлари бир оз илгарилаб, Қорақулоқнинг томоғидан хиёлгина бўғса, бас, жонивор тиркликдан Мосуво бўлиб турибди-да. Қизиқ, жон олмаққа иштиёқи бу қадар баланд экан, нима жин уриб, унинг устига пахталигини ташлаб юрибди, калтак билан ҳам суробини тўғрилаб қўйса бўларди-ку? Бу савол миясида айланишга улгурмай, уни силаб-сийпаш фикрида бўлганлиги эсига тушди.

Тўланбой жониворнинг яғрин туклари биқин юнгларига нисбатан дағалтоблигини гўё энди пайқагандай, панжаларини гоҳ оҳиста, гоҳ тезоброқ ҳаракатлантиришда давом этаркан, бирдан тулки мўйнасининг ўзига ҳеч кераги йўқлигини фаҳмлаб қолди. Бироқ бундан унинг туклари тўкилган ярғоқ телпак остидаги сўпоқ бошига Қорақулоқни озодликка қўйиб юбориш фикри келмади. Бу нарса икки дунёда ҳам унинг миясига доримасди. Ахир ўз оёғи билан келиб қопқонга тушган жониворни қайси аҳмоқ эркинликка қўйиб юборади? Майли, шилиб олинган териси ўтов қошидаги айри ёғочлардан бирида қуриб-қақшаб ётсин, даштнинг тентак шамоли унинг майин тукларини юлиб-юлқилаб, чор-тарафга сочсин. Қуриб, бужмайиб, кераксиз бир матоҳга айланган терига ўчоқ бошидаги косовга ёхуд бирор-бир рўзғор буюмига кўниккандай, кўзлари ўргансин ва сўнг бора-бора унинг мавжудлигини бутунлай эсидан чиқарсин, кейин бир кун келиб қараблики, ўчоқ бошидан сал нарида ёки бўлмаса, узун-қисқа, калта-култа холалардан наридан-бери ясалган қўра яқинида, бир қарашда нелигини англаш қийин бўлган, тиришган, буришган алламбало тери парчаси ётибди, кўзга хунукдан-хунук кўриниб. Бу манзилда ҳафтада бир-икки қутурадиган жануб шамоли уни даштнинг аллақайси бурчидан

эмас, шундоққина манглайи тагидаги айрилардан бирдан юлқиб олиб, оёғи тагига ташлаганини бирдан англаб етиши осон кечмайди. Терининг нимасидир таниш туюлганидан сўнггина, ланж ва тунд бир қиёфада айри томон назар ташлайди. Кўрадики, ҳамиша ўтови билан даштмадашт кўчиб юрадиган уч айридан бири бўш, қолган айрилардан бирига сузмахалта, иккинчисига хуржун осилган. У оёғи остидаги қуриб адои тамом бўлган терига ажабланиб, ҳатто ичи ачиброқ қарайди. Ҳов бирда кимдир сўраганида бермаганидан афсусланади. Аёлини ношудликда айблади. Унинг ўрнида бошқа хотин аллақачон ўзига ёқа тиктириб олган бўларди, деб ўйлайди. Кейин даштда мўйнаёқа урф эмаслиги эсига тушиб, чеккасини қашлайди: «Барибир шундай яхши нарса бекорга нобуд бўлдида!» У зумда терини унутади, уни тобтаб ўтиб, кундалик юмушига шўнғийди. Аммо дашт шамоли тери парчасини оёқ остида хор бўлишига йўл қўймайди. Уни қанотларига илиб, чексиз кенгликнинг одам юрмас бирор чеккасига обориб ташлайди. Тери парчаси қор ва ёмғирда ивиб, чириб, секин-аста тупроққа қоришиб кетади. Она замин бир вақтлар кўксида чопқиллаб юрган, тирикликнинг минг бир чигирида эврилиб, яшаш ва ўзидан насл қолдириш учун тиришиб-тирмашган вужудни, охир-оқибат, бир парча қуриган тери ҳолида қайта бағрига сингдираркан, гўё унинг изсиз йўқолиб кетишини истамагандек, уни гардга айлантириб дашт бўйлаб сочиб юборади. Бу гард умри даштда ўтадиган Тўланбойнинг қошу кипригига қўнади, энгил-бошига ўтиради. Бироқ алп йигит абадиятнинг бу қонунига ўта безътибор, чангалига тушган жониворни аяб ўтирмай, ўлдираверади. Ўлдирганда ҳам ҳузурланиб, мароқланиб ўлдиради.

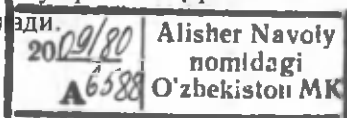
Қалин пахталик остида миқ этмай ётган Қорақулоқни ҳам айни шу қисмат кутмоқда эди. Инсон панжаси айни шу мақсадда жониворнинг титроқ тани бўйлаб пайпасланмоқда эди. Тирик вужудни жонсизлантирмоқ учун, одатда, аввал бошда одамзод юраги қатида мудраб ётган азалий туйғу — ёвузлик уйғониши лозим. Бу туйғу кимдадир чақмоқ янглиғ тез, кимдадир эса оҳиста уйғонади. Тўланбойга ўхшаганлар эса бу борада ҳеч бир муоммани

ҳис қилмайди. Ёвузликка ёндош бир туйғу, яъни шафқат-сизлик доимо унинг юрагида кўпириб туради. Айниқса, у аламзада кезлари ҳеч бир ёввойи жонни аяб ўтирмайди. Эрмакка ҳам ўлдириб кетаверади. Бахтга қарши, шу кунларда у жуда аламзада эди.

Мана ҳафтадирки, у даштда ёлғиз эди. Аёли Ойгул шу аразлаб кетганича ҳали қайтмаган. Тўғри, илгариям у бир аразлаб кетган. Лекин тез қайтган. Аммо бу сафаргиси сал ўзгачароқ ва ҳатто сира қайтмаслиги ҳам мумкин. Негаки, буниси шунчаки араз эмас...

У юз берган воқеани эсласа, ҳали-ҳануз жисми-жаҳонига ўт туташгандай, жуда беҳаловат бўлаверади. Аламдан даштни бошига кўтариб бақиргиси, подадаги бўй бермас, бақувват буқалардан бирини танлаб, обдан калтаклагиси келади. Ўшанда тоғаси Ҳайдарнинг қутқусига учгани учун ўзини аямай сўкади. Ё тоғаси чинданам ҳақмикан? Агар у ҳақ бўлса, унда бундай хотиннинг боридан йўғи яхши! Майли, бир умрга қорасини кўрсатмасин! Майли, бир умр ўчоғи ўтсиз, ўтови қаровсиз қолиб кетсин!

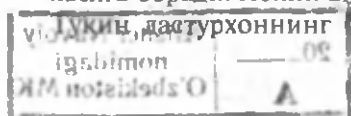
Тўланбой, хаёл билан бўлиб, бармоқларини қаттиқроқ ботирди шекилли, Қорақулоқ безовта типирчилади ва кутилмаганда ўнг панжасига оғиз солди. Жони оғриган Тўланбой қўлини илкис тортиб оларкан, подачиларга хос ёмон сўкинди. Пахталикка кўшиб тулкини яхшилаб бир тепди. Бунгаям қаноат этмай, ён-верига аланглаб, таёғини қидирди. Заранг таёғи нарида ётарди. Уни бориб олишга сабри чидамай, тулкини яна бир тепди. Сўнг қон силқиётган бармоғини бамисоли туғдек кўтариб, унга ўшшайиб тикилди. Кафтидан енги ичига силқиётган қонни бир зум кузатиб тураркан, Қорақулоқнинг минг азобда жон беришини истади. Бу истакдан алланечук руҳланиб, тунд афтига табассум югурди. Тириклайин териси шилиб олинган шўрлик тулкининг жонҳолатда диконглаб қочишини кўз олдига келтириб, хохолаб кулиб юборди. Одатда, тириклайин териси шилиниб, қўйиб юборилган тулкининг жонталвасасида қочиши етти-саккиз одимдан нарига ўтмайди. Даҳшатли азобга юраги бардош беролмай, тезда жон таслим қилади. Лекин унинг шу арзимас ҳаракатиям кимлар учундир жуда қизик туюлади.

Тўланбойнинг юзидаги табассумга ўхшаш гайритабий ифода зумда йўқолиб, у белидаги белбоғларидан бирини ечди. Ундан бир парча йиртиб, жароҳатланган бармоғини боғлади. Сўнг ҳар бири ўқловдай-ўқловдай бармоқларини очиб-букиб, чирмалган латтанинг пишиқ-пухталигини текширган бўлди. Навбатдаги панжа букишида жароҳатини паққос унутиб, ҳосил бўлган гуваладек улкан муштига мароқланиб тикилди. Бу мушт билан ҳар қандай ҳўкизни бир уришда йиқсам керак, деб ўйлади. Худди ҳозир кучини синаб кўрадигандек, ёйилиб юрган подага кўз ташларкан, нигоҳи ҳамқишлоғи Холбойнинг қашқа новвосига тушиб, бояги хушнуд кайфиятидан асар ҳам қолмади. Ёмон иш қилиб қўйган боладай кўзларини ерга қадаб, оғир хўрсинди.

Холбой муаллим бир ҳафта бурун кетганича бадар кетди — на келиб молларидан хабар олди, на ора очди қилиб кетди. Мол эгаси бир ёқда қолиб, Ҳайдар тоғаси бир келиб кетди. Улушимни бер, демаса-да, шунга яқин гап қилди. Тўланбой тоғадан хафароқ эди, унинг шаъмаларини тушунмасликка олди, асосий илтимосини бажаришни эса пайсалга солди. Ҳайдар унинг кўмагида Бўзбўри болаларини қўлга киритмоқчи эди. Бўри ини қаердалигини жияним билади, деб ўйларди. Аслида эса Тўланбой индан беҳабар эди. Уни Қоялидарада эканлигини тўс молларди-ю, лекин қайси ўнгирида жойлашганини мутлақо билмасди. Қоялидарадан бўри инини қидириш пичан ғарамидан игна излашдек бир гап эди. Бўри уядан фақат Эшқул полвонгина боҳабар эди. Аммо у ҳозир қишлоқда эмас, умрида илк бор вилоят марказидаги йирик сиҳатгоҳлардан бирида даволанаяпти. Қишлоқда бўлган тақдирдаям бўри инининг қаердалигини барибир айтмасди, қайтамга йўлига тўсиқ бўларди.

Ҳайдар ўтган сафар келишида, сўз бермай мен ўлай, ўз бошимга ўзим ташвиш орттириб ўтирибман, дея роса койинди. Тўланбойдан бирор садо чиқмагач, ваъда бермай, сен ҳам ўл, деб униям яниб кетди. Тўланбой эса бировга ваъда берганини ҳеч эслаёлмайди. Ё кайфда... деган хаёлга боради. Лекин аниқ эсида, ўша куни маст эмасди у.

аникроғи, ўртадаги олам-жаҳон пулнинг ҳали у томонга, ҳали бу томонга сурилишини томоша қилиб ўтирарди. Уларнинг чой-нонига қараб тураркан, ичида пулларнинг ҳисоб-китобини қилиб, «вой-бўй, бу пулга учта болали сигир келади-я», — деб кўярди.

Орада улфатлар бир зумга тин олишади. Бир шишани бўшатишиб, ул-бул чайнаган бўлишади. Тўрда қур тикиб ўтирган Асил чўтир дегани гўё энди кўраётгандек, бирдан Тўланбойга синчков тикилиб қолди ва ҳавасдан йироқ, кибр ҳамда ҳасадга қоришиқ бир оҳангда деди:

— Бу... жиянди зўр келбати бор-да, Ҳайдарвой!

— Бунинг кучиям келбатига яраша, — деди тоға пиёлаларни қайта тўлдираётиб. — Қишлоқда йигитлар, даштда эса бўрилар кўрқади бундан! Ўтган қишда бир ўзи бешта бўрига бас келган. Бунга айиқ ҳам чўт эмас...

Узоқдан онда-сонда кўриб туришини демаса, Тўланбой умрида бўрига рўбарў келмаган, хижолатдан қизарса-да, тоғанинг ёлғон мақтови хуш ёқиб, бошда индамади. Қарасаки, ҳамманинг кўзи ўзида — кимдир ҳавас, кимдир ҳасад, кимдир эса истехзо билан тикилиб турибди.

— Зўр бўлсам-да, лекин отамдан кўрқаман, — деди уларнинг эътиборини ўзидан чалғитиш учунгина ярим ҳазил, ярим чин оҳангда.

— Поччанинг жасадиям буникидан кам эмас-да! — деди тоға шоша-пиша, гурра кўтарилган кулгуни босиш ниятида ва сўнг бехос қалампир чайнаб қўйган одамдай афтини буруштириб, тириштириб аста тўнғиллайди: — Кутурган пайтида, энг яхшиси, ҳадаҳа оёқни қўлга олган маъқул, эмасам, ерга наमतдай чўзиб ташлайди!

— Аммо-лекин бунинг одамга бўридай боқаркан, — дейди ҳануз кўзларини лўқ қилиб ўтирган Асил чўтир. — Қара, қарашни одамни тешиб юборай деяпти!

Бу хил гаплар жиянига ёқмаётганини сезган Ҳайдар ошиғич изоҳ беради:

— Айтдим-ку, бунинг ўзиям бўри деб! Бир жаҳли кўзиса, отасиниям йўлда қолдириб кетади.

— Дарвоқе, анчадан бери калламда бир ўй юрибди, — деди Асил чўтир унинг қарашларига бардош беролмай, беихтиёр кўзларини олиб қочаркан. — Хабарларнинг бор,

сувнинг бўйида кичкинагина емакхона очганмиз. Кираверишдаги катта ёнғоқ тагида бир жуфтгина бўри асрасамми дейман. Албатта, темир қафасда. Темир қафасни кенгроқ қилиб ясатсам, юрибди-да ичида, нари бориб, бери келиб. Биринчидан, мижоз кўпаяди, иккинчидан эса, бўри кишига омад келтиради дейишади. Ҳар куни тонгда қафаснинг теварагини уч бор айлансанг, барака дегани ўз-ўзидан ёғилиб келаверармиш. Яна билмадим, ҳар ҳолда шундай чикин гаплар бор.

— Бу гапда жон бор, — деди Ҳайдар ишонч билан. — Одамлар бекорга бўрининг тиши ва тирноқларини тумор ўрнида бўйинларига осиб юрмайди. Мана, мендаям биттаси бор...

— Таъсири қалай?

— Кам бўлганимиз йўқ...

Асил чўтир андак ўйга чўмди. Манглай қашлаб, шу созда пича туриб қолди. Сўнг болишга ёнбошлаб, тагин қаддини ростлади. Олдидаги пул уюмини нописанд тарзда нари суриб, негадир Тўланбойга саволомуз қараб қўйди.

— Орзу-ку яхши нарса-я, — деди кейин шамали оҳангда. — Фақат ҳамма гап уни қай йўсинда амалга оширишда.

— Лекин ҳозир бўриларнинг айни болалаган пайти, — деди тоға гапнинг нишоби қай томонга кетаётганини англамай. — Даштда не жон борки, бари болалаган. Итдан тортиб битгача...

— Бўри ит эмас-ку, бориб болаларини танлаб-танлаб, чертиб-чертиб олсанг, — Асил чўтирнинг нечундир энсаси қотиб, совуқ ишшайди. — Ё сенга осонми, Ҳайдарвой? Осон бўлса, бўри болаларидан тутиб бер. Каттасидан кўра, кичиги яхши, ўрганиши осон бўлади.

— Бизга осон, ака! — Ҳайдарга унинг гаплари сал оғир ботиб, оғзига келганини қайтармайди. — Нечта керак ўзи, битта, иккита... ё ўнтами?!

— Бизга иккитаси, жуда бўлмаса, биттасиям етиб ортади, — Асил чўтирнинг кўзларида ёвузона бир ифода ёлқинланади. — Шу гапинг гапми? Ростданам топиб берасанми?

— Ака, биласиз, мен битта гапираман! — Ҳайдар бу гапни тишлари орасидан суғургандай қилиб айтди.

— Унда ташла! — Асил чўтир гўё ишонқирамагандай, ўз навбатида, малоллангандай ўнг панжасини олдинга чўзди.

— Жиян бор экан, бўри деганлари бизга чўт эмас! — деди тоға унинг кафтини маҳкам сиқиб.

— Лекин ваъдани сен бераяпсан, жиян эмас!

— Биз бир одаммиз!

Бу суҳбат тоғанинг хонадонида бўлиб ўтганди. Тўланбой ваъда бермаганини аниқ эслайди. Лекин тоғанинг, биз бир одаммиз, деган гапини бош ирғаб тасдиқлагани рост. Аммо ўшанда бу ишора маълум бир аҳамият касб этишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Бу гаплар шунчаки айтилди қўйди, деб ўйлаганди. Бироқ тоғанинг даврасида ҳеч нарса шунчаки айтилмайди. Шу ёшгача икки бор узоқ муддатга қамоқхона тупроғини ялаб қайтган Ҳайдар бу тўғрида неча бор огоҳлантирган бўлса-да, Тўланбой, соддалигига борибми, буни кўпда идрок этавермайди, аниқроғи, бу давранинг ўзиниям, сўзиниям кўпда писанд қилмайди. Тоғасидан Асил чўтир ҳақида бир-биридан даҳшатли ҳикоялар эшитгани сайин, унинг энсаси қотиб, кулгуси қистайди: «Катталигини бориб шаҳарида қилсин, тоға! — дейди охири гаши келиб. — Бизга унинг тиши ўтмайди! Жаҳлимни кўзитар бўлса, тишини қоқиб қўлига бераман!» Тўланбойнинг бу гапларидан тоғанинг ғазаби қайнаса-да, ўзини босади. Нега деганда ҳайбатли жиянининг келбатигина эмас, қаҳриям отасига ўхшаб кетади. Бу хил чарс феъли одамларни дўқ-пўписа билан эмас, елкасини силаб-сийпабгина йўлга солиш мумкин, холос.

Ҳарҳолда ўша куни тоға Тўланбойни ўз йўриғига сола билди. Тунги зиёфат саҳарга яқин адоғлагач, меҳмонларни кузатишиб, бири эшақда, бири яёв даштга йўл тортдилар. Тўланбой ҳушёр эди, йўлда тўғрисини айтди.

— Тоға, бу ишимиз бекор, жондор барибир одамга эл бўлмайди!

— Эл бўлмаса, эл қиламиз!

— У тутқинликка чидаёлмайди, бекорга нобуд бўлади.

— Нобуд бўлса, ундан нари!

— Тоға, бу ишимиздан отам хабар топса, иккимизниям теримизга сомон тикади.

— Ўтаканг кўп ёрилмасин, билдирмаймиз.

— Лекин мен чинданам жондор уясининг қаердалигини билмайман. Билганларим тахмин, холос.

— Шунинг ўзи кифоя менга. Агар бугун бўриваччаларни қўлга киритсак, битта зиёфат мендан!

Бу борада Ҳайдар чучварани хом санаётганини ҳатто хаёлига келтирмасди. Ахир бўрининг ини чумчуқ уяси эмаску, бемалол қўл тиксанг. Тоға умрида бўри овлаб кўрмаган бўлса-да, ўта пухта қуролланганиданми, уларда отамнинг хуни бор, бўрининг ўзинигина эмас, соясини кўрсамда, қон-қақшатаман, дерди. Сирасини айтганда, тоға балонинг ўқи эди. Аввало бир ишга киришмасин, киришдими, тамом — ё ўша ишни адо қилади, ё ўзи адо бўлади.

Бир гурунгда баҳслашиб қолиб, чап қўли жимжилоғини шартта кесиб ташлаган ҳам шу киши бўлади. Эҳтимол шу вазданми, юзига айтмаса-да, орқаворотдан ҳамма уни «Ҳайдар тентак» дейди.

У, мана бир ҳафтадирки, бўри «дарди»да юрибди. Бу соҳода бирор тажрибага эга бўлмаса-да, ҳарқолда жониворлар учун хавfli рақиб, тиришқоқ ғаним эди.

* * *

Эшқул полвон дўмбира чертмоққа ҳавасманд эди. Зе-рикарли узун қиш тунлари уни қўлидан қўймасди. Билган биттаю битта куйини қайта ва қайта чертарди. Гоҳида эса қовушиқсиз мисраларни бир-бирига улаб, ямаб, бўғиқ ва хирқи овозда куйлаб қоларди:

Одам боласининг ҳар қилиғи бордир,
Жойи келса, у жондордан ёмондир.
Жондорни ёмон деманг, ёронлар,
Кези келса, одам ундан ёмондир...

Тўланбой, кимни назарда тутаяпсиз, ота, деёлмасди. Сўраган тақдирда ҳам ота унга изоҳ бермасди. Уйда торикқан Эшқул полвон дўмбира қорнини қашлай бошладими, ортикча гап-сўзни унча хуш кўрмасди. Ўзи тўқиган кўшиққа ўзи сел бўлиб, дўмбирасини сайратгани-сайрат-

ган эди. Ташқарида қор, гоҳо бўрон увларди, ичкарида эса Эшқул полвон куйларди. Айтганлари ўғлига ёқмасида, кампири Ойбарчин уни жон қулоғи билан тингларди. Тинглаб туриб мақтарди, мақтаб туриб тингларди. Куй-қўшиққа берилишиб, улар бир четда хирмондайин бўлиб ўтирган Тўланбойни буткул унутишарди. Гўшангага янги кирган келин-куёвлардай бир-бирларига хумор-хумор боқишганча, ёшликларини эслашарди. Эслашга арзигулик хотиралари эса кўп эди. Шунда ошга бирдан пашша тушарди, яъни ўғил беҳос йўталиб, атай ўзидан огоҳ этарди. Эна ўз қилиғидан қизарарди, отанинг бароқ қошлари чимириларди. Дўмбира торини қаттиқ чертиб, шу сўзларни айтарди:

Совурилмаган хирмондай, ўтирибсан лаллайиб,
Гап пойлаган хотиндай, ўтирибсан ялпайиб.
Ташқариласанг, жондордайин дашт ўрласанг,
Қонинг қизиб, ўтирмасдинг, буйтибгина шалпайиб.

У «жондор» деганда Бўзбўрини назарда тутарди. Жондор менинг ошнам, у менинг молимга, мен унинг жонига қотинмайман, деб бу мавзуни қўшиққа соларди. Тор қаттиқ зарбга бардош беролмай чирт узиларди. Ота созни қайта созларди, созлаб яна куйламоқни бошларди.

Қишнинг туни узун, ўчоғи эса тор эди. Бундай пайтда Тўланбойнинг бу тарзда ялпайиб ўтириши отага малол келарди. Негаки, кампирига айтар сўзлари ҳаддан зиёд мўл эди. Уни ўғли олдида айтмоқдан истиҳола қиларди.

Охири уни қўшни бўлмага ҳайдаб соларди.

— Қиш ўчоғи тор, тур, уйингга бор!

* * *

Тоға-жиян, бири эшакда, бири яёв, тонгда даштда кўзиқориндай кўнқайиб турган ёлғиз ўтовга етарканлар, ўтовнинг бир кунжагида ғужанак тушиб ётган йигитни кўриб, Тўланбойнинг кўнглига бирон ёмон ўй келмади. Қайтамга қаттиқ хижолат тортиб, ичдан тогадан ранжиди: «Шу ўтовингга борарсан деб, тутиб қолмаганида, уйга вақтлироқ қайтиб, меҳмоннинг иссиқ-совуғига қарар-

дим-а! Лекин кўп хунук иш бўпти! Уйга меҳмон келса-ю, мен тунда сандироқлаб юрсам...»

Тўланбой азалдан жигарчил эди. Хешларини доимо тез-тез йўқлаб турарди. Айниқса, тоғаси Ҳайдарни йўқ деганда, ойда икки бор йўқлаб борарди. Тоғасининг манглайига тузукроқ хотин битмаган, ёлғиз ўзи туради. Ноқис феъли туфайли аёл зоти унга чидаш беролмайди. Аммо бу борада у тоғасини сира айбламайди, қайтамга, кўнгли яримта, дея унга қайишади. Қўлидан келганча сўққабош қариндошининг кўнглини овламоққа тиришади. Ҳар борганида тоғасининг қир бетиде жойлашган қишлоғига кираверишдаги дўкондан ул-бул харид қилишни унутмайди. Қизиқ жиҳати, тоғасининг ярим умри туман марказида, турқи совуқ жўралари даврасида ўтса-да, ҳовли-жойини фавқулодда озода тугади. Ҳовлисига кирган одамнинг дили яйрайди. Агар тоға уйида бўлса, ҳамиша уни кучоқ очиб кутиб олади.

— Ўзимнинг ёввойигина жиянимдан! — дея бор овозда ҳайқиради. Сўнг қариндоши худди емак истаб келгандай, дарҳол сўрайди: — Айт, эркак киши қилиши лозим бўлган таомлардан қай бирини кўнглинг тусайди? Биласан, ҳар қандай овқатни қийиб ташлайман!

Бу гапдан Тўланбойнинг елкаси тиришади. Мен овқат деб келдимми сизга, дея тўрсиллаб бергиси келади. Лекин доимо андиша қилади. Кўрдим, соғ-омон экансиз, шунинг ўзи бас менга, энди қайтаман, дейди. Бу гапдан сўнг, тоға қирни бошига кўтариб шанғиллаб беради.

— Бекорларнинг бештасини айтибсан! Нима, мен сенга касалмидим, кўргани келасан! Худога шукр, уйим бор, уйимда тагига ўт ёқса, биқир-биқир қайнайдиган қора қозоним бор! Сен эса кетаман дейсан. Агар яна шундай дейдиган бўлсанг, қайтиб қорангни кўрсатма!

Тоға сергап одам, тинмай гапиришни яхши кўради. Тўланбойга ўт ёқтириб, ўзи қозон кавлайди. Қозондаги эт қизариб улгурмай, жияни олиб келган шишалардан бирини очади. Бунинг бутун кайфи мана шунда, яъни-ким қозон бошида, дейди. Икки пиёладан сўнг эса, қўлида капгир, оғзида сигарет, рангли ва рангсиз хотираларга берилади. Қамоқда кечган кунлари ва номиданоқ от ҳур-

кадиган аллақандай кимсаларнинг парвозию фожиалари хусусида сўзлайди. Бу хилдаги гурунглар Тўланбойга жуда ёқади. Худди эртак тинглаётган боладай, жон қулоғи билан эшитади. Аммо гап аёллар томон бурилганда, хиёл ўнғайсизланади. Салдан кейин эса бутун аёл зоти, ҳатто ўтовивидаги ўз жуфти ҳалоли Ойгул ҳам кўзига ёмон кўрина бошлайди. Ўзини бадбўй балчиққа ботгандай ҳис қиладди. Туппа-тузук ёниб турган ўтни кавлантириб, ўчоқбошини тутунга буркайди. Тоға йўтала-йўтала тутундан қочади. Наридан бориб, жиянини укувсизликда айблаб, койий бошлайди. Энг муҳими, нима ҳақда гапираётганини паққос унутиб, бутунлай бошқа мавзуга чалғийди. Тутун сабаб, Россия ўрмонларида кечган кунларини эслаб кетади. У ўз ҳикояларида ёлғонни қанча кўп ишлатса, Тўланбой унга шунча кўп ишонади. Ҳикоя боис, кўз ўнгида пайдо бўлган манзарадан ҳам эти жунжикади, ҳам маҳзунлик ҳис этади. Ана, ўрмон оралаб қочаётган маҳбуслар югура-югура қуюқ дарахтзор орасидаги сайхонликда жойлашган ёғоч кулбага етадилар. Совуқ жонларидан ўтиб кетган эмасми, ўт ёқадилар. Иссиқ элитиб, улар ёғоч кулба аскарлар томонидан қуршаб олинганини сезмай қоладилар. Қамоқхонадан қочаётиб соқчилардан бирининг қуроллини тортиб олган давангир малла маҳбус бир ўқни ўзига асраб қолиб, аскарлар билан роса отишади. Аскарлардан бир нечасини ер тишлатиб, охирида ўзиниям отиб ташлайди...

Ҳикоя ниҳоясида кимга — аскар болаларгами, ё маҳбусларгами — қайси бирига ачинишни билмай боши қотиб турган Тўланбой тоғанинг юзида фахр ва гурур ифодасини кўриб ажабланади. Шунча жон бекордан-бекорга ўлиб кетса-ю, бу одам севиниб ўтирса-я! Бу пайтда тоға совуқ ўрмонларниям, қаҳратон қишда қочиб аҳмоқлик қилган маҳбусларниям унутган, пиёладаги «насибаси»ни лиққа ютиб, эт чайнаётган бўлади. Тўланбой эса гурунг таъсирида нима еб, нима ичганини тузук фаҳхламай, ҳар сафар даштга дилгир бир кайфиятда қайтади. Одамзоддан кўнгли қолиб, тоғани бир неча кунгача ёмон кўриб юради.

Сўнг эса, одатдагидек, ҳаммасини унутади.

У ҳар сафар тоғасиникига борганида, уни даштга таклиф этади, очиқ ҳавода бир айланиб келасиз, дейди. Тоға, албатта, бораман, дея ваъдани қуюқ қилади-ю, лекин ҳеч қачон қорасини кўрсатмайди. Бу сафар эса унинг ўзи эргашди. Эргашдигина эмас, қанча эрта борсак, ишимиз шунча тез битади, дея қисталанг қилиб туриб олди. Нечун? Тоғаси берган сўзига шу қадар содиқми, ё улфатларидан шу даражада қаттиқ кўрқадими? Айтишига қараганда, бири билан Россия қамоқхонасида, бошқалари билан Қозоғистондаги лагерда бирга ўтирган экан. Бари зўр ва ўта даҳшатли йигитлар эмиш. Бу гапдан Тўланбой кулади: «Ҳаммасини тўда қилсангиз, бир муштимга ярамайди-ю, нимаси зўр буларнинг, а?!» Лаганларга таом сузаётган тоға лабига бармоғини босади: «Ёввойисан, жиян, ғирт ёввойисан!» дейди кейин, ичкаридагилар эшитмасин, деган ҳадикда. Шундан ортиғига ботинмайди. Босиси, жиянига иши тушиб турибди. Ошиқча гап қилса, Тўланбой деганлари шартта тўнини тескари кийиб оладиганлар хилидан. Кейин бўри инини ёлғиз ўзи Ўртақир ҳудудидан қидиришига тўғри келади. Жиянининг гапига қараганда, Қоялидарада бўрининг зўри бор эмиш. Бир сафар, уясиниям биламан, дегандай бўлувди. Феъли отасига тортгани билан, айрим қилиқлари, айниқса, ичиб олиб мақтанишлари айнан ўзига, яъни тоғасига тортган. Фарқли томони — кўпчилик олдида эмас, негадир фақат тоғасига мақтанишни яхши кўради.

Аммо ўтов четида ғужанак тушиб ётган йигитни кўрганда, тоға бўри болаларини паққос унутди. Уй соҳиби бу ёқда қолиб, у ўзида йўқ қутуриб кетди.

— Ким бу?! — деди кўзлари қонга тўлиб. — Эркаксиз уйда нега чўзилиб ётибди бу?!

— Ким бўларди, Қодирали, — деди Тўланбой унинг ҳолатидан таажжубга тушиб. — Бизнинг қишлоқдан...

— Эркаксиз уйда нега чўзилиб ётибди бу деяпман?!

Тўланбой бу саволга жавоб беришдан аввал, негадир қатор ётган болаларига, ташқарида ўз иши билан куйма-ниб юрган аёлига қаради. Тоғасининг газаби боисини ҳануз тушуниб етмагани сабаб, жавобиям шунга яраша бўлди.

— Нима қиларди, ухляяпти.

— Ҳалиям мен дўмбира чертаяпти деганим йўқ! — унинг пинак бузмаганидан тоғанинг баттар қони қайнаб кетди. — Эркаксиз уйда нима қип ётибди бу деяпман?!

У саволига ортиқ жавоб кутмай, шовқиндан уйғониб кетган йигитнинг тепасига бостириб борди-да, кетига бир тепди. Бунга ҳам қаноат қилмай, яна икки-уч тепкилади. Сўнг ёвузлашган нигоҳини, тўполонни эшитиб, эшикдан бош суққан Ойгулга қадади.

— Эр жонивор уйда йўқ, тунда тоза билганларингни қипсанларда, а! — деди илондай вишшиллаб. — Билиб қўй, биз Ўсарқуллар авлодимиз, бу қилиғингни ҳеч қачон кечирмаймиз! Эринг кечирса-да, мен асло кечирмайман! Агар эринг кечирса, мен уни жигарим демайман! Жияним ўлган дейман!

Кутилмаган бу гап-сўзлардан Тўланбой бутунлай доддираб қолган, тоға эса Қодиралининг тўшакдан кўзғалишига имкон бермай, тепкилашда давом этарди.

— Айт, тунда нима иш қилдиларинг?!

— Ухладик! — деди йигит баргдай титраб.

— Бирга, а?! — Тоға чаён чаққандай, чинқириб юборди.

Қодирали гапнинг маъносини тўла англаёлмайдиган аҳволда эмасми, тўшакни эмас, ўтовни назарда тутиб деди:

— Ҳа, бирга.

— Ана! — деди тоға алланечук инграниб. — Хотининг сенга хиёнат қипти!

— Хиёнат! — Тўланбой бўкириб юборди. — Қанақа хиёнат?!

— Хиёнат! — остонада турган жувон йиғлаб юборди. — Нима деганингиз бу?!

Тоға уларнинг ҳайрат тўла нидосига эътибор ҳам бермай, яна йигитга ташланди ва уни аёвсиз дўппослашга тушди.

Тўланбой бошда ҳамқишлоғи Қодиралининг тепасида ўлаксахўр калхатдай ўймалашаётган тоғани силтаб отмоқчи бўлди. Сўнг унинг шубҳа-гумонлари жўялидай туюлиб, аёлига ёмон тикилди. Ойгулнинг кўзларида ададсиз қўрқув ва изтиробни кўриб, тунда буларнинг орасида бир гап бўлган, деган ўйга борди. Миясига қон тепиб, турган ери-

да кафтининг сирти билан аёлнинг юзига тарсаки тортиб юборди. Жувон нарига учиб тушди.

— Йўқол!

Тўланбой кўп жиҳатдан отаси Эшқул полвонга тортган эса-да, она томондан бўлмиш бобоси Ўсарқул баттолга ўхшаш жиҳатлари ҳам йўқ эмасди. Раҳматли бобоси ҳам худди тоғасидек ўта бадгумон ва жоҳил эди. Нимадандир гумонланса, ҳўлу қуруққа баравар ўт қўядиган кимса эди.

Ажабланарли жиҳати, ўша куни аёли кўзини ёшламади, ўзини оқлаб ҳам ўтирмади. Икки боласини эргаштирганча кетди-борди. Бунинг ўрнига йиғлаб-сиқтаб, ўзини оқлаб туриб олса, яхши бўлармиди. У эса на йиғлади, на қарғанди, суф сенларга, дегандай, бошини ғоз тутганча кетди. Алп йигитни тўнкарилган челаққа чўктириб, шубҳаю гумонлар оғушида ёлғиз қолдириб кетди.

Эшаги бетоқатланиб қаттиқ ханграганда, Тўланбой карахт, ўта карахт бир аҳволда эди. У ўтирган ерида аста бошини кўтараркан, кўз олдида юз очган манзарани бирдан англаб етиши қийин бўлди: тутаб ётган ўчоқдаги қумгон ағдарилган, доимо ўтов боғичига қистириғли турадиган заранг таёғи негадир ерда ётибди. Одатда, ўроқчи ўроғини, подачи таёғини оёқ остига ташламайди. Ирим қилади. Бу етмагандек, қўллари орқасига чандиб боғланган Қодирали ўтов эшиги яқинида бир аҳволда тиз чўкиб ўтирибди. Ҳайдар эса нари бориб-бери келиб, ҳануз уни қасди-бастига олмоқда эди.

— Номаҳрам эркак ва аёл бир уйда тунаркан-у, ораларида ҳеч нарса бўлмасмикан! Бу чўпчагингни бориб энангга айт!..

— Ўзи... нимага келувдинг? — бу ҳақли савол Тўланбойнинг карахт шуурига фавқулудда келди.

— Эртага бозор... — Қодирали жавдираганча, унга нажот истаб тикилди. — Қашқа новвосни подадан опкетмоқчи эдим. Янгам, акангизнинг рухсатисиз беролмайман дегач, эртан яна овора бўлиб юрмайин деб, сизни кутиб қолгандим. Янгам ўрин ташлаб берди, мен ётдим. Ўлай агар, тинч ётдим. Манову акам...

— Нима, сен емайдиган, ичмайдиган фариштамисан тинч ётиб, ё эркаклигинг йўқми?! — деди тоға унинг га-

пини бўлиб. — Масалан, мен икки дунёдаям тинч ётолмасдим...

— Ака, сиз ҳаммани ўзингизга ўхшатманг!..

— Вей, энангни... — Ҳайдар уни урмоқ учун қўл кўтарди, лекин шу заҳоти, нимадир эсига тушгандай, ялт этиб Тўланбойга ўгирилди ва деди: — Подангда бунинг нечта моли бор?

Тўланбой лаб жуфтлагунча бўлмади, мол эгасининг ўзи жавоб берди. Мол сонини эшитган тоға бир муддат ўйланиб қолди ва сўнг ғазабдан бўғриққан афтига тепчий-тепчий деб турган табассумга ўхшаш қандайдир бир ифодани яширишга тиришгандай, узоқ-узоқларга тикилди.

— Бор эди, энди йўқ! — деди сўнг олис-олислардан кўз узмай, ерга чирт тупуракан. — Қилмишинг учун энди товон тўлайсан! Сени ўлдирган билан биров баҳра топмайди! Шунинг учун товон тўлайсан! Подадаги бари молнинг энди биздики!

— Мол эгаси мен эмас, ака! — жазонинг бу хил турини умрида эшитмаган Қодирали ҳиққилади.

— Яхши, унда мол эгасини кутамиз, — Тоға чигал бир масалани ҳал этгандай, оғир сўлиш олиб, ўтовга суялган милтиққа қўл чўзди. — Унгача сени банди сақлаймиз! Агар итга ўхшаб ҳадеб гингшийверсанг манову билан биқинингдан дарча очиб қўяман! Ҳарҳолда менинг кимлигимни эшитган бўлсанг керак!

Қодирали қўшни қишлоқлик бу одамни орқаворотдан танирди. У ҳақдаги яхши-ёмон гапларни кўб ва хўб эшитган. Шу боис, ортиқ гап талашинга ботинмади. Унинг бор умиди бу можарога деярли аралашмай, бир четда ғамдан қорайиб ўтирган Тўланбойдан эди. Бироқ қонида мавжуд бадгумонликка аллақачон асир тушиб улгурган Тўланбойнинг ҳозирги аҳволи уникидан асло пеш эмасди. У тунда ўтовда хиёнат юз берганига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, икки ўт ўртасида обдан қоврилмоқда эди. Бундай қараганда, гумонга арзигулик воқеанинг ўзи йўқдек эса-да, ўз навбатида, гумонни чинга айлантирувчи ҳолат кўндаланг турарди унинг қаршисида. Йигит тунда аёли билан бир ўтовда тунаганими, тунаган. Ҳолбуки, шундай экан, уларнинг шайтон йўриғига юрмаганига ким

кафолат бера олади! Боз устига, ўта жоҳил ва гумондор тоғанинг аёл зоти ва унинг ақл бовар қилмайдиган макр-лари ҳақидаги қўланса гурунгларига ҳаддан зиёд тўйинган Тўланбойдан айни дамда ниманиям кутиш мумкин эди. У Ҳайдардек, чор-тарафга ғазаб учқунларини сачратмаётган бўлса-да, ич-ичидан ўзини еб-ютмоқда эди. Агар воқеа аниқлик касб этганда борми, у ҳамқишлоғини ўлақолса тирик қолдирмасди, бутун даштга, керак бўлса, бор оламга ўт қўйиб юборарди.

Тоға ўтовда, банди қилинган йигит ёнида қолиб, у подани ўтовдан узоқлатмай ҳайдади. Содир бўлган ҳодисани идрок этмоқ унинг учун жуда оғир кечмоқда эди. Қизиқ, сал бурун тўкис оиласи, тутаб турган ўчоғи бор эди. Жуда қисқа муддатда ўчоғи ўчиб, ўтови эгасиз қолди. Тавба, бахт билан бахтсизлик ораси бунчалик яқин бўлмаса!

У чошгоҳга яқин банди қилинган укасини қидириб келган Холбойга кўзи тушгачгина нима шармандалик юз берганини бутун вужуди билан ҳис этиб, номус ва даҳшатдан қалтираб кетди. Негадир, шу пайтгача мутлақо хаёлига келмаган ўй бирдан ўзини намоён этиб, юрагини ларзага солди. Ваҳ, бу гап қишлоққа етиб борса, нима деган одам бўлади энди? Эл орасида қандай қилиб бош кўтариб юради? Одамларнинг кўзига қайси юз билан қарайди? Ўл-а, полвон номинг бўла туриб, бир хотинингни эплаёлмадингми, дея устимдан кулишмайдими? Бу ўй нега боя хаёлига келмади? Бу ғавғолар ортидан улкан шармандалик бўй чўзиб турганини нечун дарров кўра олмади? Кўзи минг ўткир бўлгани билан, фаросати тўмтоқ эрса, қийин экан-да барибир!

Тўланбойнинг кутилмаганда саросимага тушишининг боиси шунда эдики, у Холбойнинг ўзинигина эмас, унинг тимсолида бутун қишлоғи одамларини кўрган, англаганди. Шунгача бўлаётган бу барча гап-сўзлар ёлғиз даштга дахлдордек, нечундир одамлар ҳақида сира ўйламаганди. Бироқ бунда уни кўпда айблаб бўлмасди. Нега деганда, умри даштда ўтадиган ҳар қандай кимса, қай бир маънода, одамларни, уларнинг куракда турмайдиган ғийбатлари-ю майдаликларини унутади. Шунинг учунми, эпкини

кишилар қулоғига етиб бормаган даштдаги айрим ҳолат ва ҳодисалар кўпинча оддий воқелик касб этиб, ҳамиша тезда эсдан чиқиб кетади. Агар у бирор тасодиф туфайли одамлар қулоғига чалингудек бўлса борми, тамом — зигирдек ушоқ нарса бамисли филдек кўпчиб, ҳайратли даражада маҳобатли тус олади. Қисқаси, инсон шаънини хароб этувчи барча гап-сўзлар фақат одам боласи гавжум жойдагина урчийди ва палак отади. Даштда эса бунинг йўриғи бутунлай бўлак. Масалан, бугунги оғриқли ҳодиса Тўланбойнинг карахтлашган шуурида шундай йўсинда, яъни бийдек даштда кўнқайган ёлғиз ўтов, ўтов ёнида қўлоёғи номига чандилган Қодирали, ундан берироқда ёнбошлаган кўйи, сигарет тутатаётган тоға ва ўти ўчган ўчоқ ҳолатида гавдаланиб, кимсасиз даштда бунинг бари анчайин оддий ва жўн туюларди. Бирор мўъжиза туфайли ҳаммаси жой-жойига тушиб кетадигандек эди. Бунинг учун ўйлаш, фикрлаш ва таҳлил этиб, бирор хулосага келиши учун озгина вақт лозимдек эди, холос. Бироқ Холбойнинг тўсатдан пайдо бўлиши бу ишнинг белига тепган ва юз берган воқеа ўзи ўйлаганчалик, шунчаки англашилмовчилик эмас, балки ўта аянчли ва шармандали ҳодиса эканлигини англаганди.

У гишт қолипдан кўчганини фаҳмлаб, аламдан инграб юборди. Энди воқеанинг давомини ҳиссиз бир тарзда кузатмоқдан бўлак иложи қолмаганди унинг. Бахтига, тоғанинг даъвосидан сўнг қадди бутунлай дол бўлган Холбой ортиқча шовқин кўтармади, унинг чоғи шу биргина каллимага баъзўр етди.

— Бўлиши мумкин эмас!

Сўнг худди укасидек жавдираб, Тўланбой томонга илтижоли тикилди. Тўланбой эса, ҳануз гумон оғушида, тўнг ва гўнг бўлиб ўтирарди. Юрагини аёвсиз эзгилаётган бу нохуш ҳисдан қутулмоққа беҳуда уринарди. Ўтовига илгариям қўноқлар келиб турарди. Баъзилари жой тор деб турмай тунаб ҳам қоларди. Қатор ўрин ташлаб бемалол ётишаверарди. Тўғри, улар қаторида ўзи ҳам бўларди. Шунингдек, ўзи йўқ кезлари ҳам бўлган. Лекин улар узоқ-яқин қариндошлари эди. Қодирали эса ғирт бегона. Агар тоға

гавго кўтармаганида, Тўланбой унинг тунаб қолганига заррача аҳамият бермаган, қайтага узр укам, сени кўп куттириб қўйибман, дея подадан молини ажратиб, пича жойгача кузатиб қўйган ҳам бўларди. Тоға ўзининг бадгумонлиги билан ундаги бу ишонч ва кенгликни вақтинчага бўлса-да, нурата олган, юрагида Ўсаркул баттолнинг қони жўшмоғига сабаб бўлганди.

Холбой табиатан оғир ва босиқ йигит эмасми, эмоқичмоққа шай турган Ҳайдар билан ортиқча пачакилашиб ўтирмади. Укасининг аҳволидан мижжаларига қалқиган ёшни яширмоққа ҳарчанд ҳаракат қилса-да, бунинг уддасидан чиқолмади, овози қалтираб, ич-ичидан эзилиб кетаётганини билдириб қўйди.

— Бўпти, олинглар! — деди аввалига секин ва сўнг, мол аччиғи — жон аччиғи дегандай, бақриб юборди: — Тўйинглар шу билан силар!

Тўланбой тоғанинг чеҳрасига мамнунликка ўхшаш нимадир қалқиганини пайқагандай бўлди. Ҳадикланиб, унга синчков боқди. Йўқ, тезда ўзини тутиб олган тоға ҳеч бир шубҳага ўрин қолдирмасликка тиришгандай, бошлари эгик, қадрлари дол кетаётган ака-ука ортидан газабнок тикилиб турарди. Ҳатто дағдаға қилиб қўйишни ҳам унутмади. Шунга қарамай, нигоҳидан қаҳр ариган, гўё қимордан катта пул ютган-у, бироқ узоқ кутилган бу омад уни ортиқча қувонтирмаётгандек тутарди ўзини. Бироқ Тўланбой ниманидир пайқашга улгурган эди. Худди ўша нимадир туфайли у бутунлай тўнини тескари кийиб олди ва ҳаётида илк бор жондор ҳақида оғиз очган тоғага қаттиқ ўшқириб берди:

— Қанақа жондор?! Ўзи жондорим чиқиб турибди!

* * *

— Бўзбўрини кўкартирмайди у! Қаранг, бу йил ҳам иккитагина болалабди. Болаламай ўлсин у!

Ойбарчин бу гапни кенг даштнинг узоқ бир бурчига қараб, урчуғини йигира-йигира айтади. Бўзбўрига ичи ачиб-ачиб айтади. Қораманглайни қарғаб-қарғаб айтади.

Ўтов соясидаги тақран ерга ташланган кигиз устида ёнбошлаб ётган Эшқул полвон у тикилган томонга қарамайди. Қарамаса-да, даштнинг кўз илғамас узоқ сарҳадидан ўтиб бораётган Бўзбўри тўдасини ўзича тасаввур қилади. Кампирининг ўткир кўзларига ҳаваси келади. Кўзи ўткирлик Ойбарчинга ота мерос. Ўсарқул баттолнинг кўзлари бургутники каби ўткир эди. Ундаги бу хусусият қайнотасидан аёлига, аёлидан ўғли Тўланбойга ўтган. Яқинларига ёмоннинг ёмон феъли эмас, ноёб хусусияти кўчганига шукр қилади. Бу ҳақда мушоҳада юритмоқ истади. Бироқ кампири сўзламоғига изн бермайди.

— Мен гўрсўхтаниям Қораманглайдан ҳеч пеш жойим йўқ, — дейди ҳазин ва андак аламли оҳангда. — Ўн уллик сиёғи бор эркакка зўрға иккитагина фарзанд туғиб бериб утирибман. Униям бири қиз. Кўнгил-пўнгил деб ўтирмасдан мени ҳайдашингиз керак эди, чол. Этагимга осилиб, бекорга умрингизни хароб қилдингиз.

— Ундай дема, кампир, мен сени суйиб олганман.

— Суйиб эмас, опқочиб олгансиз.

— Опқочмасам, отанг бермасди-да.

— Э, анову жондорлар бу томонга юргандай бўлаяпти.

Мол-ҳолга тегмасмикан?

— Қачон молингга тегувди?

— Айтиб бўладими.

— Даштга худди бугун чиққандай гапирасан-а.

— Унда нега бу томон ўрлаяпти?

— Сен уларни қаерда кўраяпсан?

— Қизилбетда.

— Қизилбетдан Чоридовонга бурилиб кетишади.

— Билгандай гапирасиз-а.

— Билмай нима, Бўзбўри неча йиллик қадрдоним.

— Ошнам денг, — Ойбарчин беозор жилмаяди.

— Шундай десаям бўлади, — Эшқул полвон хушнуд

кулимсирайди.

— Э-я, чинданам Чоридовонга бурилишди улар.

— Билатуриб, ёш боладай ҳайратланишинг зўр-да сени.

— Феълимни билиб уйлангансиз...

— Ва суйиб уйланганман...

Эшқул полвон Бўзбўри тўдаси билан узоқ йиллардан бери қўшничилик қилиб келади. Аслида уни тўдаям деб бўлмасди, шунчаки жуфтлик. Қораманглай бошқа бўрилардай серпушт эмас, ҳатто айрим йиллари қисир қоларди. Болалаган тақдирдаям негадир иккитадан ошиқ туғмайди. Бу ҳолдан кампири Ойбарчингина эмас, гоҳида ўзи ҳам қайғуради. Худди ёмғир кам келиб, даштда ўтўлан кўнгилдагидек бўлмаса ёхуд сигири бехос бола ташлаб қўйганда қандай қайғурса, Бўзбўрининг аҳволидан ҳам шунчалик изтироб чекади. Қораманглайга эмас, Бўзбўрига ачинади.

Нечун?

Бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмайди.

Ўйлаган тақдирдаям, ўйи адоқлаб улгурмай, ёнбошлаган кўйи, аста мудроққа кетади. Ана шунда у тиззасида қайноқ кафтни сезади. Атай ҳолатини ўзгартирмайди. Бу лаҳзанинг узоқ, жуда узоқ давом этишини истайди. Ойбарчин унинг руҳиятини ҳис қилгандай, силаб-сийпалашда давом этади. Оёғидаги маҳси халақит бераётганини ҳар иккиси ҳам бирдан пайқайди. Аввал бири, кейин иккинчи маҳси оёқдан суғуриб олинади. Бутун инон-ихтиёрини кампирига топшириб қўйган Эшқул полвон мудрашда давом этади, аниқроғи, ўзини мудраганга солади. Бунақа пайтда ҳар қанақа гурунг ортиқча. У нечундир бошқа нарсани эмас, яна айнан Бўзбўрини ўйлай бошлайди. Даштни унингсиз тасаввур этолмай, жуфтига тузукроқ бўри-ваччалар туғиб беролмаётган Қораманглайни ўйлайди. Сўнг ўзи улардан мутлақо ҳайиқмагандек, бу жуфтлик ҳам ўздан сира чўчимаслигини ўйлайди ва бундан жуда ажабланган киши бўлади.

Улар орасидаги қўшничилик ҳудудий эмас, руҳий бир йўсинга қурилган. Бу руҳий сарҳаддан на униси ҳатлайди, на буниси. Бир-бирларини кўриб, кўрмасликка, сезиб, сезмасликка олишади. Шунингдек, ички бир қонуниятга бўйсуниб, бир-бирларини ташқи тажовуздан ҳимоя ҳам қилишади. Яъники, Эшқул полвоннинг подаси Бўзбўрининг ҳудудида ўрлагани боис, подадаги молларга ўзи

қотинмагандек, қўшни ҳудуд бўриларини ҳам яқинлаш-тирмайди. Эшқул полвон эса уни даштда онда-сонда пай-до бўладиган овчилардан ҳимоялайди. Бўриларнигина эмас, бутун даштни ва шунингдек, сарҳадсиз бу кенгликнинг кунчиқиш томонида қад ростлаган тоғу тошларни ҳам қўриқлашга тиришади. Ҳадеб гапираверганиданми, охир-оқибат, ўзи ҳам чиппа-чин ишониб қолган аждаҳо ҳақида-ги афсонаси ҳам шу важдан тўқилган. Лекин тоғда ҳақиқат-дан ҳам улкан илонлар мавжуд, неча бор тўқнаш келма-ган уларга. Бироқ уларнинг ҳеч бирида аждаҳолик сиёғи йўқ, шунчаки йирик судралувчилар.

Кампирининг силаб-сийпашлари таъсир этибми, Эш-қул полвон энди чинакамига пинакка кетади. У ўзини кўкиш ҳовур қўйнида ҳис этаркан, бир лаҳзага туш кўра-ди. Ва ҳар гал тушида Бўзбўрининг ўзига милтиқ ўқталиб турганини кўради. Бу не сир-синаот? Нечун бу жондор ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ унга милтиқ ўқталиб қолди? Инига тегмаган, жонига қотинмаган, унда бу қадар қаҳрнинг боиси нимада? Бу каби қатор саволлар бошида чарх ур-гунча бўлмай, Бўзбўри марҳум қайнотаси Ўсарқул бат-толга айланади.

— Отаман, туш пастга! — дейди йиртқиҷдайин ириллаб.

У чўчиб уйғониб кетади. Ўзига келиши хиёл қийин ке-чади. Меровсираб, куёшда униққан ўтов наmatларига, оёқларини уқалаётган Ойбарчинга, кигиз устида ипи чу-валаниб ётган урчуққа бир-бир кўз ташларкан, подачи-ларга хос сергаклик билан дашт томон ўгирилади. Узоқ-даги подани илғагачгина, кўнгли таскиң топиб, аста сўрайди:

— Улинг пода боқишдан зериктим демаяптими, ишқи-либ?

У кампирининг жавобини кутиб турмай, асосий мақ-садга ўтади. Кўрган тушини ўйламасликка тиришиб, қуруқ-сиган овозда пўнғиллайди:

— Отангга атаб ис-пис чиқариб юборсанг бўлармиди, яна тушимга кирибди.

Кампири ошиққан бир тарзда, янада аниқроғи, нима-дандир ҳадиклангандай ва ўша ҳадикланган нарсасини эслашни истамагандай тезгина, хўп, дейди. Бунда ризо-

ликдан кўра, бу ҳақда ортиқ эзмаланманг, деган илтижо кўпроқ бўлади. Эшқул полвон эса ундан, яқиндагина ис чиқардик-ку, бу ташвиш не даркор яна, деган эътирозли жавобни кутади. Ана шунда кўрган тушини сўйламоғига, эзилиб ва эзмаланиб шарҳламоғига имкон туғиларди. Аксига олиб, Ойбарчин отаси ҳақидаги гурунглари унчалик ёқтирмайди. Агар ўзи гап очиб қолмаса, бу тўғрида, яхшиси, эслатмаган маъқул. Аёлининг ҳолатини сезган Эшқул полвон сукутни афзал билиб, тагин ўзини мизғиётганга солади. Қайнотасини Бўзбўри тимсолида кўраётганидан бот ва бот ажабланади. Сўнг тушга нималар кирмайди, дея ўзини овутади. Шунга қарамай, Ўсарқул баттолнинг келиб-келиб Бўзбўри қиёфасида тушида намоён бўлишидан оғринади. Негаки, у Бўзбўрини ўзига яқин ва қадрдон деб биледи. Ўсарқул баттол эса ўла-ўлгунча унга эл бўлмаган, тўй ёки азаларда бир зумга қорасини кўрсатиб кетишини демаса, ҳеч қачон «куёвим» дея, иззатини қилмаган, «қизим» дея, бирон марта эшигидан йўқлаб келмаган. Умри сўнгигача куёви Эшқул полвонга нисбатан қўйнида тош, юрагида нафрат сақлаб келди.

Эшқул полвон киприклари орасидан аёлига зимдан назар ташлайди. Ойбарчин ҳануз сулувлигини йўқотмаган, ҳали-бери йўқотадиган ҳам эмас. Бу тенгилар аллақачон кексалик сарҳадидан ҳатлаб улгуришган, ўзларини кампир санаб, бардамлик завқу шавқидан тамомила юз ўгиришган. Уларнинг гап-сўзлари ва афт-ангоридан кексаликнинг совуқ нафаси уфуриб тургандек туюлади. Ўзингни қишнинг изғиринли ҳавосида қолгандек ҳис қиласан. Ойбарчин эса дилбар аёлларга хос ноз-карашмани ҳали унутмаган, қадди-қомати тик, қовоқларининг теварагини демаса, тиниқ юзи ажинлардан холи. Эшқул полвоннинг завқи тошиб, уни қучиб эркалагиси келади. Аммо ўчоқбошида куйманиб юрган келини Ойгулдан истиҳола қилади. Тиниқлик бунга энаси томонидан ўтган, деб ўйлайди. Бунинг энасини баттол отаси куйдириб емаганида, ҳозиргача ёшини яшаб, ошини ошаб юрган бўлармиди, дея куйинади. Сўнг эса ўлимдан қўрқмай, йиртқичдан даҳшатли Ўсарқул баттолдай ёвуз бир кимсанинг қизини олиб қочмоққа журъат этганидан ҳайратланади.

Бу ҳақда кампири билан эзмаланиб гурунглашгиси келлади. Афсуски, аёли отасининг номи зикр этиладиган гурунглари сира хушламайди, доимо ниманидир баҳона қилиб туриб кетиш пайида бўлади. Эшқул полвоннинг эса сўйлагиси келаверади.

Ўшанда бўлғуси қайнотаси Ўсарқул баттолнинг ҳузурига, худди бошқа одам қуригандай, жўраси Чори майдани юборганди.

— Бориб айт, мен уни Юқоригазада кутаман. Милтиқ кўтариб, қишлоққа келиб овора бўп юрмасин. Не гапи бўлса, ўзим билан гаплашсин!

Чори майданинг феъли ҳам майда, ҳам кўрқоқ эди.

— Кўрқаман, жўра! — дейди тайсаллаб. — Жаҳл устида у мени тиккалай сўйиб ташлайди!

— Элчига ўлим йўқ деганлар, боравер!

— Бундайчикин қонун-қоидаларингни у бир чақага олмайди, боришим билан манглаймдан отади.

Эшқул полвон табиатан синчи ва фаросатли эди, одамларнинг феълига қараб, йўриғига юритишни яхши биларди. Чори майданинг нафси ёмон, бирор жойдан икки танга унар бўлса, ҳеч балодан тап тортмайди. Шунинг учун у қўлидаги буклоғли қамчи билан тол соясидаги кўзига ишора қилади.

— Агар борсанг, мана шу кўзи сеники!

— Елкамга битта тўн ҳам ташлайсан!

— Тўн сендан айлансин, борақол энди!

— Лекин мени нақ ўлимга юбораяпсан-да, жўра.

— Фингшимасдан, жўнайқол тезроқ!

Чори майда, нафс ёмон-да, кўрқувни бир амаллаб ичига ютади. Номининг ўзиёқ кўпчиликни даҳшатга соладиган Ўсарқул баттолнинг қишлоғига йўрғалайди. Қочмоққа қулай бўлсин дея, йўлда акасининг мотоциклини сўраб олади. Ўсарқул баттолнинг қишлоғи олисидаги қир бетиде, у ёққа уловсиз бориш қийин эди. Акасига шуни баҳона қилади.

Ўша куни пешинда Ўсарқул баттол Юқоригазага тўла қурооланган ҳолда — белида пичоқ, елкасида милтиқ билан етиб келлади. Аслида у эртароқ йўлга чиққан эди. Муюлишда Чори майдага дуч келиб, бир оз ушланиб қола-

ди. Унинг қаршисидан лоп этиб чиқишини мутлақо кутмаган Чори майда, аввалига довдирайди, кейин қарасаки, баттолнинг важоҳати жуда чатоқ, отадиган, чопадиган бир ҳолатда от суриб келмоқда. Чори майда унга яқинлашишни хаёлига ҳам келтирмай, Эшқул полвоннинг гапини айтади. Айтади-ю изига қарамай қочади. Ҳақиқатдан, Ўсарқул баттол, элчига ўлим йўқ, деган ақидага амал қилмайди. Қизини олиб қочмоққа журъат этган йигитнинг номидан келган Чори майданинг ортидан қувлайди. Етолмагач, изидан кетма-кет икки ўқ бўшатиб, от бошини кескин Юқоригазага буради.

Қўрқувдан иштонини ҳўллаб қўйган Чори майда кейинчалик бу воқеани анчагача гапириб юрди. Бошқа одам нечоғли ўтақаси ёрилганини айтса-да, иштон масаласида чурқ этмаслиги тайин эди. Чори майда эса буни ҳеч кимдан яшириб ўтирмади. Зеро, унга майдалик ярашарди. Одамлар унинг бу қусури устидан кулмасди ва обрўйи ҳам феълига яраша эди.

Ўсарқул баттолнинг феълини билганлар аллақачон Эшқул полвонга аза очиб қўйгандилар. Унинг хешлари йигитни ёлғизлатиб қўймаслик ва баттолдан гуноҳини сўраб олиш учун тўпланишар экан, ҳўл иштон билан қишлоққа қайтган Чори майдадан бор гапни эшитгач, эслари оғиб қолишга бир баҳя қолди. Ахир ҳеч замонда ҳам одам ўз ганимига турар манзилини айтадими? Йўқ деганда, учтўрт кун сабр қилиб, сўнг ўзидан белги бермайдими. Ўсарқул баттолнинг бир оз бўлса-да, газабидан тушишини кутмайдими. Уямас-буямас, Эшқул полвон гирт тентак бўпти. Ажални ўзига ўзи чорлабди. Энди тезроқ Юқоригазага етмоқ ва орага тушмоқ керак. Ҳай, юрагида ўти борлар чиқсин, биз билан юрсин!

Эшқул полвон ажал тимсоли сифатида от қўйиб келган Ўсарқул баттолни, у кутганчалик, тошлар орасига биқиниб эмас, гиёҳ унмас қоя чўққисига кутиб олади. Мисли тошҳайкал — на қимирлайди, на қилт этади. Мактаб ҳовлисидаги аллакимларнинг ҳайкалига ўхшаб турибди, узоқ-узоқларга мағрур боқиб.

Ўсарқул баттолнинг биринчи бўлиб пайқагани ва менгагани шу бўлди. Иккинчи сезгани, йигитнинг қуролсиз-

лиги эди. Баттолга ўхшаганлар ҳар қанча ғазаб отига минмасин, ичидан ҳамиша бир қоидага тўла амал қиладилар, яъни биринчи бўлиб рақибнинг авзойига, сўнг қўли ва қўйнида не яроғи бор, шунга эътибор қаратадилар. Нега деганда, рақибнинг авзойи, одатда, кўп нарсани англа-тади. Агар итдай акиллаб кутиб олса, билингки, унинг куч-қудрати итникидан зиёда эмас, салгина ҳимо қилсанг, итдай гингшиб қочади. Гар у заҳархандалик билан илжайиб турса, албатта, қўйнида яроғи бўлади ва пайт пойлаб оч биқинингга тиқиб олиши турган гап. Бундан ҳам ёмони, рақибнинг мағрур ва сокин қаршилагани, ишонган нимасидир борки, унақалар билан беллашиш ҳеч қачон осон кечмайди. Бу энди Ўсарқул баттолнинг орттирган шахсий тажрибалари эди. У яна шуни яхши билардики, ор ва номус дея, ўзини минг ўтга-чўққа урмасин, жин чалгандай, ҳарчанд кутурмасин, жон қурмағур атиги битта ва жойи келса, у ғоятда мўрт ва қилдан нозик. Бармоқ учидек ўқ ёхуд муштдай тош зарбидан чирт узилиб кетиши ҳеч гап эмас. Аммо айна дамда у ўз жонидан алағда эмасди, устунлик ўзи томонда эканлигини сезиб, кўриб-билиб турарди. Бунинг учун елкасидаги милтиқни қўлига олиб, бир ўқ узса бас, қоя пойида оғзини очиб турган тубсиз жарлик ғанимининг жонсиз жасадини ўз комига тортади қўяди. Майли, кейин уни ҳукумат деганлари пишириб есин! Фақат бир нарса, яъни қизини олиб қочмоққа журъат этган йигитнинг қочмай-писмай, қояда мағрур туриши Ўсарқул баттолни жуда ҳайратга солиб қўйганди. Ахир бировнинг қизини олиб қочган номард аввалига ҳафталаб қорасини кўрсатмайди, сўнг вазиятни юмшатиш учун қизнинг ота-онасиникига тилли-жағли хешлари-ю қишлоқнинг обрўйли кайвониларини юборади. Бу эса уни овлоқ бир жойга таклиф этиб ўтирибди, ўққа тайёр нишон бўлиб. Бундан чиқди, полвон зоти бир оз овқарроқ эмас, тентакроқ ҳам келаркан-да! Қани, олдин бунинг бир гап-сўзини олиб кўрай-чи, этини нимталаш эса қочмас! Чор-тарафи жарлик, қочиб қаёққа ҳам борарди.

Ўсарқул баттол жонлиқ сўйишга ҳозирланаётган қас-собдай, ошиқмай ҳаракатлана бошлайди. Аввалига отини

ёввойи дўлана бутасига қантаради. Бармоғига нимадир санчилиб, беармон сўкиниб олади. Сўнг энгил-бошини тўғриларкан, ҳеч ҳожати бўлмаса-да, милтиғини кўздан кечиради. Қаҳр-ғазабга тўлиб-тошган юрагига андак ҳаяжон инганидан таажжубланади. Бу энағарнинг дев-певи борми дейман, деб ўйлайди. Одатлагидек, тутақиб сўкинмаётганидан ажабланаркан, йигитнинг қоядан аста пастга энаётганини кўриб, ҳайрати баттар ошади. Оғзига келгани шу бўлади:

— Нега тепага чиқиб олдинг?

— Топишингиз осон бўлиши учун.

— Ҳозир сени чумчуқдай отиб туширайми!

Эшқул полвон бу пўписадан чўчимайди. Ўзига ўқталган милтиққа қиё ҳам боқмай, носоз қияликдан ошиқмай пастлашда давом этади. Унинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб турган Ўсарқул баттол унинг сирғалиб йиқилишини жуда-жуда истайди. Йўқ, йигит эсон-омон пастлаб, қоя пойидаги супадек ясси тошга етганда қаддини ростлайди. Худди жангга ҳозирланган баҳодирдек, оёғини керганча туриб қолади. Уларни одам ҳадлагудек энсиз бир жарлик ажратиб турарди. Ўсарқул баттол боя йўлда келаётиб, уни чивиндек эзиб ташлайман, деб ўйлаганди. Кўрадики, қаршисида алп йигит қомат кериб турибди. У йигитнинг полвонлигини эшитган, лекин курашга қизиқмагани боис, даврада бел тутишларини ҳеч кўрмаганди. Бунга яроқсиз тинчитиб бўлмайди, деб ўйларкан, алам ва ғазаб тўла оҳангда бўкириб юборади.

— Нима қип кўйдинг, энағарнинг боласи?!

— Энадан сўкманг фақат! — дейди йигит бамайлихотир. — Ўзимни сўкинг, истасангиз, тўйгунча калтакланг, лекин энамга тил тегизманг!

— Сўкиш эмас, ўлдираман мен сени! — Ўсарқул баттол бехос зарб еган одамдай, бўкириб юборади. — Этингни нимталаб, суяқларингни битталаб синдираман!

— Бунга ҳаққингиз бор, — дейди Эшқул полвон тап тортмай. — Аммо мен ўлдирадиган иш қилганим йўқ!

— Э-э! — Ўсарқул баттол ҳайрати зўрлигидан ёнидаги харсангга суяниб қолади. — Қип кўйган ишингни нима деб баҳолаш керак унда, а?!

— Ёмон ишлигини биламан, лекин опқочмасам, қизингизни бермасдингиз-да!

— Ҳалиям бериш ниятим йўқ!

— Энди... бермасангиз бўлмайди.

— Тилгинангга тирсак чиқсин сени! — алами зўрлигидан Ўсарқул баттол хотинчасига қарганганини сезмайди. — Бўйнигинанг узилсин сени! Сенга қиз эмас, бир бўлак қўрғошин бераман!

— Лекин олдингиздан ўтганман, қарғаманг буйтиб!

— Қачон ўтдинг, ит?!

— Юборган совчиларимни итдай қувиб ҳайдадингиз-ку.

— Толлижарликларга қиз бермайман деганман-ку ахир!

— Толлижарликлар мохов эмас-ку.

— Моховдан баттар, улар мени қаматишган!

— Лекин мен қаматмаганман-ку.

— Сенам шуларнинг бирисан-да!

— Эски гапни қўзғаманг!

— Дард эски бўлса-да, яраси янги! — Ўсарқул баттол унга яроқ ўқталади. — Қиз қани? Қаерда у?

— Сиз тополмайдиган жойда, — Эшқул полвон ерга кўз тикади. — Сиз, яхшиси, бизга оқ фотиҳа беринг.

— Шунинг учун чақиртирдингми?

— Эмасам-чи!

— Ўзи жонинг қил устида турибди -ю, яна қанақа оқ фотиҳа ҳақида гапираяпсан! Наҳотки, отиб ташлашимдан қўрқмаётган бўлсанг?!

— Йўқ, сиздан бошқалар қўрқиши мумкин, лекин мен эмас.

— Мени розилик беради деб ўйлайсанми?

— Бўлак иложингиз йўқ!

Бу гапдан сўнг, тоқати тоқ бўлган Ўсарқул баттол энсиз ва чуқур жарликдан сакраб ўтади-да, йигитнинг қошида пайдо бўлади. Бир хаёли, қўлидаги милтиқ кўндоғи билан унинг манглайига туширмоқни ўйлайди. Охири дақиқада негадир бу фикридан қайтиб, белбоғига қистирғили қамчисини қўлига олади ва йўлига бўлса-да, кетига тисарилишни хаёлига келтирмаган Эшқул полвоннинг яғринига қулочкашлаб туширади. Қамчиси майда ўрим эмасми, зарби ёмон бўлади. Бироқ Эшқул полвон қилт

этмайди. Бунга сари, Ўсарқул баттол қутургандан-қутуради, қамчи устига қамчи солади. Охири чарчагандай бўлади. Бунинг устига, тошдай қотган одамни уриб киши баҳра топмаслигини дафъатан фаҳмлаб қолиб, охири қўлини пастга туширади. Манглайдан сизиб, мўйловига қўнган тер томчиларини пуфлаб, ғазаби қайта жунбишга келишини кутади. Шу илинжда ҳансираб дейди:

— Сен мени гапга қўйдинг, номусларга ўлдирдинг!

— Биладан!

— Билганингдан нима фойда энди!

— Шунинг учун розилик беринг.

— Ҳеч қачон!

— Ахир ўзингиз ҳам аёлингизни опқочиб уйлангансиз-ку.

— Менинг йўригим бўлак!

— Менам ўзимни сиздан кам чоғламайман! — Эшқул полвон унинг кўзларига тик қарайди. — Агар чоғим келмаслигини сезганимда, сизни буйтиблар қон қақшатиб ўтирмасдим. Отам топган қизга тинчгина уйланиб қўя қолардим. Аҳмоқ эмасман, кимнинг томорқасига оралаб, кимнинг олмасига тош отаётганимни яхши биладан! Била туриб, шу ишга қўл урдимми, демак, жондан қадрлироқ нимадир бор бу ерда! Шунинг учун кўпам жибжингламангда, оқ фотиҳангизни беринг! Ўлдираман-сўлдираман деб, овора бўл ўтирманг, барибир яроғингиздан чўчимайман, қамчингиздан қўрқмайман! Сиз суйганингизни опқочганда, нега энди мен оғзимни очиб қараб туришим керак!

Йигитнинг бу гаплари Ўсарқул баттолга кутилмаганда қаттиқ таъсир қилади. У Эшқул полвонга ажабсиниб тикилади. Бунда гап кўпга ўхшайди, деб ўйларкан, бир вақтлар кўшни водийдан қиз ўғирлаб келганида, ўзини зиғирча айбдор ҳис қилмагани, қайтамга ўзини шер ва эр санаб кўкрак кериб юрганлари лоп этиб эсига тушади. Қайтар дунёнинг бу синоатидан бир зумга лол туриб қолади. Дарё тескари оқиб, қуёш марғибдан чиқибди деса, ишониш мумкин, лекин Ўсарқул баттолнинг қизини олиб қочибди деган гапга бировнинг инонмоғи қийин. Ақл доирасига сиғмайдиган иш эди бу. Бунинг учун ўша

одамнинг кўксида арслоннинг ёли бўлиши керак. Буни қарангки, шундай йигит мана қаршисида қилт этмай турибди. Ҳатто кўлидаги яроғидан ҳайиққани йўқ. Бу аблаҳ шунчалик ботирми, ё севги деганлари шунчалик қудратлими?

Ўсарқул баттол чуқур хўрсинганча, беихтиёр яроғи тепкисини пайпасларкан, бирдан қизининг тақдири учун эмас, ўзининг ори учун куйинаётганини фаҳмлаб қолади. Унга қолса, қизи итга тегмайдими, фақат ота деган зотни буйтиблар маломатга қолдириб кетмасликлари керак эди. Унинг бор жонҳалаклиги шундан эди. Боз устига, куёв бўлмишнинг нақ тумшуғи остида без бўлиб туриши баттар жонини ҳиқилдоғига келтирмоқда эди. У ич-ичидан йигитнинг тоғу тошлар оралаб қочмоғини истайди. Шунда ортидан йўлига бақир-чақир қилиб, қасир-қусир қилиб ўқ узмоғи осон кечарди ва сўнг, тутқич бермади, такадай сакраб қочди, отган ўқимга чап бериб қочди, кўрққан одам шамолдан тез еларкан, лекин қонини ичмоқчи эдим, мени доғда қолдириб кетди, деб гапириб юрмоғига қулай бўлади-да.

Худо унинг зорини эшитдими, ё йигитнинг фаросати ишлаб қолдими, у милтиғи билан андармон бўлиб турганида, Эшқул полвон қочади. Фанимдан эмас, юзи очилмаган куёв сифатида қайнотасидан қочади. Энсиз жарга шўнғиб, тошу буталар оралаб бирпасда кўздан ғойиб бўлади.

Шундан кейин Ўсарқул баттолга худо беради. Тўхта, дея ҳайқиради, тоғу тошларни бошига кўтариб бақиради. Биринчи ўқни осмонга бўшатади, иккинчи ўқи кўкиш харсанг сиртида сачраб, чийиллаган акс садо беради. У чўнтагига солиб чиққан бор ўқини отиб бўлмагунча тинчимайди. Кўкка, харсангларга, кўзига чалинган буталарга, хуллас, чор-тарафга қасур-қусур қилиб роса отади. Шу билан ўзини босган бўлади. Кейин шундай гап тарқатади: «Кийикдан чаққон экан, отган ўқимнинг барига чап бериб кетди. Эмасам, қонига беланган жасадини қояга осиб, қарға-қузғунларга ем қилмоқчи эдим. Тутқич бермади, ярамас! Лекин уни кечириш йўқ, куёв дейдиган ниятим йўқ. Обқочмаса-да, берардим. Сўлжайган совчиларни юбор-

май, дурустроқларини жўнатганда ва улар эшигим тагида ётиб олишганда, йўқ демасдим. Буниси энди нима бўлди? Куёвим бор бўлса-да, йўқдай, қизимни-ку энди юзига қарамайман, эшигимдан келса, келдингми, демайман! Биродарлар, ёшлар бузилиб кетди, ота-энани ҳурмат қилмай қўйди улар!» Ҳақиқатан у куёвини бир умр итдан баттар ёмон кўриб, қизига ройиш бермай ўтди.

Эшқул полвон эса бу воқеани ҳануз мароқ билан эслайди. Шунингдек, яна бир ҳолат хотирида яхши сақланиб қолган. У, чўққида Ўсарқул баттолни кутиб тураркан, қандайдир ўткир бир нигоҳни ҳис этади. Бироқ теваракка чалғийдиган аҳволда эмасди. Ҳадемай юз берадиган учрашув, аниқроғи, тўқнашувнинг қандай натижа билан якунланишини ўйлаб, ўйига етолмай ўтирарди. Бу камдек, кўшни қишлоқда турадиган аммасининг уйига яшириб келган қайлиғи Ойбарчин изидан зор қақшаб қолган, ҳозирча отамнинг кўзига кўринмай туринг, сизга бирон зиён етказса, кейин мен нима қиламан, деб. У қугурган Ўсарқул баттолга ўзидан ўзгаси бас келолмаслигини яхши биларди. Агар аввалроқ отини қамчиламаса, бу одам жаҳл устида бошқа бирон яқинига зиён етказиб қўйиши аниқ эди. Шунинг учун бунақа пайтда ҳар икки томонни муро-сага келтириши лозим бўлган қишлоқ кайвонилари ортига яшириниб ўтиришни лозим топмай, севгим ҳаққи-ҳурмати, қизингизни олиб қочдим, бу ёғига энди Худонинг ўзи сизга инсоф берсин, деганга ўхшаш гаплар билан Ўсарқул баттолни ҳовуридан туширмоқчи эди. Биладики, олиб қочилган қиз энди чиғириқдан ташқарида, кўчган гиштини қайта қолипга солиб бўлмайди. У масаланинг мана шу нозик тарафларига умид боғлаб, баттолга бет бўлмоқдан ҳайиқмаганди. Давра кўрган полвон бўла туриб, писиб ўтиришни ўзига эн кўрмаганди. Даҳшатли бўроннинг дастлабки ҳамласига туриб берса бас, сўнг унинг шашти ўз-ўзидан пасаяди, тинчийди.

У шу хаёллар билан бўлиб, беихтиёр қоянинг кунчиқар тарафидаги дара тубига назар ташлайди. Сийрак бута-зорда ўзига қадалиб турган бўзранг жониворни аввалига ит деб ўйлайди. Сўнг унинг бўри эканини фаҳмлаб, ҳушёр тортади. Қизиқсиниб қарайди. Нигоҳлар тўқнашганда ҳам

йиртқич қилт этмайди. Эшқул полвон унинг қарашларидан ҳамдардликка ўхшаш нимадир ҳис қилгандек бўлади. Кейин бу ўйидан кулгуси қистайди. Юрагинг ёрилмай ўл, келиб-келиб энди шу жондордан паноҳ қидираяпсанми, дея ичдан ўзини сўкади. Ердан тош олиб, унга пўписа қилмоқчи бўлади. Ерга эгилган ерида, қилиғи бачкана туюлиб, бу аҳдидан қайтади. Қаддини ростларкан, бўрини ортиқ кўрмайди. Кўзимга кўриндимикан, деган шубҳага боради ва сўнг ўзи билиб-билмай, тўғри хулосага келади. Шу теварақда бунинг ин-пини борга ўхшайди.

Кейинчалик айни шу бўри авлоди билан қўшничиликда умргузаронлик қилишига тўғри келишини у ҳали билмасди. Кўп одамларни зор қақшатган ўта қайсар, ўта тиришқоқ Фармонов деган туман вакилининг танобини тортишда шу жонивор жонига оро киришини ҳатто хаёлига келтирмасди. Шу тобда у келажакни эмас, шунингдек, омонат турган жонини ҳам эмас, ҳали бармоғи учини теккизмаққа ҳадди етмаган қайлиғини, унинг отаси билан бўладиган можарони ўйларди. Агар ўшанда биров, сенинг тақдир пешонангда подачилик ёзилган ва умринг пода кетида ўтади, деса ўлақолса ишонмасди. Ахир кимсан, давраларнинг зўри-ю кўрки, эл таниган Эшқул полвони бўлса-ю, бу гапга нечук ишонсин. Инсон зоти шу, ўз тақдирининг қандай кечишини билмаганидек, бир кун келиб кексариши тайинлигини ҳам ҳадеганда идрок этавермайди. Бу дунёга устун бўладигандек, ташвишлару ҳадди-ҳисобсиз орзу-ўйлар гирдобида чарх ура-ура қарилик остонасига қандай етиб келганини сезмай ҳам қолади. Кейин қарабдики, юзини ажин тилиб, сочларига қиров қўниб турибди. Оқибат, унинг ажабланишдан ўзга чораси қолмайди. Бу нимаси, кечагина тоғни урса талқон қиладиган навқирон йигит эмасмиди? Орзу-ўйлари бир олам, дунёни кучмоққа ҳозир у нозир эмасмиди?

У шуларни хаёлидан ўтказар экан, қаватидаги аёлининг кечагина дуркун жувон бўлганига ишонгиси келмагандай, киприклари орасидан зимдан унга кўз ташлайди. Ё дариг, ёшлик ва навқиронлик аллақачон уни тарк этишга улгурибди-я! Бунинг илгариям сезиб юрарди-ю, лекин жиддий эътибор бермасди. Унинг тик қади-ю, ажиндан

холи чехрасига маҳдиё бўлиб, кампирим тенгқурларига нисбатан жуда ёш кўринади-я, деган ўйда ўзини овутиб юрарди. Аёлининг ҳозирги ҳолати ҳам муваққатлигини, эрта бир кун қишлоқнинг вайсақи кампирларидай қариб-чуриши муқаррарлигини энди англаб етгандай, димоғи ёмон ачишди. Эртанги кун ҳақида ортиқ ўйлагиси келмай, тагин хотиралар тўшига бош қўймоқни истайди. Бироқ айни шу тобда Ойбарчин энасини эслаб қолади. Олати шу, жоҳил эр билан яшаб, умрида рўшнолик кўрмай ўтган энасини бот-бот эслаб туради.

— Энам бечора у дунёдаям отам раҳматлининг олдига тушиб қочиб юрган чиқар, — дейди мижжаларини ёшлаб. — Бу дунёда-ку кун кўрмади. Ишқилиб, у дунёда тинч юрган бўсин-да.

Аёлининг дардчил, аламли оҳангда сўзлашидан Эшқул полвоннинг юраги эзилгандай бўлади. Ҳазил гап билан уни чалғитмоққа уринади.

— Ҳай, отанг яроғи билан қамчисини ташлаб кетибмиди, ишқилиб, а?

— Ташламай, нима, ўзи билан олиб кетармиди, — бундай пайтда Ойбарчин ҳазилни англамайди, отаси эмас, етти ёт бегона ҳақида гапиргандай дейди: — Еттиси ўтмай, энам тандирга ташлаб ёқиб юборган!

— Ия, милтиқниямми? — Эшқул полвон ҳушёр тортган киши бўлади.

— Йўқ, қамчинини, — Ойбарчин янада маъюс тортади. — Яроққа укам эга чиққан. Яроқ укамга бахт келтирмади.

— Укангни ўзи феъли ёмон!

— Отам яроқда одам отган, касри укамга урган...

Эшқул полвон узоқ ўтмиш қаърида қолиб кетган бу воқеани эшитгиси келмайди. Шунингдек, аёлига, бас, ҳам демайди. Нима деяпти, нималар ҳақида гапираяпти, этибор бермасликка тиришади.

— Энам шўрлик, ўша отилган йигитнинг ёди билан яшаб ўтди, — дейди Ойбарчин яна урчуғини қўлига олиб. — Отамнинг калтагини еб-еб ўтди. Ёмоннинг касри зурриёдига уради дегандай, мана, укам хотинга ёлчимаяпти. Мен гўр эса иккитадан ортиғини туғолмадим. Сизам анову жондор... Бўзбўридай лаллайгансиз! Мени қўйиб,

Зарбувига уйланишингиз керак эди. Бир этак бола туғиб берарди у!

Эшқул полвон ўзига бир этак бола туғиб беролмаганидан ўкинаётган аёлининг гапини ортиқ тинглагиси келмайди. Ундан қочмоқ истайди. Қочишдан аввал узоқдаги подага қарайди. Ўчоққа қозонни осиб қўйиб, ўзи нарида тезак териб юрган келини томон аланглайди. Сўнг жимгина туриб жўнайди. Бироқ унинг бу қочиши бир соатдан нарига ўтмайди. Тезда кампирини соғиниб қолади. У ҳаминша Ойбарчинни соғиниб яшайди. Бироқ бу ҳақда ҳеч қачон чурқ этмайди. Бу тўғрида гапирмоқни эркак кишига ярашмаган иш деб ўйлайди. Эркакнинг бор сир-синоати унинг ичида бўлмоғи керак. Туйғуларини ҳадеб ошкор этаверадиган эркакнинг йиглоқи аёлдан фарқи қолмайди, дейди. Баъзида Ойбарчин ўпка-гина қилиб қолади, дейдики, сиз менга ҳеч «сени яхши кўраман» демагансиз, бундан кейин ҳам демасангиз керак, негаки, сиз мени яхши кўрмайсиз! Ойбарчиннинг бу хилда аразлаши-ю эрқаланишлари Эшқул полвонга хуш ёқади, кенг кўксини мамнун сийпалаб, деганман, дейди. Лекин қачон айтганини ҳеч эслаёлмайди. Бундан кейин ҳам дейман, дейди-ю, бироқ ўзига умидвор тикилиб турган аёлига шу гапни айтмайди. Айтолмайди, истиҳола қилади.

Мана ҳафтадирки, Эшқул полвон улкан шаҳар четидаги сиҳатгоҳда даволанмоқда. Кампирини жуда соғинган. Агар сиҳатгоҳнинг суягига хуш ёқадиган балчиғи бўлмаганида, бу ерда бир кун ҳам қолмасди. Кетарди қишлоғига.

У шу кунларда бесаранжом тушлар кўрмоқда эди. Тушида, буни чандон истаса-да, Ойбарчинни эмас, негандир, одатдагидек, Бўзбўрини кўрарди. Шўрлик Бўзбўрининг жони жуда қийноқда эмиш. Жувфти Қораманглай пушти ёмонлигидан нолиб, у шўрликнинг ҳеч ҳоли-жонига қўймас эмиш. Бўзбўри нима қиларини билмай, майсага ёнбошлаганча, нуқул ўй сурармиш. Бўрининг худди одамдай ёнбошлаб ётиши Эшқул полвонга ғалати ва кулгули кўринармиш.

Эшқул полвон бир-бирига ўхшаш тушларининг таъбирини билолмай кўп гаранг эди...

Қашқа новвосга кўзи тушгандан сўнг, Тўланбой пахталиги остидаги Қорақулоқни бутунлай унутганди. У маҳзун нигоҳи билан ёйилган пода орасидан Холбойнинг бошқа молларини ҳам қидириб топгач, гами баттар ортди. Холбой ўзича молларидан воз кечгандек эса-да, уларга на ўзи эгалик қила олади, на тоғаси. Эшқул полвон қишлоққа қайтиши билан ҳаммаси ўз-ўзидан қайта жойига тушади. «Киши ҳақи...» масаласида отаси ўта бешафқат, ҳеч кимни аяб-саяб ўтирмайди. Балки Холбой шуни назарда тутиб, молларидан осонгина воз кечгандир? Ҳайдар ким бўпти, жойи келса онасиниям танимайдиган бир каззоб-да! Тўланбой эса давра кўрган полвон бўлса-да, ғирт аҳмоқ. Акс ҳолда йўқ ердаги гумонларга учиб, шармандага шерик бўлармиди. Унинг бахти бошида ҳануз дамида ош пиширишга қодир отаси Эшқул полвон бор. Эмасам, тоғанинг таъсирига тушиб, кўп бемаънигарчиликлар қилмоғи тайин эди. Минг қилсаям, қон тортади-да.

Одатда, мўрти бўртиб қолган аксарият қишлоқ йигитлари оталаридан кўпда ҳайиқавермайди. Тўланбой эса икки болалик бўлибдики, ҳали-ҳануз отасидан дакки еб келади. Эшқул полвон йўқ-бор нарсага қотинавермайди. Лекин бир тутса, ёмон тутади — ёруғ оламини тўнкариб, ҳар қандай зўравонни бир зумда чийраб ташлайди. Ҳозир ота узоқда. У қайтиши билан Холбойга зуғум қилиб, молини тортиб олганлар сичқоннинг инини минг тангага санаб қолишлари тайин.

Аммо Тўланбой бундан ҳам кўра, бошқа бир нарсдан қаттиқ азиятда эди. У гумон туфайли аёли Ойгулни бадном қилиб кўйганидан қишлоққа қадам босолмайдиган бир аҳволга тушиб қолганди. Айни дамда қишлоқда не гап-сўзлар бўлаяпти, буни ёлғиз Оллоҳгина биледи. Бу етмагандек, шу кунларда у Шерқўзининг шифтларини исбосган, ярим қоронғи емакхонасини жуда соғинмоқда эди. Негаки, қишлоқ гузаридаги томи хиёл бир ён тоб ташлаган емакхонада ўтириш унинг ҳаётида энг лаззатли онларни ташкил этарди.

Тўланбой ҳафта — ўн кунда бир подани аёлига қолдириб, рўзғорига у-бу харид қилиш учун қишлоғига тушар

ва дўконга киришдан аввал, албатта, Шерқўзининг емак-хонаси томон буриларди. Емакхона эгаси уни ҳамиша ўз жигаридай кутиб олади. Кўлларини яғири чиқиб кетган пешвандига сурта-сурта, узоқдан кучоқ очиб келади. Кучоқлаб кўришади, кўшқўллаб сўрашади. Сўнг саноқли сўрилардан бирига бошларкан, ранги униқиб кетган тўшамчаларини қоқиб-суқиб қайта солади ва ҳар сафар шу гапни такрор этади: «Сенга атаб уйдан янги кўрпача опкелтириб кўяй дейману, савил қолгур, доим эсимдан чиқади». Тўланбой, ёш бола эмас, бу сипоришларнинг тагида қандай маъно ётганини фаҳмлаб туради. Подасида Шерқўзининг ўндан ошиқ қорамоли бор. Биладики, подасига мол кўшган одам асло кам бўлмайди. Тўланбой подани яхши боқади. Эрта баҳордан даштга чиқиб кетган жониворлар қиш олди қишлоққа семириб, йилтиллаб қайтади. Пода ҳақини вақтида тўлаб турсанг бас, молингдан кўнглинг тўқ бўлаверсин. Аммо пода ҳақини вақтида тўла-масанг ёки билиб-билмай, Тўланбойга тумшуғидан баландроқ гап қилиб кўйсанг, шўримга шўрва тўкилди деявер, сўнг Тўланбой ўлақолса, молингни подасига доритмайди. Кейин кунинг қишлоқ подачисиси Фаттоҳ манқага қолади. Қишлоқ подаси одатдаги подалардан, қорамолу ушоқмол аралаш-қуралаш, эртан кетиб, кеч қайтади. Қишлоқ подасига кўшилган молинг даштда оёғи чигалини ёзиб қайтади, холос. Тўйиб қавзанмайди. Фаттоҳ манқа учун кун ўтса бўлди, бошқаси билан мутлақо иши йўқ. Подачиликка қишлоқда бошқа талабгор бўлмагани боис, ҳатто у ҳам ортиқча гапни кўтармайди. Салга тўрсайиб, ноз қилишга тушади.

Тўланбойнинг подасига шу атрофдаги уч-тўрт қишлоқ одамлари молини кўнади. Ҳамма эмас, ҳар бир қишлоқдан ўттиз-қирқ хонадон унга талабгор. Пода ҳақиям шунга яраша, одатдаги подачиларникидан анча баланд юради. У касал молни кўймайди, ҳақ талашадиган қирриқ одамларни ҳам пода яқинига йўлатмайди. Даштда ўзи хон, кўланкаси майдон.

Тўланбой минг кўйли бойдай, сўрига жойлашиб ўтириб олгач, воқеанинг давоми одатдагидек кечади: Шерқўзи қозонга мўлгина эт ташлайди-да, сўнг ранги кўчган,

қийшиқ патнисда нон-чай кўтариб келаркан, уларни дастурхонга жойлаштира-жойлаштира, ўнг қошини учириб, бодрингдай катта бурнини маъноли тарзда тортади. Бунга жавобан Тўланбой, шуниям сўраб ўтирасизми, дегандай андак виқорла қош читади. Шерқўзи, тушундим, дея илжаяди. Агар Тўланбойнинг ўрнида бошқа биров шу қилиқни қилар бўлса, Шерқўзи деганлари ҳеч чидаб туролмайди. Тутақиб сўкиб беради: «Бодиланмай, тўғри гапингни айт, ё тилингни ютганмисан?!» Бироқ Тўланбойга асло бундай деб бўлмайди. Подасидаги моли важидан эмас, унинг мушти ўга оғирлигидан кўрқади. Тўланбой жаҳланса ёмон, бир мушт билан омонат емакхонасини тутдай тўкиб қўйиши мумкин. Шунинг учун унга, ўзининг таъбири билан айтганда, маданий хизмат қилишга тиришади. Бироқ Тўланбойи тушмагур маданият белгиси ҳисобланмиш қошиғу санчқиларни бир четга суриб қўйиб, панжаларини ишга солади. Шерқўзи ўтиб қайтаётиб ҳамиша бир нарсадан, яъни панжаларининг ниҳоятда улканлигидан ҳайратланади. Лекин бу ҳақда ўзига чурқ этиб оғиз очмайди. Чойини қуюқ-қуюқ дамлаб, унинг тезроқ даф бўлишини истади. Минг афсуски, лагандаги эт яримламай туриб, ҳид олган мушукдайин бўлиб, аввал Рўзиқул, сўнг Зунун ўр кўриниш беради. Улар олдинги сафар еган калтақларини бутунлай унутишган, эшикдан шовқинлаб кириб келишади. Тўланбой уларнинг тапширидан беҳад қувониб, Шерқўзига у-бу буюради. Йигитлар жойлашиб ўтиришгач, пиёлаларни тўлдиради. Кейин Рўзиқул узундан-узун қадаҳ сўзини бошлаб қолмасин тагин, деган ҳадикда ўз пиёласини бўшатиб, газак чайнашга тушади. Ажойиб қадаҳ сўзини сўзламоққа эндигина лаб жуфтлаган Рўзиқул ноилож қолиб, пиёладагини ошиқмай си-мираркан, бошини сарак-сарак қилиб дейди.

— Сенга доим тозасидан беради. Бизга эса...

— Тоза одамга тозасини беради-да, жўражон, — дея унинг гапини бўлади Тўланбой. — Асли ўзимиз тозамизда! Уқдингми?!

Айни шу сўзга Рўзиқул ҳеч тоқат қилолмайди. Урсанг-сўксанг, индамаслиги мумкин. Даштдаги қопқонларининг барини йиғиштириб олиб, уни кетма-кет зиёфатга тушир-

санг-да, гиқ этмаслиги мумкин. Фақат бу гапга ҳеч чидай олмайди. Етмиш етти томири тортишиб, ўзини жуда ёмон ҳис қила бошлайди. Ўзига қолса, нега бунча катта кетаяпсан, кимсан ўзинг, дея жўрасининг оғзидан чиққанини дарҳол ёқасига ёпиштирарди-ю, лекин тўкин зиёфатдан куруқ қолишдан кўрқади. Иккинчидан эса, юрак ютиб жанжаллашмоқ учун аввало хурмачасини тўлдириб олиши лозим. Унгача қадрдон оғайнисининг паст-баланд гапларига қандай бўлмасин чидамоққа мажбур.

Тўланбой эса, ўзининг бу гаплари жўрасининг иззатнафсига тегаётганини хаёлига ҳам келтирмайди. Дастурхон эгаси сифатида баъзи бир ибораларни ноўрин қўллашини демаса, аслида у ҳеч чегарадан чиқмайди. Бор-йўқ айби, полвонларга хос катта гапиради, холос. Ташбеҳларни полвончасига қўллайди. Бунга сари, Рўзиқулнинг эти тиришади. Уни сал пастга тушириб қўйиш учун руҳан ҳозирлик кўра бошлайди. Ва бир оз нафси қонгач, Шерқўзи, сочиқ, дея ташлаб кетган туссиз, кир латтага мой юқи лаб-лунжини артиб-суртиб, хиёл кетига тисариллади-да, жўрасига сигир қараш қилади. Тўланбойнинг кенг елкалари, бақувват қўллари, соқоли қиртишланмаган афт-ангори бўйлаб обдан кезинган нигоҳида ғазаб ва нафрат учкунлари пайдо бўлади. У жўрасини эмас, унинг алп келбатини, полвонларга хос гап-сўзларини, «тоза» деган сўзга алоҳида урғу беришини ёмон кўради. Шу қадар ёмон кўрадики, ҳозир калтак ейишини билса-да, ўзини ҳеч тийиб туролмайди.

У бежо томоқ қирганча, у ён-бу ён тебранади, жўрасига яна бошдан-оёқ тикилади. Тўланбой эса қаватида безовта гувранаётган оғайнисига бефарқ, эт чайнаб Зунун ўрга гурунг бериш билан овора. Салга кайфи ошиб қоладиган Зунун ўр унинг гапларини тингламаётган эса-да, дастурхон ҳурмати бош ирғаб ўтиради. Бун кўрган Рўзиқулнинг ичидан қиринди ўтади: «Бу мени одам ўрнида кўрмайди! Ҳеч қачон кўрмаган ҳам!» Шунда не фалокат босиб қопқон воқеалари эсига тушиб қолса бўладими. Тўланбойнинг қўлида қолиб кетган ўлжалар кўз олдидан ўтиб, тулкининг шапалоқдай мўйнаси айиқ терисидай маҳобатли тус олади. Жўраси томондан етказилган мод-

дий зарарлар рақамлар шаклида зуҳурланади ва бу рақамлар йириклашгани сайин, унинг ғазаби ҳам юксала боради. Ғазаби кучайган сари ҳар қандай тирик жонни осонгина эзиб ташлайдигандек ҳис қилади ўзини ва шунда Тўланбойнинг алп келбати лаган четига қўниб турган пашшадек ушоқ кўриниб кетади кўзига.

— Менга қара, сенинг ниманг тоза ўзи, а?! — дейди бирдан жазаваси қўзиб. — Нуқул тозаман-тозаман деб кериласан! Сўраб келса, бор-йўғи бир подачисан-да! Ўрусчасига айлантириб айтганда, пастух!

Тўланбой аллақачон «тоза» лигини унутган, бу сўзнинг қандай маъно англатишини ҳам тузукроқ идрок этолмайди. Лекин гап охирида алоҳида таъкидланган «пастух» сўзини бутун вужуди билан илғашга улгурган эмасми, огзидан таом қолдиқларини сачратиб бўкириб юборади:

— Ўзинг пастух!

— Мен пастух эмас... — Рўзикул турли касб эгаси эмасми, ўша касблардан қай бирини рўкач қилишини билмай, бир зум каловланиб қолади. Сўнг собиқ миршаблиги эсига тушиб, янада баланддан келади: — Милисаман! Запасдаги орган ходимиман! Агар ҳозир елкамда погоним бўлганидами, шу гапинг учун аллақачон обориб тиқиб қўярдим! Ёмонлар оёғимдан чалишмаганида, ҳозир погонимда йўқ деганда иккита катта юлдуз бўларди. Кейин сен билан буйтиблар гаплашиб ҳам ўтирмасдим!

Тўланбой ҳар қанча газабланмасин, гапини яқунлашига имкон беради. Унинг даъволарини бошини бир ён қийшайтирганча, истеҳзо билан тинглайди. Аммо бу бўрон олдидаги бир зумлик сукунат эди. Зунун ўр эса жавдираб Рўзикулнинг елкаларига қарайди. Жўрасининг елкалари тор, погон яхши жойлашмаса керак деб ўйлайди. Сўнг унинг миршаблик даврини эслашга уринади. Эслайди-ю, бироқ уни миршаблик либосида ҳеч тасаввур этолмайди. Назарида, Рўзикулнинг эгни шу эски, нимдош чопондан ўзгасини кўрмагандай туюлади.

Рўзикулнинг ўзига қолса, миршаблик даврини умуман эсламасам дейди. Чунки у миршабликдан шунчаки бўшамаган, ҳайдалган. Бошлиғи, бизнинг сафда тоза юракли одамларгина ишлашга лойиқ, сенинг қўлинг

эмас, юрагинг ҳам кир экан, дея жавобини берган ва шундан бери у «тоза» сўзини ўлгудек ёмон кўради. Тўланбой, билиб-билмай, унинг ярасини янгилаб қўйган бўлади.

Бу орада Шерқўзи дастурхондаги синадиган идишларни ошиғич йиғиштираркан, фойдасизлигини билса-да, йўлига уларни тинчитишга уринади. Идишларни йиғиб олгач эса, енгил нафас олиб, бамайлихотир воқеанинг давомини кузатишга тушади. Нега деганда, дастурхондаги идишлар тўла йиғиб олинган, Тўланбойдан эса кўнгли тўқ, биладики, у ҳар қандай шароитда ҳам еган-ичганларининг пулини тўламасдан кетмайди. Иккинчидан, Рўзиқулда унинг эски алами бор. Миршаблик даврида у еган овқатига деярли пул тўламасди. Шерқўзи буни ҳеч унутолмайди. Шунинг учун уни Тўланбойнинг чангалида эзлишини роса истайди.

Шерқўзининг хоҳиши кўп ўтмай амалга ошади. Кайф таъсирида шерланиб кетган Рўзиқул навбатдаги «пастух» сўзидан сўнг, ўғри мушукдай биғиллаб, жўрасининг чангалига тушади. Тўланбой, қанчалик қаҳрланмасин, унинг жон жойини кўзламайди, худди тийиқсиз болани жазолагандай, нуқул думбасига уради. Уларни ажратаман деб, Тўланбойнинг енгил бир турткисидан сўридан учиб тушган Зунун ўр эса бир зум гарангсиб тураркан, уларнинг қай бирига ён босишни билмай боши қотади. Уни едириб-ичирган одам Тўланбой, аммо Рўзиқул ҳам бегона эмас, жондай амакиваччаси. Охири қон-қардошлик туйғуси устунлик қилади. У хезланиб Тўланбойга ташланади ва зумда амакиваччасининг ёнига чўзилиб, калтак таъмини тотмоққа тушади.

Тўланбой амакиваччаларни эзгилаб калтаклашдан охири зерикади. Қаршилиқ кўрсатишга чоғи йўқ рақибларини жазоламоқдан ҳеч бир қониқиш ҳиссини туймагач, овозини бир парда кўтариб бақиради:

— Ароқдан опкенг, ака!

«Ароқ» сўзини эшитган Зунун ўр дарров уни кечиради, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, енгил-бошини тўғрилаб, дастурхон яқинига чордона қуради. Рўзиқул эса қутулганига шукр қилиб, бир думалаб пастга тушади. Эшиккача

қочиб бораркан, остонага етган жойида ортига ўгирилиб, қўлини мушт қилади.

— Ў, пастух, кўрасан ҳали мендан!

Тўланбой томонидан улоқтирилган бўш шиша девор ёки эшикка тегиб чил-чил синади. Рўзиқул энгашганча ўзини ташқарига уради.

Қизиқ томони, емакхонада юз берган ҳар қандай жанжал сиртга чиқмайди. Кўча-кўйда ёқалашган одам қишлоқда бир ҳафтагача гап-сўз бўлиши мумкин, бу ердаги жанжални эса биров билиб, биров билмай қолаверади.

Баъзида даштга чиқмоқни кўнгли тусаб қолган Зунун ўрнинг қистови билан Рўзиқул жўраси билан ярашгани даштга чиқиб келади. Албатта, қуруқ қўл билан эмас. Амакиваччасининг, Тўланбой жўрам даштга хафа бўлиб кетди, йиғлаб-йиғлаб, йиғламсираб-йиғламсираб кетди, деган ёлғонларидан сўнг кўнгли бузилиб, бу сафар ўзидан кечиб, бозорлик қилади. Харид қилган нарсаларини Зунун ўрга кўтартириб, боши хам ҳолда подани қоралаб келади.

Тўланбой, қачонки уларга кўзи тушгачгина, емакхонадаги воқеани эслайди. Йигитларнинг ташрифидан димоғи ҳар қанча чоғланса-да, буни сездирмасликка тиришади. Бўлиб ўтган жанжалдан ҳаливери ўзига келолмагандай, уларни боши эгик, эзгин бир қиёфада қаршилайди.

Алп йигитни бу аҳволда кўрган Рўзиқулнинг юраги баттар эзилади.

— Ҳа, йиғлаб кетгани чинга ўхшайди, — дейди яқин келмоққа юраги бетламайроқ. — Отаси ўлгандай, маъюс тортиб ўтиришини қара бунинг. Тутиб олиб урса-я ҳали бу. Бундан ҳар балони кутса бўлади.

— Урмайди, — дейди Зунун ўр унга далда бериб. — Урадиган аҳволда эмас, қара, тозаям эзилиб ўтирибди. Ўзи тилинг ёмон-да сени. Ҳар гапларинг бор, илон пўст ташлайди. Ҳалиям бу чидайди.

— Ҳа, мен одам-подам эмасман!

— Айниқса, ичганингда, — дейди Зунун ўр ёлғондакам хўрсиниб.

— Ичиб олиб нималар демадинг бунга. Агар шу гапларни менга айтганингда, ўлақолсам кечирмасдим.

— Ұлай агар, ҳеч нарсани эслаёлмайман.

— Чинданам эслаёлмайсанми?

— Сал кўпроқ ичсам, ҳеч нарсани эслаёлмайдиган бўп қолганман.

— Одамгарчиликдан чиқибсан унда.

— Шуни айт.

Тўланбой кулиб юборишдан зўр-базўр тийилиб, унинг узатилган қўлини кўрмаганга олади, ерга тикилиб ўтира-веради.

— Кечир мени, жўражон! — дейди қўли ҳавода муаллақ қолган Рўзиқул. — Агар кечирмасанг, ўзимни анову товдан ташлайман!

— Товда аждаҳо бор, боришинг билан сени еб қўйиши мумкин, — дейди Зунун ўр Тўланбойга шўхчан кўз қисиб.

— Бир ками энди, фалончини товда аждаҳо еб қўйибди, деган гапни эшитиш қолувди.

— Унда ўзимни жардан ташлайман!

— Ұладиган одамга нима фарқи бор, жарми, аждаҳоми, — Зунун ўр унинг нодонлигидан ранжиган бўлади. — Олдин мана бундан озгинадан уриб олайлик, сўнг бу ҳақда ўйлаб кўрамиз.

Рўзиқул эрмак топилганидан севиниб кетади. Ерга чўккалаганча дастурхон тузай бошлайди.

Тўланбой тумсайган кўйи, довдиртоб оғайнисининг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, беихтиёр уни яхши кўриб кетади. Агар «пастух» лаб жаҳлимни чиқарганини ҳисобга олмаса, бу ўзи асал йигит, деб ўйлайди. Сўнг эса беихтиёр Қўшсойдаги курашли бир тўйда ўзининг кўркем келбатига ошиқ бўлган қизни эслайди.

Қиз гўзал ва дадил эди. У бошқа қизлар каби торти-ниб, қимтиниб ўтирмас, кишига тик боқарди. Эғнида шаҳарча бичимдаги либоси ўзига шу қадар ярашиб туш-гандики, Тўланбой ошиқлик тўрига қандай қилиб или-ниб қолганини билмай қолди. Тезда сўраб-суриштириб, унинг Қўшсойга меҳмонга келганини билиб олди. Оқшом-латиб, Рўзиқул жўраси билан у тушган хонадонга бора-диган бўлишди. Негаки, хонадон эгаси Рўзиқулга узоқроқ қариндош бўлиб, ниманидир баҳона қилиш мумкин эди-да. Бахтига улар меҳмон қизни хонадон эгасининг қизи

билан дарё бўйида учратдилар. Қизлар кетар жафосига дарё бўйида сайр қилиб юришган экан, айна меҳмон қизнинг дадиллиги ва ташаббуси билан ўртадаги суҳбат ва танишув ипи жуда тез боғланди.

Аmmo хумор боқишларга навбат етиб-етмай, қизнинг биргина саволи билан бари бирданига барбод бўлди. Ўшанда берилган саволга бошқача жавоб айтмоқ ҳам мумкин эди. Бироқ Тўланбой тўғри сўз йигит эмасми, боз устига, у ўз касбидан орланишни билмасди. Қизнинг нозланиброқ, ўқийсизми, ишлайсизми, деган саволига тўғриси айтиб қўя қолди. Қизнинг ана шундан кейинги ҳолатини эса ҳозиргача ҳеч эсидан чиқаролмайди. Аввалига қизнинг шусиз ҳам йирик-йирик бўлган кўзлари ҳайратдан янада кенг очилди. Сўнг афтида жирканишга ўхшаш бир ифода пайдо бўлдида, ўзи сезмаган ҳолда ортга бир одим чекинди.

— Вой, ҳали сиз пастухмисиз?

Қизнинг гапидан ҳам кўра, юзи ифодаси Тўланбойга жуда қаттиқ таъсир қилди. У гижиниб, қаватида кулимсираб турган Рўзиқулга ўгирилди.

— Бу гунажин нима деяпти? — деди.

— Подачимисиз деб сўраяпти, ўрусчасига, — дея жавоб қайтарди Рўзиқул кулиб.

— Подачиямас, энангни эриман! — Тўланбойнинг газиби қайнаб қизга қаттиқ тикилди. — Билсак бўладими, ўзлари ким?

Қиз қўпол қовун туширганини фаҳмлаб, иссиғи борида жўнаб қолишни маъқул топди. Тўланбой унинг ортидан бир арава сўкишни қалаштириб танилади. Бу воқеага гувоҳ бўлган Рўзиқул эса, шу-шу «пастух» лаб, унинг жонини олади. У ҳар гал шу сўзни тилига олганда, Тўланбойнинг кўз ўнгида меҳмон қизнинг юз ифодаси жонланиб, ўзини сезмайдиган даражада қутуриб кетади. Қиз ўшанда унинг касбидан жирканибгина қолмай, қалбида эндигина куртак отмоққа чоғланаётган илк муҳаббатини ҳам яксон этганди.

Ўша учрашувда полвон жўрасининг қалби қаттиқ жароҳат олганини Рўзиқул яхши билади. Билгани учун ҳам жуда алам қилган кезлари атай унинг жароҳатини тирнайди.

Ҳартугул, бу сафар йигитлар тинчгина еб-ичадилар.

Рўзикул ўзини айбдор санаганиданми, бунақа дамларда кўпда ҳаволанмайди, эзгинланиб, даштга қўйилган қопқонларига тулки зоти доримаётганидан, бу эса тирикчилигига ёмон таъсир қилаётганидан нолийди. Унинг тирикчилиги овдан тушадиган ўлжага қараб қолмаганини яхши билган йигитлар мийиғида илжайишади, лекин чурқ этишмайди. Охири унинг минғирлаши Тўланбойнинг гашига тега бошлайди. Ич-ичидан нимадир хуруж қилаётганини сезиб, қошида хокисоргина бир қиёфада нолиб ўтирган Рўзикулга ўшшайиб тикилади. Уни ўлдиргиси, ўлдирганда ҳам қийнаб ўлдиргиси келаётганидан ажабланади.

— Нечун?

Негаки, жўраси қўли гул уста, топиш-тутиши зиёд бўлса зиёддирки, асло кам эмас. Лекин топганига қаноат қилмай ҳаминиша нолигани нолиган. Тўланбой эса нолиганларни азалдан ёмон кўради. У ўзидаги бу тийиқсиз истакдан кўрқиб кетади. Ерга панжа ботирганча, аста кўзларини юмади. Бора-бора қаршисидаги кимсанинг одам боласи эканлигига шубҳалана бошлайди. Йўқ, одам боласи бу тарзда тинимсиз гапиролмайди, йўқ деганда, ўртада бир оз сукут қилади, ҳеч қуриса йўталади. У аста қовоқларини очиб, ер остидан овоз келаётган томонга секин назар ташлайди. Йўқ, овоз эгаси қандайдир махлуқот эмас, инсон боласи — ўзининг қадрдон жўраси Рўзикул. Лаби лабига тегмай ҳануз минғирламоқда.

Тўланбой ҳамон хуруж қилаётган ўша хавфли истак оғушида тебранади, гувранади ва ич-ичидан курашли давраларни жуда-жуда соғинганини ҳис этиб, кутилмаганда дейди.

— Курашмаймизми бир, а, жўралар?!

Рўзикулнинг нафаси ичига тушиб, унга анқайиб қарайди. Кавшаниб ўтирган Зунун ўрнинг томоғига ушоқ югуриб, йўтал тутиб қолади.

— Тагин қутураяпсанми? — дейди йўталнинг зўридан миждаларига қалқиган ёшни енгида суртиб.

Тўланбой ростига кўчади.

— Ҳа, қутураяпман! Ахир бу кимсасиз даштда қутурмоқдан бўлак иложинг ҳам йўқ-да! Туринглар, олишамиз! Эркакмисилар ўзи, туринглар!

— Э, сен бизди ерга қориб ташлайсан-ку, — Рўзикулнинг кўзлари жавдираб, гоҳ унга, гоҳ Зунун ўрга қарайди. — Агар Зунун истамаса, сен билан олишадиган чоғим йўқ менинг! Ўзи шу кунларда белим оғриб юрибди.

— Мен ҳали жинни бўлганимча йўқ, бу билан олишиб, — Зунун ўр ўпқаланиб, Рўзикулга норози боқади. — Нега энди сен ҳар нарсага мени рўкач қилаверасан, а? Нима бўлса, Зунун! Сен ўзи менга кимсан — дўстмисан, ё душман? Бирон гап бўлса, дарров ортимга яширинасан!

— Эмасам, нима дей, олишаман, дейинми?

— Нима дейиш сенинг ишинг, лекин мени ҳар нарсага рўбарў қилаверма!

Тўланбой эса бир-бири билан ади-бади айтишаётган пачақ-пучоқ жўраларига эътибор ҳам бермай, эгнидаги кийимларини бирин-сирин ечиб ташлаб, белигача яланғоч бўлиб олади. Юзи ва бўйни шамолу қуёшдан қорайган, бадани эса оппоқ. Жўралари унинг мушаклари бўртиб турган танасига ҳам ҳадикланиб, ҳам ҳавасланиб қарайдилар. Бунга сари Тўланбой қутуради, шунчаки эмас, чинакамига қутуради. Кўллари мушт қилиб, тиззаларини сал букканча, аввал машриққа, кейин мағриб томонга юзланиб, ёввойи бир овозда бўкиради. Пешонасига кураш тушишга ярайдиган дўст битмаганига алами келгандай, бор овозда ҳайқиради. Ҳайқиргани сайин жони роҳат топаётганини сезади. Кейин бунга ҳам қаноат этмай, нарида ўзига ҳайрон тикилиб турган буқалардан бирининг шоҳига бориб ёпишади. Турган гап, буқа унга куч бермайди. Тўланбойга эса айни шу нарса керак. Одаму ҳайвон бир-бирини нари-бери суриб, кураша бошлайди. Жонивор шоҳларига ёпишган балони тўлғаб отмоққа, ерга оёқ тираб сузиб ташламоққа интилади. Тўланбой, бадани жиққа терга ботганча, ҳайқириб, тирашишда давом этади. Охири буқанинг шоҳидан бураб йиқитади. Шундан сўнги анча тинчланиб, бақадай қотиб қолган дўстлари ёнига қайтади.

— Қалай, зўр кураш бўлдими?! — дейди мамнун ҳансираб.

— Уйда зўр бир буқам бор, — дейди Рўзикул негадир мақтангиси келиб. — Шунини сенинг подангга қўшсамми

дейман. Зерикканингда олишиб юрардинг. Ўзиям буқамисан буқа-да!

Тўланбой унинг қишлоқ подасига қўшиладиган тўрт-беш ушоқ жонлиғи-ю бир соғин сигиридан бўлак моли йўқлигини яхши биледи. Шунинг учун жўрасининг бу гапини бодиликка йўйиб кулади.

— Ўша зўр буқангни Фаттоҳ манқаннинг подасига қўшавер, — дейди забардаст елкаларини қисирлатиб. — Буқангдан олдин, кел, сениям бир белингни сиқиб қўяй!

— Менинг нимам билан олишасан, уйинг куйгур! — Рўзикул калтак еган итдай ерга ётиб олади. — Сенга томдай буқа бас келолмади-ю, менга йўл бўсин. Яхшиси, биз кета қолайлик. Эмасам, биздиям тупроққа қориштириб ташлайсан сен тентак.

Тўланбой дўстлари ортидан кузатиб қоларкан, доим бир нарсани ҳис қилади. Жўралари бамисоли эркин қуш, улар ўзига ўхшаб даштга ипсиз боғланмаган — хоҳлаган жойига боришади, хоҳлаган ишини қилишади. Шунда у тақдирдан эмас, отасидан хафа бўлиб кетади. Агар отам шу касбнинг бошини тутмаганида, ўлақолсам подачи бўлмасдим, деб ўйлайди. Ҳолбуки, Эшкул полвон уни бу касбга зўрламаган. Мактабни битирган йили аста олдидан ўтган.

— Улим, буйтиблар бемалол юрибсан, ўқиш-пўқишнинг пайида бўмайсанми? Жўраларингни олди шаҳарга кетиб бўлди-ку.

Ота-бола ўтов жойлашган сайҳонликнинг кунботиш қисмидаги қумликда ёнбошлаб ётишарди.

Ёз оқшоми.

Куёш уфқни қонга белаб, чексиз сарҳадга бош қўйган. Ўша томондан хур-хур эсаётган сарин ел шувоқ иси аралаш бошқа ўт-ўланлар ҳидини олиб келиб, димоққа урар, нарида эса пода тинчгина ўтлаб юрарди. Дунёда қорамол подасини боқишдан осони йўқ, ҳайдаб қўйсанг бўлди, узоқламай ёйилиб юраверади. Ушоқ молдан, айниқса, эчки-улоқлардан худонинг ўзи асрасин, улар подачини югуртиравериб, оёқдан қолдиради. Шунинг учун ҳам Эшкул полвон подага ушоқ молни яқинлаштирмайди. Бу борада қил ўтмас оғайниларининг илтимосларини ҳам

инобатга олмайди. Подага ушоқ мол қўшсанг, оёғингни тиндирмайди, кейин буйтиб ёнбошлаб ётишлар қайда, деб қўяди.

Отаси каби кенгликда тантиқланиб ётган Тўланбойга ўқиш ҳақидаги савол хийла малол келади. Мактабга қатнашу керак-нокерак дарсликларни титкилашдан эндигина қутулган бир пайтда яна ўқиш тўғрисида ўйлаш ғирт тентаклик бўлиб туюлади. У отасининг саволига жавоб бермоқдан аввал теваракка бир қур кўз югуртиради. Шувовқ исини тўйиб ҳидлайди. Шувовқ исига қоришиқ қовурилаётган гўшт ҳидини туйгач, ёнбошлаб ётган жойида бошини хиёл буриб, ўтов томонга назар ташлайди ва кўз ўнгидаги манзарадан энтикиб кетади. Майсалари ҳали тўла қуриб битмаган сайхонликда қўзиқориндай қўнқайиб турган ўтов боши ботаётган қуёшнинг сўнгги нурларидан қизариб турар, ер бағирлаб босиб келаётган шом ғубори, негадир унга шундай туюлди, бутун борлиқни эркалаб, гинч ва осуда кечдан дарак берар, ўчоқ бошида куйманаётган энаси-ю, ўтов қаватидаги кетмон билан текисланган тақран ерга сув сепиб, жой ҳозирлаётган жамалаксоч синглисининг хатти-ҳаракатларида шундай бир сокинлик ҳукмрон эди-ки, нелигини англаш мумкину, лекин кўриш қийин бўлган бахт деган тушунча қандайдир моддийлик касб этиб, қозон кавлаётган энасининг этакларига осилиб, сайхонлик узра сочилиб ётгандек эди.

Бу нарсани ич-ичидан ҳис қилган Тўланбойнинг юраги ўз-ўзидан ҳаприқиб кетади.

— Бу йилча бир оз нафас ростлаб олай, янаги йил бир гап бўлар, ота, — дейди ҳаяжонланиб.

— Янаги йилгача билганларинг тиконлар орасига тушиб-пушиб қолмасмикан дейман-да, — дейди ота кулиб.

— Бор нарса ҳеч қачон тушиб қолмайди, ота.

— Ишқилиб, борми?

— Бор, билим деганлари калламда ғиж-ғиж, — Тўланбой қаддини тиклаб, тиззаларини қучиб ўтираркан, узоқ-узоқларга тикилиб, дейди: — Тўғриси яйтсам, китоб варақлашга ҳеч тобим йўқ. Одам ўқийвериб ҳам чарчаркан, ота.

— Йўғ-ай! — Ота киноямуз жилмаяди.

— Чин гапим, одам ўқишдан ҳам чарчаркан.

Эшқул полвон келбатидан билим олишдан кўра, жисмоний ҳаракатга мойиллиги кучли эканлиги яққол сезилиб турган ўғлига бошдан-оёқ кўз ташларкан, муаллимларнинг узук-юлуқ шикоятларини эслаб, бот жилмаяди.

— Ўқийман десанг, қаршилигим йўқ, — дейди сўнг хотиржам, аммо жиддий таъкид оҳангида. — Умр сеники, тақдиринг ҳам ўз қўлингда. Кейин мендан домангир бўлиб юрмагин, отам ўқитмаган-чўқитмаган деб.

— Шу бу йилча сабр қилай-чи, ота, — дейди Тўланбой отаси каби салмоқлаб. — Келаси йилгача бирор қарорга кеп қоларман. Ўқишгайм озгина иштиёқ керак-да. Шу иштиёқ ҳозирча йўқ менда. Бўлиши билан сизга айтаман.

Аммо ўқиш ҳақида у отасига қайтиб оғиз очмади. Эшқул полвон эса бошқа оталар каби ўғлини ҳаваси йўқ нарсага ундамади. Шунингдек, қаватимга чиқиб, пода боқ ҳам демади. Отанинг ёнига Тўланбойнинг ўзи келди. Боғдаги дарахт новдаларидан податаёқ ясаб, отанинг қаватига ўзи кирди.

Эшқул полвон таёқ тутган ўғлини кўриб, юраги шувиллаб кетади: «Податаёққа ўзингни ўзинг боғлаб берибсан, улим! Энди ундан айрилишинг осон бўлмайди» деб ўйлайди. Тилида эса бутунлай бошқа бир гапни айтади.

— Бу таёгинг подага ярамайди. Таёқни қаттиқ зарангдан йўниш керак, улим.

— Унисини энди ўзингиз йўниб берасиз-да, ота!

Тўланбой шу-шу подада.

Мана, бир йилдан ошдики, ота подани бутунлай унга топширган. Қишлоқда сиқилиб кетган кезларидагина ота даштга чиқиб келади. Ўғлига қарашган бўлади. Гоҳида айрим тунлариям даштда қолишни ўйлайди-ю, ўтов битта эмасми, келинидан ийманади. У айрим эркакларга ўхшаб дуч келган ерда думалаб кетавермайди, айниқса, хотинхалаж бор жойда. Шунда кенг ҳовлисининг бир чеккасига йиғиб қўйган ўз ўтовини даштга чиқариб, тикишни ўйлайди. Вақт бемаҳалда ётиб қолишига яхши-да. Бироқ кўш ўтов ўғлига ортиқча даҳмаза бўлишини ўйлаб, бу фикридан қайтади.

Тўланбойнинг ёлғиз ўтовга кўникиб кетиши осон бўлмаган. Худди кўкракдан ажратилган гўдакдай хийла вақт қийналиб юрган. Илгари ташқарилаши билан отасининг ўтовига кўзи тушарди. Кўнгли хотиржам тортиб, кундалик юмушига уннаб кетаверарди. Отаси посбони ва суянчиғидек эди. Ота-онаси ўтовини йиғиштириб, қишлоққа эниб кетишгач, етим кўзидай бўлиб қолди. Буни аёли Ойгулу болалари руҳиятида ҳам сезди.

Мана, ҳафтадирки, ўтовигина эмас, унинг ўзи ҳам ёлғиз. Ҳатто тепасидаги офтоб ҳам унинг аҳволи устидан кулаётгандек, сира силжий демасди, гўё кўкда михланиб қолган. Ўтаётган ҳар бир куни йилга татиб, азбаройи сиқилганидан, додлаб юборай дейди. Куннинг ўтиши ғоят қийин кечаётгани боис, унинг кўнгли фақат эрмак иштайди. Ҳозирча тулкини эрмаклаб ўлдиришдан бўлак чора тополганича йўқ. Хўш, Қорақулоқни ўлдирди ҳам дейлик, сўнг нима қилади? Шунинг учун у жониворни мавҳ этиш дақиқаларини атай кейинга чўзмоқда. Ўзини бийдек даштга ипсиз тизгинлаб қўйган ота касбининг машаққатлари сабабли юрагида туғилган адовату аламини қопқондаги мана шу ожиз бир жонивордан олмоқчи...

* * *

— Сен туфайли, мана, яримжонга айланиб қолдим! Даштингга ўт тушиб, подангга қирғин келмаса, мен асло рози эмасман!

Бу гап узоқ йиллар бурун айтилган бўлса-да, Эшқул полвоннинг қулоғи остида ҳозиргача жаранглаб туради. Қарғишдан қўрқиб эмас, ўшанда юрагида тўнғиб қолган армонли бир ҳақиқатни унга айта олдимми ё йўқми, шуни ҳеч эслаёлмаганидан бу гапни ҳанузгача унутолмайди. Ўшанда ёш боладай бир зумга доддираб қолганидан ҳозиргача ўзини кечиролмайди. Тиқилинч бозорда биров енгиндан тортқилаб, дабдурустдан шундай деб турса, доддирамай қаёққа ҳам борардинг. Кейин сал ўзига келиб қаватида гимирлаб юрган Чори майдадан сўрагани шу бўлган:

— Танидингми уни?

— Танимай нима, одамларни зор қақшатган вакил Фармонов-да.

— Кўришмаганимизгаям анча бўлувди, тоза ўзгариб кетибди. Илондай вишиллашини қара, чақаман дейди-я.

— У ярамаснинг иккинчи қўлини ҳам суғуриб олишинг керак эди.

— Шу ишни сен қила қол, — Эшқул полвон ҳазилхузул билан ўз кўнглини чоғ қилишга тиришади. — Нима, бир жондорча бўлолмайсанми?

— Йўқ, бўлолмайман.

— Ўлган экансан унда!

— Энди боримиз шу-да.

— Шошма, ҳаммаси сен туфайли дедими? — Эшқул полвон бозор майдони ўртасида бир муддат туриб қолади. — Унинг қилмиши сабабли эл таниган полвондан оддий подачига айланганимни айтдимми-йўқми? Лекин анчадан бери юрагимга тугиб юрувдим-да ўзиям! Ишқилиб, айтдимми?

— Айтдинг-айтдинг, кўп нарсани айтиб-айтиб ташладинг.

— Айтмадимов!

У юрагидаги бор армонли ҳақиқатларини ўшанда рақибига айта олди-йўқми, ҳанузгача тузук эслаёлмайди. Лекин айтгиси, айтганда ҳам Фармонов деганларининг ёқасидан тутиб, иягини иягига тираб айтгиси келади.

Бу кечаги кун армонларию аламлари эди.

* * *

Бугунга келиб, бошқа одам қуригандай, келиб-келиб унинг ўғли билан ҳамхона бўлишини ҳатто хаёлига келтирмаганди.

Буни ҳали ўзи ҳам билмасди.

Бугун тонг-саҳарга яқин кўрган туши туфайли Эшқул полвоннинг кайфияти жуда ёмон эди. Бу етмагандек, кеча оқшом келиб ўрнашган ҳамхонаси Саъдулланинг айрим бачкана қилиқлари ўта гашига тегмоқда эди. Шунинг учун у ҳали тўла танишиб улгурмаган шеригининг дилини сиёҳ қилиб қўймаслик ниятида юмшоқ ўринга чўзилиб, ўзини ухлаганга солиб ётаркан, кўрган тушини қайта бошдан эслашга уринди. Нечун бу жондор тез-тез тушимга кира-

диган бўлиб қолди, ишқилиб, тинчликмикан, деб ўйлади. Тушида бу сафар Бўзбўри билан даштда чойлашиб ўтирганмиш. Бўзбўри худди одамга ўхшаб росмана чордона қуриб олганмиш. Ошна, сен даштни тарк этишинг билан бу кенгликдан файз кетди, дермиш у чойдан майда хўплаб ва сўнг чуқур-чуқур хўрсиниб, яна сўзлашда давом этармиш, қанжиғим Қораманглайни ҳайдадим, ҳамсоям Фажиркўзга кўз сузгани учун болаларига қўшиб ҳайдадим, энди манову даштга ва анову тоғу тошларга ўт қўйиб юборсаммикан деб турибман, тоғу тошлар ёнармикан, а? Эшқул полвон унинг бўшаган пиёласига чой қуя туриб, ёнмайди, дермиш бош чайқаб. Бўзбўри қизишганча, ёнади, бу тоғу тошлар аслида бир замонлар оташдан пайдо бўлган, шунинг учун зўр ёнади, дермиш ўзиникини маъқуллаб. Эшқул полвон эса, тоғлар қатори даштнинг ёниб кетишидан ташвишланармиш. Бу етмагандек, подадаги барча молларга қанот битиб, улар жануб томонга учмоқ ниятида куйманишармиш. Сўнг у Бўзбўрини дўнгда дўмбира чертиб ўтирган ҳолда кўрибди. Зеҳн солиб қараса, дўмбира ўзиники эмиш. Бўзбўри ўткир тирноқли панжаларини кўз-кўз қилгандай, уни аямай чертармиш. Бугун бир дoston тўқидим, дермиш мақтаниб, ўзиям дostonмисан дostonда, айтсам, сел бўласан, ё бир эшитиб кўрасанми? Эшқул полвоннинг у тўқиган дoston билан иши йўқ, дўмбирасининг ташвишини қилармиш, бу чертшингда дўмбирамининг қорнини ёриб қўясан-ку, дея уни бўридан тортиб олмоқчи бўлармиш. Жонивор эса, э, кўп халақит бераверма, дея уни жеркиб ташлармиш. Хуллас, у созни Бўзбўридан тортиб ололдими-йўқми, бунисини аниқ эслайолмайди. Шунинг учун ҳам туш таъбирини нимага йўйишни билмай боши гаранг эди. Не чун у кейинги пайтда тез-тез тушимга кирадиган бўлиб қолди? Бунинг таъбири недир? Не маънони англатади у? Сўрай деса, тузукроқ фикр берадиган одамнинг ўзи йўқ. Ҳамхонаси Саъдулладан эса бирор жўяли гап чиқмаслиги аниқ. Шусиз ҳам келганидан бери, отамлаб, ёмон ғашига тегмоқда. Агар яна шундай деяр бўлса, энангни қачон менга бериб қўйувдинг, деб ёмон сўкиб бераман лекин.

У шу ўйлар гирдобида чўзилиб ётаркан, боя қаёққадир гум бўлган Саъдулла эшикни тарақлатиб кириб келди.

— Туринг, отам, нонушта қиламиз.

Эшкул полвонга унинг гапириш оҳангидаги нописандлик ёқмади. Буни бир боламасам бўлмайди, дея хезла-ниброқ ўрнидан тураркан, гинг деса, қулоқ-чаккасига ўхшатиб бир тарсаки тушираман, деган ўйда деди:

— Бу дейман... энангни қачон менга бериб қўйувдинг, бунча отамлайсан, а?!

Бу гапидан сўнг, унинг мўлжали бўйича катта жанжал чиқиши керак эди. Ахир онаси ҳақорагли равишда тилга олинган қайси эркак бу гапга тоқат қилиб туролади. Кучи етса-етмаса, бир ташланиб кўради. Бироқ Эшкул полвон кутган ҳодиса юз бермади. Саъдулла ҳатто пинагини бузмади.

— Сизларда билмадим-у, лекин бизда катталарга хурмат маъносида шундай дейилади, — деди бепарво оҳангда, олма чайнаб. Сўнг қўшиб қўйди: — Омисизда, отам, омисиз, маданият нималигини тушунмайсиз.

Агар шу тобда йўлакдан йўфонгина қўймичини ликонглатиб ҳамшира қиз ўтиб қолмаганида, Саъдулла маданияту маданиятсизлик ҳақида яна пича гапирмоқчи эди. Унинг бутун турқ-тароватидан хийла вайсақилиги яққол сезилиб турарди. Одатда, бунақалар текин қулоқ бўлса, соатлаб гап сотиши мумкин. Ҳозир эса диққати қизга кетиб, худди бир нарсадан қуруқ қолгандай, эшикка интилди. Гавдаси ичкарида, боши йўлакда, ҳамширанинг ортидан тикилиб қолди.

Чамаси қирқдан эндигина ҳатлаганига қарамай, каттагина қорин қўйишга улгурган ҳамхонасининг бу қилиги Эшкул полвонга жуда эриш туюлди. Бу лаънати анча орсиз йигитга ўхшайди, дея гудранди.

— Бир нима дегандай бўлдингизми, отам? — Саъдулла у томон ўгириларкан, маънодор ишшайди. — Қалай, зўр нарса эканми? Бунақаларни атига бир кечагина бағримга боссам, ўзимни гўё қайта туғилгандай ҳис қиламан!

— Жондор ейдиган йигит экансан лекин ўзинг ҳам!

— Жондор? — Саъдулла ажабланди. — Нима у?

— Бўрини бизда жондор дейдилар.

— Э, нега энди мени бўри ейиши керак? — Саъдулла ўпқаланган бўлди. — Мен сизга нима ёмонлик қилдим, отагинам?

— Уйингда отанг билан ҳам шунақа гаплашасанми?

— Бор бўлса гаплашаман-да, у киши йўқлар, — Саъдулла нечундир кулди. — Бир йилдан сал ошиб қолди, нариги дунёга равона бўлганларига. Фирт етимман десамам бўлади, отагинам.

— Тийиқсизлик йигит кишига ярашмайди! — деди Эшқул полвон насиҳатомуз. — Сағал ўзингни босиброқ юр! Эркак дегани жиддий ва салобатли бўлиши керак!

— Уйда, келинингизнинг олдида тийилганим ҳам етар, — Саъдулла андишасизларча ҳиринглади. — Бу ерга жиловимни бўш қўйгани келдим. Дунё тўрт кунлик, ўйнаб қолиш керак, отагинам, ўйнаб қолиш керак. Иягингиздаги соқолни демаса, лекин сиз ҳеч ҳам қарига ўхшамайсиз. Қоматдан худо берган экан, икки бетингиз қип-қизил... Лекин ўтган йилги ҳамхонам зўр эди. Ёши сиз тенгилар эди. Хотин-қизга суяги йўқ, улфатмисан улфат эди-да, ўзиям. Хуллас, нариги хона бўшагунча бир-икки кун пастбаланд гап-сўзларимга чидаб гурасиз-да энди, отам. Балки ҳали чиқишиб кетармиз. Фақат менга зинҳор панду насиҳат қила кўрманг. Насиҳат қилганларни жиним ёқтирмайди. Мен тўғрисўз одамман. Тўғри сўз тукқанамга ёқмаслигини билсам-да, шуни сизга айтиб қўйяпман. Улфатларим мени бир қоп ёнғоқ дейишади, энди шақуршуқур қилиб, сал-пал асабингизга тегиб турамиз-да. Шунинг учун ҳозирдан баъзи бир айбларимни айтиб қўйяпман.

— Тоза қамчилайдиган бола экансан лекин!

— Бола деманг, э, — Саъдулла хохолаб кулади. — Ахир бир эмас, уч боланинг отасиман-а! Қайнотамнинг ўзи ёқтириб қув қилган мени. Ўзиям вақтида роса давр сурган одам. Танисангиз керак, Ўлжабоев.

— Йўқ, танимаيمان.

— Бўлиши мумкин. Лекин жуда ичидан пишган одам, пул деганини гиштдай тахлаб ташлаган. Мабодо ўлар бўлса, болалари ўртасида зўр жангу жадал бошланади. Бу ёқда қашқирдайин бўлиб биз турибмиз, тиш қайраб. Ўлжабоев

ўлиши билан ўлжанинг бир қисмига чанг соламиз деб. Ахир у йиққан мол-дунёга бизнинг ҳам ҳақимиз бор-ку. Ака-укаларингга сира бўш кела кўрма, деб ҳалитдан хотинимни пишитиб бораяпман. Лекин ўзиям бўш келадиганлардан эмас, чангалиям зўр, тилиям узун. Тутган ерини кесадиган аёл!

Эшқул полвон тамомила анқайиб қолди. Ҳозиргина эшитган гап-сўзлари у билган, кўниккан ва амал қилиб келаётган турмуш тарзи ва ақидаларига ҳеч тўғри келмасди. Назарида, ҳамхонаси бу дунёнинг одами эмасдек эди. Кейин у нима деди, нима қўйди, англашга чоғи етмади. Азбаройи, ўйга ботганидан ҳатто унинг қачон хонадан чиқиб кетганини ҳам сезмай қолди. Ўзига келганида, Саъдулланинг овози йўлак охиридан келар, чамаси, у бояги ҳамширанинг бошини қотирмоқда эди.

Бир оздан сўнг у, оғзи қулоғига етганча, яна эшикда пайдо бўлди. Эшқул полвон дарров сездики, у нимадир деб мақтанмоқчи. Унинг мақтанишига изн бермаслик учун ошиғишда топган бирдан-бир гапи шу бўлди.

— Сен ўзи кимнинг ули, кимнинг зурриётисан?

— Фармоновнинг ўғлиман, — Саъдулла нордон нарса чайнагандек, негадир афтини хиёл буриштирди. — Бутун туман, ярим вилоят танирди у кишини. Ёшлигида жуда ўткир бўлган дейишади. Танийсиз у кишини, танимаслигингиз ҳеч мумкин эмас.

Эшқул полвон ҳушёр тортди. Йигитнинг афтига синчков тикилди. Кимгадир сал ўхшаб кетарди бу йигит. Лекин кимга? Дарвоқе, Фармонов дедими? Наҳотки, оғзи бепалаки бу йигит бутун тақдир йўлини ўзгартириб юборган ўша Фармоновнинг ўғли бўлса?! Айтдим-а, қаеридир кимгадир ўхшаб кетади деб! Демак, вакил ўлибди-да. Ўлган одамнинг ортидан яхши-ёмон гапларни гапириб бўлмайди дейишади. Эмасам, отасининг кимлигини бунга бир бошдан айтиб берардим. Балки бошқа Фармоновдир. Ахир Фармоновлардан ками борми. Ўзимизнинг қишлоқда бир эмас, саккизта Фармон бор. Агар лақаби билан атамасанг, биров уларни танимайди.

— Ҳалиги... бир қўлини жондор ғажиб ташлаган Фармановни айтаяпсанми? — деди Эшқул полвон бу масалага

тўла ойдинлик киритиш учун. — Агар шу бўлса, бизда уни «вакил» дейишарди.

— Худди ўша одам, — деди Саъдулла негадир ҳовлиқиб. — Айтдим-ку, уни танийсиз деб.

Эшқул полвон унинг шовқинлаб гапиришига ортиқ кулоқ тутмай, аччиқ хотиралар қаърига шўнғиди. Ҳатто ўша тонг қишлоқ узра қалқиб турган тутун ҳидини туйгандай, аламига чидаёлмай, ўз молхонасига ўт қўйиб юборган Бойғози калнинг дарғазаб бақириқ-чақириқларини эшитгандай бўлди.

Бойғози кал ўтни ўчирмоққа келганларни қўрасига яқинлаштирмасди: «Биттанг яқинлашма, яқинлашсанг, чопаман! — дерди қўлидаги кетмони билан пўписа қилиб. — Ахир бу қандай турмушки, эмин-эркин тўртта мол қилолмасанг, суюниб-суюниб оғ минолмасанг! Падарига минг лаънат бундай турмушнинг! Қўйинглар, ёнсин, ёниб адо бўлсин бари!» Кейин у алами зўрлигидан, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, янги куёв тўнида анқайиб турган Эшқул полвонга ёпишиб кетган: «Сенам юрибсан-да, ўзингча полвонман деб! Давраларда кўкрак керишларингни бошимга ураманми! Тўрт-бешта нон емас, аталахўрни йиқитганингга, ҳали ўзингни зўрман деб ўйлаяпсанми! Тупураман сенгайм, полвонлигинггайм! Ундан кўра, элга қайиш, молхонангга ўт қўй! Ҳукуматга норозилигингни билдир! Икки-уч бошдан ортиқ мол қилинмасин эмиш, ортиқчасини давлатга топшир эмиш! Бу аҳмоқона қонунни қайси энаси байтол ўйлаб топган ўзи, а?! Мен ҳукуматга мол топшираманми, ундан кўра, барисига ўт қўяман, ёндираман, куйдираман!»

Бу кўпга келган тўй эди.

Бойғози калга ўхшаган тўполончилар кам, жимгина итоат этувчилар кўп эди. Деярли ҳамма шу эди. Агар Бойғози калнинг аламли хитобларига рўбара келмаганида, Эшқул полвоннинг ҳам бирор қарор қабул қилмоғи қийин эди. Боз устига, хонадонларда маълум бош жонлиқдан ортигини асрамаслик тўғрисидаги қарорнинг унга унчалик аҳамияти йўқдек эди. Негаки, бор топганини яқиндагина тўйига сарфлаганидан, қўрасида қисир сигиридан бўлак моли йўқ эди. Бойғози калнинг гаплари унинг юра-

гида мудраб ётган жувонмардлик ҳиссини уйғотиб юборганидан сўнг, у бутунлай тинчи ва ҳаловатини йўқотди. Туни билан тўлғаниб чиқди, элга бирор нафим тегмаса, полвон бўлиб қаёққа бордим, дея ич-этини еб-ютиб чиқди. Тонгда эса отланиб, ич-ичидан гупураётган қайноқ бир қуюн измига бўйсуниб, қишлоқ биқинидаги тепаликка кўтарилди.

— Халойиқ! — дея бор овозда ҳайқирди. — Молинг бўлса, ҳайдаб чиқабер!

Аммо у кутганчалик, одамлар молларини тезгина олдиларига солиб ҳайдаб чиқмадилар. Эран-қаран ўзлари йиғилиб келдилар.

— Халойиқ, менда бир фикр бор, — деди Эшқул полвон отдан тушмай. — Кўй-эчкилардан ташқари, барча қорамолларингизни туванлаб менга топширасизлар. Мен уларни тову даштга ҳайдаб, вакилнинг кўзидан йўқотаман. Бу Фармонов деганлари подани чангиниям тополмайди. Ҳукуматнинг пойинтар-сойинтар қарорларини кўп кўрганмиз, бугун бор, эртан эса йўқ. Бу қарориям эртиндин ўзгариб қолса ажаб эмас. Унгача мен подани кўздан панада боқиб, асраб-авайлаб тураман. Фақат тезроқ бўлинглар, районди вакили нарги қишлоқнинг молини хатлашга тушибди.

Бироқ йиғилганларнинг ҳаммасиям унинг холислигига ишонишмади. Бошда маълум бир кишиларгина ўз молларини унга инониб топширдилар. Йўқ ердаги гумонларга бориб, бирор қарорга келиши қийин бўлганларнинг эса моллари тезда хатга тушиб, аламдан бошларини чангаллаб қолавердилар. Кейин айти шу одамлар ҳасаддан Эшқул полвоннинг устидан чақув уюштирдилар. Фармонов деганлари эшакдан баттар қайсар эди, ҳаялламай поданинг изидан тушди.

Эл таниган полвондан оддийгина подачига айланган Эшқул полвоннинг қарамоғидаги чоғроққина пода таъқиб остида қолди. Фармонов чеги-чегарасиз даштда бамисоли ўлаксахўр калхатдай чарх ураркан, икки бор наридан-бери тикланган қапага дуч келиб, ҳар иккисига ҳам ўт кўйиб юборди. У Эшқул подачини тобора тоққа сиқиб кела бошлади.

Худди айбдор одамдай қочиб юравериш охири Эшқул полвоннинг жонига тегди. Кўзига ҳукуматнинг айнан ўзи бўлиб кўринган вакил билан учрашмоққа қатъий аҳд қилди. Зеро, кейинги пайтда ақли анча тўлишиб, «ҳукумат» га айтадиган анча-мунча гаплари йиғилиб қолганди. У подани ит топмас қалин бутазорли ўнгирилдан бирида қолдириб, дашт ўртасида қад ростлаган Қизилтепада Фармоновнинг йўлини пойлади. Қизилтепа деганлари тепадан кўра, кўпроқ қояга ўхшаб кетарди. Дашт чеккасидаги тоғнинг бир парчаси гўё атай бу ерга келтириб ташлангандек эди. Бетини шамол ялаган бу қоя узоқ-узоқлардан мудҳиш туғ янглиғ яққол кўзга ташланиб турарди. Қоянинг ўзига хос шакл-шамойили ва қизғишлиги боис, халқ ўртасида у ҳақда турли-туман ривоятлар ғоят бисёр эди. Ушбу ривоятларнинг аксарияти бир-биридан даҳшатли эканлиги сабаблими, бу маскан хосиятсиз жой ҳисобланиб, одамлар кўпда бу томонларга яқинлашавермасди.

Эшқул полвон ўша қоя ортидан от ўйнатиб чиққанида, Фармонов деганларининг эхонаси чиқиб кетади. Оти жоловини торта-торта, кимсан, бу ерда нима қиляяпсан, деб бақирди, кўрққан олдин мушт кўтарар қабилида.

— Ўтаканг ёрилмасин, ёмонлигим йўқ сенга! — деди унинг кўрқиб кетганини сезган Эшқул полвон.

— Нега ўтакам ёриларкан! — Фармонов укки кўзларини аланг-аланг қилиб, теваракка кўз солди. Қаршисидаги одамнинг ёлғизлигига амин бўлгачгина, юзига сал қон югургандай бўлди. Лекин алп йигитнинг от устида керилиб туришининг ўзиёқ юрагига ваҳима солиб турарди. Бунинг фикри бузук бўлмаса, оқшомлатиб олдимни тўсиб чиқмасди! Устига-устак, овлоқ жойда. Борган жойимда тунаб қолсам бўларкан-а, ҳадаҳа уйга чопмасдан. Мол аччиғи — жон аччиғи, бу нодонлардан ҳар балони кутиш мумкин!

У ҳарчанд ўзини қўлга олишга ҳаракат қилмасин, овози титраб, чўчиётганини барибир билдириб қўйди:

— Кимсан ўзи?! Мақсадинг нима?!

— Мен сен излаб юрган Эшқул полвонман!

Бу гапни кутмаган вакилнинг капалаги учиб кетди. У йигитни шу кунларда анчагина кўпайишиб қолган алам-

задалардан бири деб ўйлаганди. Бунақалар ҳар бир қишлоқда учрарди. Улар ботиниб бетлашолмаса-да, зимдан кек сақлашар, орқаворотдан етти пуштини қолдирмай сўкиб юришарди. Аммо бунисининг авзойи бошқача, чамаси, бир балони бошлайдиганга ўхшайди. Шу пайтгача Фармонов мол эгаларининг ҳақорату сўкишларини кўп эшитган бўлса-да, лекин ҳали бирортаси билан ҳоли жойда учрашмаганди. Боз устига, келбатидан от ҳуркадиганига ҳеч рўбара келмаганди. У бошда от бошини шартта изига буриб, ура қочмоқчи ҳам бўлди. Бироқ иззат-нафси бунга йўл қўймади, кимсан, райком вакили бўла туриб, даштма-дашт қочиб юрса, эртан одамлар нима деб ўйлашади? Бунақада бир чақалик обрўйи қолмайди-ку! Ҳозир эса номининг ўзиёқ кўпчиликнинг юрагида даҳшат ҳиссини уйғотади. Аммо қаршисидан от ўйнатиб чиққан шоввоз унақаларга ўхшамайди. Шунга қарамай, бир дўғлаб кўрса, ёмон бўлмасди. Зеро, бир оз ҳовуридан тушса. У шу мақсадда эндигина лўқ қилмоққа оғиз жуфтлаганда, Эшқул полвоннинг юқоридаги гапини эшитиб, ҳам кўрқув, ҳам ҳайратдан тахтадай қотган эди. Э, бу нимаси, қидиргани қочиш ўрнига олдидан чиқиб турибдими? Тагин оғзини тўлдириб, ўзини таништирганига ўласанми бунинг!

— Мен сени эмас, қўлингдаги подани излаб юрибман! — деди Фармонов ростига кўчиб. — Бугун ва кеча сени қидирганим йўқ. Лекин эртага яна изингга тушмоқчи эдим. Яхшиям, ўзинг учраб қолдинг. Мана энди қанча гап бўлса, гаплашаверамиз!

Эшқул полвон асосий мақсадга ўтишдан аввал, гапни даъводан бошлашга қарор қилди.

— Нега капаларимга ўт қўйдинг?!

— Унда нега сен киши молини даштма-дашт ҳайдаб, қочиб юрибсан? — Фармонов бу вақтга келиб ўзини анча тутиб олган ва гаплари ҳам ўқдай эди. — Ё партия қарорининг сенга аҳамияти йўқ-ми?! Мен сенга партия номидан гапираяпман, эсинг борида, этагингни йиғиштир! Йўғасам, оқибати яхши бўлмайди. Ҳозирча ёмонликни ўйлаганимча йўқ, ёмонликка олсам, чатоғингни чиқараман лекин!

— Ёмонлигингдан кўрқсам, шу ишга қўл урармидим мен! — Эшқул полвоннинг энсаси қотиб, ижирғанди. — Бошқалардек уйимда пусибгина ўтирмасмидим! Сен ўзи қанақа эси йўқ одамсан? Шу банда кишиларнинг моли дея иссиқ ўрнини совутиб, даштма-дашт заҳмат чекиб юрибдим, демак, бунинг ҳам бир ўйлагани бордир, деб бундай фикр қилмайсанми! Қадамимни пойлагунча, шугина подани кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олсанг бўлади-ку! Ё, ҳашша топасан, деб биров сенинг ёқангдан олаяптими?!

— Мен отамни алдашим мумкин! — Фармоновнинг овози ўга расмий тус олди. — Лекин партияни ҳеч қачон алдай олмайман!

— Ув-в! — Эшқул полвон дилига тугиб юрган гапларини айтмоққа жазм қилди. — Биз сени ҳукумат ва ҳукуматнинг одами деб биламиз. Энди бундай теварагингга қара, дашт дегани қанчалик кенг, учи-кети кўринмайди. Шу кенг даштда яшаб туриб, сурув-сурув мол қилмаслик гуноҳи азим эмасми, а?! Одамларни буйтиб сиққунча, халойиқ, чоғинг етганча мол қил, ҳам эл тўяди, ҳам ўзинг демайсанми?! Биласанки, эшигида тўртта моли йўқ одам на ўзига эн бўлади, на бировга! Бунақа гўрсўхталарнинг уруғини кўпайтиргунча, одамларнинг ўзига қўйиб беринглар, ана шунда элда тўкинчилик бўлади! Халқ, сен е, мен е деб, ҳузур қилиб яшайди! Биламан, сениям тепангда дўппи ўрнига бош оладиган бошлиқларинг кўп. Қийин сенгаям! Шунинг учун мендаги подани кўриб, кўрмасликка, билиб, билмасликка олгин деяпман-да. Эрта-индин бу қонун ўзгариб қолар деган ўйдаман-да! Кўринишингдан ёмон одамга ўхшамайсан! Бу айтган гапларимни танангга бир ўйлаб кўрсанг ёмон бўлмасди, биродар!

— Сен бунақанги бузуқ гапларингни бас қил! — қаршисидаги йигитнинг босиқ ва ақли расолигига кўзи етган Фармонов ортиқ ундан ҳадикланмай қўйди. — Билиб қўй, мен ҳеч қачон виждонимга хилоф иш қилмайман! Яхшиси, қўлингдаги молларни иссиғи борида топшир! Бугун бўлмаса, эртага барибир топиб оламан уни! Ана унда сен билан бошқача гаплашишимга тўғри келади! Агар айт-

ганларимга кўнсанг, чин сўзим, шахсан райкўм бовонинг ўзидан сенга раҳматнома олиб бераман! У киши бундай одамларни жуда қадрлайди.

— Олиб берадиган ўша раҳматномангни пишириб е!
— Эшқул полвон эгар қошига бир мушт туширди. — Мен сени одам деб, боядан бери оғзимни чарчатиб ўтирибман-а!

Фармонов кўзларини чақчайтириб, унинг гапини бўлди.

— Сен менга моллардан гапир! Моллар қани?

— Моллар йўқ!

— Эрта-индин барибир излаб топаман!

— Олдин топ!

— Топсам нима дейсан? — уни топишга Фармоновнинг ишончи комил эди.

— Топа олсанг, гинг деган номард! — Эшқул полвон шу уч-тўрт кун ичида молларни тоғ ошириб ҳайдамоқчи эди. Кўшни вилоятга қарашли овлоқ тоғли ҳудуддан Фармонов уни қидирмаслиги аниқ эди. Шунинг учун янада катта гапириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди: — Гап битта, топсанг, олдинга солиб ҳайдаб кетавер! Чурқ этсам, итнинг боласиман!

— Катта кетдинг лекин!

— Катта гапирсак ҳам, битта гапирамиз!

— Унда ҳозирча ҳар ким ўз йўлигами?

— Мен сени ушлаб турганим йўқ!

— Айтганча, бундан кейин мени «сен»лашни бас қил!

— Фармонов ошқора замзама қилишга ўтди. — Бу сафар майли кечиранман! Кейинги гал хафалашиб юрмайлик деб, ҳозирдан айтиб қўйяпман!

— Ёш суриштирсак, анча майдалигинг борга ўхшайди...

— Ёш жиҳатдан сендан катталигим аниқ, лекин сен менинг ёшимни эмас, амалимни ҳурмат қил!

— Ҳукумат одами сифатида, шундайми?

— Баракалла!

— Йўқ, энди «сиз» лай олмайман.

— Нега?

— Чунки тилим «сен» га ўрганиб бўлди.

— Унда билганингни қил. Лекин баҳсда ютқазининг аниқ!

— Буни ҳали кўрамиз!

Куёш ётоқлаб улгурмай, улар икки томонга ажрашдилар.

Эшқул полвон сездики, вакил энди чинакамига изига тушади. Ахир бундай қулай имкониятни ким ҳам қўлдан чиқаради дейсиз. Агар у чинакамига уринса, подани даштдан топиши қийин эмас. Шунинг учун иссиғи борида тоққа жўнагани маъқул. Фармонов деганлари даштда сарсон кезиниб юраверсин. Фирт аҳмоқ бўлмаса, зора тушунса, деган илинжда келиб-келиб вакилга дардини айтади ми. Кўрди, Фармонов ҳўл-қуруққа бараварига ўт кўядиган кишилар тоифасидан экан, ўрта ерда бекорга оғзини чарчатгани қолди. Энди Тошдара-ю Қоялидаралар ора-лаб, кўшни тоғли ҳудудга ўтиш тадоригини кўриши лозим.

Худди тусмоллагандек, Фармонов эртаси кунийёк ёнига бир йигитни олиб, даштнинг тити-питисини чиқариб, подани қидиришга тушди. Кенг даштнинг ўри-ю сойи кўп эмасми, ўзиям роса сарсон бўлдилар. Кун қиёмга етганда, шериги сарғиш тупроқли қияликдаги пода изига ишора қилиб, бекорга тентинмай, мана шу издан юриб кўрайлик-чи, балки биз излаётган пода шудир, деди. Бу гап Фармоновга маъқул келиб, пода изидан жадал йўлга тушди. Шериги ёш, оти эса бақувват эди, чексиз кенгликда шамолдай елгиси, тезроқ подага етиб, гумони ҳақлиги ёки ноҳақлигини жудаям аниқлагиси келди. От жilовини бўш қўйиб, зумда вакилни ортда қолдириб кетди. Фармонов унинг бу қадар ҳовлиқмалигидан кулмоқ истасада, дилгирлиги боис, кулгу кўнглига сиғмади. Нега деганда, ҳануз бир ҳолдан ғоят таажжубда эди у. Қарор ижроси билан шуғулланар экан, бу масалада ҳалигача бирон бир жиддий қаршиликка дуч келмаганди. У ортиқча молини хатлатгиси келмай йиғлаган-сиқтаган аёлларни кўрган, аввалига дўқлаб, сўнг ялинишга ўтган эркакларни учратган, лекин партия ва ҳукумат қарорини бажаришдан ошкора бўйин товлаган бандасини ҳаётида илк бор учратиши эди.

Қўрқмаганини бунинг!

У бу «қўрқмас» ни ўз қўли билан синдириш ниятида эди. Бу ҳақда юқорига билдирмай, даштда сарсон кезинишидан мақсад, подани туман марказига ўзи ҳайдаб бориб, раҳбарларнинг, шахсан райқўм бовосининг олқишини олиш ниятида эди. У азалдан шахсий ташаббусга ўч эди. Боз устига, яқинда ўзига ўхшаган вакиллардан бири тоғдан ўндан ошиқ йилқини ҳайдаб тушиб, туман бошлигининг ташаккурномасини олганидан буён унинг ичи қизиб, ўзини кўярга жой тополмай қолганди. Бу ишда Эшқул полвоннинг қўлидаги пода тайёр луқмадек бир гап эди. У Эшқул полвонни хавfli рақиб ўрнида кўрмасди, ўзича унинг нозик жойини биладигандек эди. Билгани шулки, одам боласи киши моли учун ҳеч қачон ўз тақдирини хатарга қўймайди. Қонунни рўкач қилиб, кўп эмас, озгина пўписа қилсанг бўлди, ака, кечиринг мени, деб турибди- да безрайиб.

Фармонов кечагача шу ўй, шу умидда эди. Аммо кеча оқшом Қизилтепадаги учрашувдан сўнг, бу хаёли сароб эканлигини англаб етиб, ичдан талвасага тушиб қолганди. Бахтига, бу мураккаб вазиятдан чиқишига Эшқул полвоннинг ўзи йўл топиб берди, яъни, билиб-билмай, у билан гаров ўйнаб қўйди. Полвонларнинг бир феъли яхши, уларнинг аксарияти айтган гапида туради. Агар бугун подани топа олса, ҳеч қаршиликсиз унга эга чиқади. Бироқ рақибни ҳам анойилардан эмас, бирор шумликни режалаштирганки, бемалол катта гапирди. Фармоновнинг бирдан-бир ҳадиги мана шундан эди. Шунинг учун ҳам кўпда ҳаялламай, бугуноқ подани қидиришга чинакамига киришганди.

У шу хаёллар билан бўлиб, чоғроқ қумтепани айлаиб ўтаркан, ғалати манзаранинг устидан чиқди. Ҳозиргина уни ортда қолдириб кетган шериги, яъни қайниси оти билан тақран ерда чўзилиб ётарди. У, нима гап, деганча бўлмай, шериги ўрnidан турди. Турди-ю, гандираклар кетиб, яна ўтириб қолди. Отнинг жойидан қўзғолиши эса қийин бўлди. Фармонов бир қарашдаёқ унинг оёғи синганини фаҳмлади. Хуноби ошиб, сўкиниб юборди. Кейин, энди бир амаллаб кетарсан, деб ёлғиз ўзи йўлда

давом этди. Йўл-йўлакай отни хароб қилган ҳовлиқма қай-нисини, даштда кезинишига мажбур этган Эшқул полвонни чангитиб сўкиб борди. Агар бугун сени қўлга туширмасам, ит бўлай, бит бўлай деб, онт устига онт ичиб борди.

Унинг ёмон одати — қаттиқ ғазабланса ҳеч нарсадан тап тортмасди. Шунингдек, дара оғзидаги қумликда қолган пода изининг янгилигини кўриб, ғайрати баттар жўшди. Бу томонларга биринчи келиши эди, чалкаш дараларда адашиб, қаҳри баттар ошди. Тик бир қоя пойига етгач, қояга тирмашмоқ ўйида отдан тушди.

Бу пайтда Эшқул полвон ҳали кўпам узоқлаб кетмаганди. Сукутга чўмган қоялар салтанатида тиқ этган овоз тез қулоққа чалинарди. У осмондаги қушлар парвози ва элас-элас эшитилаётган туёқ овозидан бу ҳудудга кимдир қалам қўйганини тезда илғади. Подани Очкамарга ҳайдаб, ўзи секин юқорилади. Кўним топган жойи камар тепасидаги Оқсийна чўққиси бўлди. Бу ердан қўшни дара кафтдагидек кўзга ташланиб турарди. У Оқсийна чўққисидан алоҳида бўртиб турган улкан тошга етганда, Фармонов миниб келган отини эндигина буталардан бирига қантараётган эди. Уни кўриб Эшқул полвоннинг юраги орқасига тортиб кетди. У вакилнинг бу қадар тез изига тушишини сира кутмаганди. Узоғи билан яна икки соатлардан сўнг қўшни тоғли ҳудудга ўтиб кетиши лозим эди. Подани қичаб ҳайдамай, оёғига қарагани учун ичдан ўзини ёмон койиди. Сўнг гижиниб, ўзини сўкишга тушди. Энди нима бўлади? Келишувга мувофиқ, агар вакил подани топса, бор молини унга топшириши керак. Негаки, чираниб гаров ўйнаб қўйган. Чиранмай ўл, киши омонатини қандай қилиб ёвга топширасан? Кейин одамлар нима дейди? Тушунганлари аламини ичига ютиб кетар, тушунмаганлари, молимни топиб берасан, деб туриб олса, нима дейсан? Уларга битингни берасанми?

У сал бурун эрталаб келиб кетган Бойғози қалдан ўзида йўқ миннатдор эди. Энди эса, ўзига қўшиб, уни ҳам сўка бошлади, лаънати кал, келиб вақтимни олмаганинда, аллақачон манзилга етган бўлардим. Ҳолбуки, Бойғози кал уни узоқ тутиб қолмаган, олиб келган бир халта

озиқ-овқатини қўлига топшириб, уни алқай-алқай, тезгина қорасини ўчира қолган. Ўшанда Эшкул полвон бир ҳолдан жуда ҳайрон бўлган. Ўзига бир ҳафталик емиш кўтариб келган Бойғози калнинг подада биттаям моли йўқ, деярли барини молхонасига қўшиб ёқиб юборган. Қизиқ, мол эгалари бир четда қолиб, нечун у емак кўтариб юрибди? Унинг таажжубда қолганини сезган Бойғози кал, ода-тига хос шанғиллаб деган: «Қишлоқда эркак зотининг уруғи қуриган бўлса керак деб ўйлагандим! Йўқ, битта бўлсаям бор экан! Мана, оғир пайтда элнинг корига яраб турибсан! Айланай сендан! Сени туққан энангга балли! Сендайлар бор учунгина бу кўтир дунё жойида турибди! Сен рўзгорингдан хавотир олма, келиндан ҳечам алағда бўма! Баридан ўзим хабар олиб турибман! Агар рўзгорингга биров қотинса, чин сўзим, бугун қишлоққа ўт қўйиб юбораман! Сенинг корлигингдан эмас, борлигингдан хурсандман! Ўша куни мендан ўпкаламадингми? Ўзиям тоза алам қилиб кетди-да! Аламдан нима қиларимни билмай қолдим-да! Э, борлигингга балли, туққан энангга балли сенинг!..»

Бойғози кал шанғиллаб-шанғиллаб кетди. У эса бир ҳалта емакни туганча қолаверди. Сўнг Бойғози калнинг гапларидан анчагина таъсирланиб ўтирди. Энди шу ҳаял-лашидан хафа эди. Бунинг учун ўзи қатори, Бойғози кални ҳам айбдор санамоқда эди. Ўзига қўшиб, уни ҳам сўкмоқда эди. Ичдан эса барибир ундан жуда миннатдор эди.

Бу орада Фармонов қоя пойидаги чакалакзор томон юрди. Қояга етиш учун қалин буталар билан қопланган тор ўнгирни кесиб ўтиши лозим эди. Агар у қояга кўтарилса, Очқамардаги подага кўзи тушмасдан қолмайди. Эшкул полвон унинг ҳаракатиданоқ, шу ўйда эканлигини сезгач, беихтиёр инграб юборди. Аламдан тишларини маҳкам сиқди. Қани энди, уни тўхтатиб қолишнинг иложи бўлса, қоядан бирор тош юмалаб, нақ бошига тушса! Ахир одам деган ҳам шунчалик қайсар ва тиришқоқ бўладими!

Фармонов қоя тепасидан туриб теваракни бирров кўзатиб, сўнг изига қайтиб кетмоқчи эди. Подани топишга

бўлган умиди тобора сўниб бораётганидан атрофга анча бефарқ эди. Қояга кўтарилиш ўзи ўйлаганидан кўра анча машаққатли эканлигини у дастлабки одимдаёқ сезди. Қояга кўтарилиш у ёқда турсин, ўнгирга етмасдан ҳансираб қолди. Бир ўйи самарасиз бу уринишдан воз кечмоқчиём бўлди-ю, тагин не хаёлда олға илгариллаганини ўзи ҳам сезмай қолди ва ярми қуриган буталар орасидан бўзранг бир махлуқнинг ўқдек отилиб чиққанини пайқамай қолди. У ўзи томон шиддат-ла учиб келаётган йиртқичдан ҳимояланиш учун беихтиёр қўлланини олдинга чўзди.

Бу воқеага ихтиёрсиз ҳолатда гувоҳ бўлган Эшқул полвон аввалига донг қотди. Сўнг ҳозиргина рақибининг ўлимини истаганини паққос унутиб, унга ёрдам бериш лозимлигини ўйлади. Шу мақсадда, кўзи бўрида, тошга суяб қўйилган милтиғини пайпасланиб қидирди. Шошганда лаббай топилмас дегандай, қани энди яроғи қўлига илина қолса. Охири у милтиғини топиб, осмонга қарата кетма-кет ўқ узди.

Бўри биринчи ўқ овозиданоқ жуфтак ростлаган бўлсада, Эшқул полвон қоядан сирғалиб туша-туша, учинчи ва тўртинчи ўқни ҳам бўшатди.

У сел ўйган дара тубидаги тошларга қоқилиб-суқилиб, қоя пойига етиб келганида, ранг-қути ўчган Фармонов қонга беланган чап қўлини худди чақалоқ қучгандай қучиб ўтирарди.

— У менинг бўғзимга чанг солмоқчи бўлди! — деди у Эшқул полвонни кўргач, ҳиқиллаб. — Чанг солишига йўл бермадим! Лекин қўлимни бутунлай гажиб ташлади! Назаримда, суякларигача бурдалаб ташлади!

Эшқул полвон унинг гап-сўзларига эътибор бермай, қўлидаги яроғини қия тутганча, ўнгир томонга синчков назар ташлади. Ҳойнаҳой, бу ерда жондорнинг уяси борга ўхшайди, эмасам, бу даражада қутурмасди у, деган ўйга борди ва вакилга ташланган бўрини илгари ҳам кўрганини эслаб қолди. Бу Юқоригазада қайнотаси Ўсарқул баттол билан учрашган куни дара тубидаги сийрак бутазорда учратган ўша бўзранг бўри эди. Дастлабки учрашувдаёқ бу жонивор юрагида илиқ нимадир уйғотиб кетган эмасми, Эшқул полвон унга нисбатан адоват ҳиссини туймади. Қай-

тамга бот кўргиси келгандай, ўнгирга қизиқсиниб назар ташлади. Новдалари бир-бирига чирмашиб кетган буталарга, катта-кичик харсангларга, харсанглар орасидаги илонизи тор йўлакка бир-бир кўз югуртираркан, ҳатто ўнгирнинг қайси бир буржидаги инда уймалашаётган бўри болаларининг ингиллаган овозини эшитгандай бўлди.

Табиий, бу алдамчи таассуротлар эди. Ахир тоғу тошларни ларзага солган қасур-қусур ўқ овозидан сўнг қайси жонивор унини чиқаришга ботинади.

— Нега секкайиб туриб қолдинг, бирор нарса қилсанг-чи ахир! — дея хаёлини бўлди Фармонов зарда тўла оҳангда. — Энди унинг нимасини қидирасан, аллақачон кетиб бўлди у! Айтдим-а, отим нега бунча тайсаллаб қолди деб. Бу ярамас менинг яқин келишимни пойлаб ётган экан-да. Фақат бир нарсани ҳеч тушунмаяпман, мен унга нима ёмонлик қилдим, а? Уҳ-ҳ, оғриғи энди билинаяпти!

Эшқул полвон бир сўз демай, белидаги қўш белбоғларидан бирини ечиб, унинг дабдаласи чиқиб кетган қўлини ўраб-чирмай бошлади.

— Ҳануз тириклигимга ишонмаяпман! — деди вакил жағи қалтираб. — Бундай вазиятда одам жуда шошиб қоларкан...

— Худонинг юборган синовиди буям, — деди Эшқул полвон «жазо» сўзини тилга олишдан ийманиб.

— Мен худога эмас, партияга ишонаман!

— Ишонмай ўл, туроласанми, ишқилиб? — Эшқул полвоннинг зардаси қайнаб кетди.

— Туролмай нима, партия бизга ҳар қандай шароитда ҳам оёғингда маҳкам тур, деб ўргатган!

— Унда оёғингда маҳкам тур-да, уйингга қараб жонинг борича зинғилла! — деди Эшқул полвон ачитиб. — Қонинг заҳарланиб, кейин умуман оёққа туролмай юрма!

— Яхши, подангни олдимга сол!

— Қанақа пода? — Эшқул полвон ҳайрон бўлди.

— Ютқаздинг, ахир мен сени топдим-ку.

— Мени эмас, подани топсанг деганман, — унинг бу қадар қайсарлигидан Эшқул полвоннинг жаҳли чиқса-да, ўзини босди ва теваракка ишора қилди. — Қани пода? Қани у? Ҳеч қаерда кўринмаяпти-ку.

— Яширгансан! — Фармонов чирмалган қўлини бағрига босиб, унга чегирайиб қаради. — Умумхалқ мулкани жинояткорона йўсинда бекитгансан!

— Бекитмай, нима, сенга қўш қўллаб топширишим керакми-ди?! — Аввал аҳволингга бир қарасанг-чи! Ўлай деб турибсан-у тагин подани сўрайсан-а!

— Яхшиликча бер! — Фармонов тишлари орасидан аста ингради.

— Топ-да, олдинга солиб ҳайдаб кетавер!

Вакил тевааракка умидвор аланглади. Кўзи ҳумрайган қоялардан ўзгасини илғамагач, руҳи тушгандай бўлди. Кўнгли аниқ сезиб турарди, пода шу атрофда. Аммо ҳозир подани қидирадиган аҳволда эмасди. Боя унчалик сезилмаган оғриқ секин-аста жонини товонига туширмоқда эди. Аввалги ғайрат ва шижоатидан асар ҳам қолмаган бўлса-да, пўписа қилмоқдан ўзини тиёлмади.

— Билиб қўй, барибир қайтиб келаман!

— Кутаман, — Эшқул полвон истехзоли жилмайди. — Ҳар ҳолда жонингга оро кирган одамман, бу даражада кек сақлашинг яхши эмас!

— Бу тасодиф...

— Одамгарчиликдан асар ҳам йўқ экан сенда!

— Бизнинг ишда юз-хотир деган нарса бўлмайди, — Фармонов оғир ингранди. — Кўнгилчанлик душмандан ёмон деб ўргатишган бизга!

— Ҳа, устозинг ифлос одам экан сенинг!

— Партияга тил тегизма!

— Отингга миниб, тезроқ жўна! — Эшқул полвон бу гапни чин дилдан айтди. — Қонсираб, тагин йўл-пўлда ўлиб қолма...

— Хавотир олма, мен ҳеч қачон ўлмайман!

— Нима, ўлмасликка қасам ичганмисан?

— Мен осонликча ўладиган одам эмасман!

Эшқул полвон унинг эгарга ўгиришига кўмаклашар экан, вакил миннатдорчилик билдириш ўрнига, ўшшайиб деди:

— Бунинг бари сен туфайли! Айтиб бўладими, балки бўрига мени атай талаттиргандирсан!

— Қани эди, шундай бўлса! — Эшқул полвон ҳам нишини текиб олди. — Дунёда битта ёмон камаярди!

— Бу камми менга?

— Кам, жуда кам!

— Мен ҳали қайтаман! — Фармонов оёғи билан от биқинига ниқтади. — Ана ўшанда сен билан бутунлай бошқача гаплашаман! Ҳали сени шундай тавбангга таянтирайки, Фармонов деганда, ўтирган жойингдан туролмай қолгин!

Бироқ вакилга қайтиб келиш насиб этмади. У бўри гажиган қўлини узоқ даволагди. Охири бўлмагач, билагидан кесиб ташлашди. Бу орада мавжуд қарор анча бўшашиб, кишилар тағин истаганча мол-ҳол қиладиган бўлди. Ўрта ерда Фармонов чап қўлидан айрилиб, Эшқул полвон эса, бутунлай даштга боғланиб қолди.

Энди ҳар йили эрта баҳор кунларининг бирида, тонгдан унинг овози янграйдиган бўлди.

— Халойиқ, молинг бўлса, ҳайдаб чиқабер!

У шу кетишда қишлоққа қиш олди қайтади.

Дарвоқе, эрта баҳорда, халойиқ, деб ҳайқирганидан сўнг, тепаликда бир соатдан ортиқ турмайди. Майдонга қанча мол йиғилишидан қатъи назар даштга йўл тартади. Талабгорлар кейин ҳам ўз молларини обориб қўшавериши мумкин. Ўз қишлоғи қолиб, бошқа қишлоқ одамлари ҳам унинг подасига мол қўшади. Эшқул полвоннинг одати шу — ушоқ молларни, шунингдек, касалванд жониворларни подасига доритмайди. У ҳар қандай жониворни қадам олишиданоқ соғ ёки носоғлигини дарров билиб олади. Шунга қарамай, уни ҳеч ким, ҳатто орқаворотдан ҳам «подачи» демайди, алоҳида эъзоз билан, «Эшқул полвон», дейишади.

Аммо айни кучга тўлган ва давраларнинг олди бўлиб юрган бир паллада қўлига податаёқ тутишга мажбур бўлгани боис, юрагида ҳануз армонга ўхшаш нимадир яшайди: «Мен тўйиб-тўйиб олишолмаган полвонман, — дейди гоҳида гудраниб. — Қани энди, йигитлик даврим қайтиб келса-ю, мириқиб-мириқиб олишсам, думалаб-думалаб, ҳайқириб-ҳайқириб, айиқдайин бўкириб-бўкириб олишсам! Эҳ-ҳ, бу юрак тўла армон! Бунинг қай бирини силарга айтай!» У юраги қатида ҳамон яшаб келаётган ва эндиликда ўз қадр-қимматини деярли йўқотиб бўлган орзу

ва армонлари хусусида мана шу тарзда сўзланаркан, кейин беозор жилмайганча қаватида ўтирган Ойбарчинни ҳазил йўсинда аста чақиб олади.

— Ҳеч қуриса, сен, йўқ, мен ўтовда яшамайман, кимсасиз даштда қулоқ-бурни кесилган одам бўп юраманми, дея оёқ тираб олмайсанми. Юр даштга, дейишим билан, йўрғалаб олдимга тушмай.

— Эр қаерда — хотин шу ерда, деган машойихлар, — дейди Ойбарчин унинг ҳазилини англаб-англамай. — Эр амри вожиб! Сиз юр деган ерга биз қош читмасдан кета-верамиз.

— Ҳозир ҳамми?

— Эмасам-чи!

— У-у, укағарди қизи, бебаҳосан-да лекин!

— Қўйинг, хотин кишини мақтаб бўлмайди.

— Нера?

— Суйилади...

— Сен ҳамми?

— Менам аёлман-да.

Эр-хотиннинг бу хил суҳбатларига ювилмаган қошиқдай бўлиб, гоҳида Тўланбой аралашиб қолади. Гап армонлар хусусида кетаётгани боис, у ҳам ўз армонларини тўкиб солишга уринади.

— Ота, қамчилаб бўлса-да, мениям бирор ўқишга ўқитишингиз керак эди, — дейди тўрсиллаб. — Ўқитганингизда, ҳозир бир столнинг эгаси бўлиб ўтирармидим, гердайиб.

— Нимага энди гердайиб? — Ота кулади. — Гердаймасдан ўтириб бўлмайдимми, шу стол деган зормандага?

— Бир столни эгаси бўлганидан кейин, одам сал-пал гердайиши ҳам керак-да! Эмасам, қизиғи бўлмайди-да, ота.

Эшқул полвон улкан келбатли ўғлининг жўнгина столга жой бўлиб ўтиришини ҳеч тасаввур қилолмайди. Тасаввур қилгани сайин кулгуси қистайверади. Туя ҳаммомни орзулагандай, бунинг ўйлаган нарсасини қаранг! Лекин бу ҳақда чурқ этмайди, кулгусини ичига ютиб, манглайини қашлаган, яъни юзига тепчиган табассумни кафти ортига яширган бўлади. У яхши биладикки, ўғлида билим

олишга иштиёқ йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган ҳам. Стол ҳақидаги гапга келсак, Салом бодининг тўнғич ўғли Султон чумчуқбошнинг бир қилиғи туфайли у шу дардга чалинган ва бу «дард» баъзи-баъзида тўсатдан хуруж қилиб қолади. Ҳа, ўглининг анчагина соддалиги бор, содда бўлмаса, арзимаган нарсалардан нам олиб юрармиди. Эмасам, Салом бодининг ўзи киму, стол эгаси бўлган ўғли нима бўларди! Отасига ўхшаган ўпкаси йўқ, бир боди-да! Боди бўлмаса, ўз майлида юрган содда бир полвонга гердайиб, калтагини еб юрармиди.

Ўша кунни эсласа, Эшқул полвон қаҳ-қаҳ уриб кулмоқдан ўзга чора тополмайди. Лекин ўглининг юзу кўзича кулмайди. Пана-пастқамда тўйгунича кулиб олади. Ўзиям ўшанда кўп ғалати ишлар бўлганди-да. Туман марказига қандайдир ҳужжатни тўғрилашга кетган Тўланбой тушга қолмай ўтовга қуюндай етиб келади. Фарқ терга ботган отидан тушиб-тушмай бўкиради:

— Ота, молларни сотинг, битта қолдирмай барини сотинг! Мен ўқишга кетаман! Бугуноқ жўнайман! Э, стол эгаси бўлган сени... Чигирткадай бўла туриб, димоғингни кўтарасан менга! Кечагина юрувдинг, ака, ёрдам беринг, бештомликлар менга кун бермаяпти, бир таъзирини бериб қўйинг уларни деб! Стол эгасиман деб, ҳали одам танимай қолдингми! Ўқиб, шу бир столни эгаси бўлмасам, юрган эканман мен ҳам!

Тўланбойнинг бу қадар жазавага тушишидан она ҳайрон, яқиндагина келин бўлиб тунган Ойгул ҳайрон, фақат Эшқул полвонгина пинак бузмаган. Ўглининг ҳоври босилишини кутган, лоақал, нима гап, деб ҳам сўрамаган. Кейин сўровига олган жавоби шу бўлган: Тўланбой катта идоранинг бир бўлмасига бош суқса, хона тўрида яқинда шу ерга ишга тайинланган ҳамқишлоғи Султон чумчуқбош ўтирган эмиш, димоғини шишириб. Тўланбой ишининг тез битишидан эмас, ҳамқишлоғининг шундай бир идорада ишлашидан хурсанд бўлиб кетибди. Ёши сал кагталигига бориб, пича ҳазил-ҳузул қилибди. Бунга сари Султон чумчуқбошнинг ҳеч ранг-рўйи очилмасмиш, хода ютгандай гўддайиб ўтирганмиш. Бундан полвоннинг ёмон жаҳли қўзибди, намунча бурнингдан эшак қурти ёғилма-

са, одамга ўхшаб гаплашмайсанми бундай, дебди. Шунда Султон чумчуқбош ўта виқорли бир оҳангда, бу ер жиддий идора, подаётюк эмас сизга, шунинг учун ўрнингизни билибгина ўтиринг, дебди.

Тўланбой воқеанинг давомини айтмади. Ота ҳарчанд зўрласа-да, чурқ этмади. Кейин нима бўлганини у Султон чумчуқбошнинг бобоси — Барот кўсадан эшитди. Ўғли Салом бодининг гирт тескариси бўлган бу одам ўтовга оқшомлатиб етиб келди. Шашти паст, кўзлари гўдакларникидай жавдираб турарди. У бир вақтлар ўндан ошиқ молини вакилнинг қўлига туширмай, асраб бергани учун Эшқул полвонни қаттиқ ҳурмат қиларди. Бу ерга ҳам шу ҳурмати важдан келганди. Аммо унинг гапирмоғи кўп қийин бўлди, чайнала-чайнала, охири айтгани шу бўлди:

— Эшқулвой, шу... қишлоққа бир энасизми?

— Тинчликми, ака?

— Шу... тинчлик бўмай турибди-да.

— Айтинг, нима гап, ака.

— Айтгилиги йўқ-да, шу... сизди олдингизда уялиб турибман.

— Уялмасдан айтаверинг, ака.

— Шу... неваро оқшом ишдан бир кўзини кўкартириб-роқ қайтди, — деди Борат кўса уят ва номусдан ерга киргудек бўлиб. — Отаси ғавғо кўтариб, нега ўргунга ёзиб бермадинг, эртаёқ ўргунга бор, сен бормасанг, мен бораман деяпти. Биласиз, Саломбой бизга тортмаган, эна уруғига тортган. Тоғалариям шунақа закунчи одамлар эди. Дўпписини шамол учуриб кетсаям милисага чопарди. Сизнинг сустингиз бор, бориб бир гаплашиб қўймасангиз, улингизга жавр бўладими деб кўрқаман. Минг йиллик қадрдонмиз, кўз-кўзга тушади, шуни ўйламаяпти у. Лекин улингизни уришиб юрманг, неварамдаям айб кўп. Энди... минг қилсаям, шу отанинг боласи-да, ўпкаси йўқ. Ўзидан йўғонларга думини ликиллатиб, бундайроқларни оёғи учида кўрсатади. Улингизгаям шу қилиғини қилган бўса, солганда айлантириб!

Ўшанда Эшқул полвон қишлоққа тушиб, амалдор ўғлининг, унинг таъбири билан айтганда, аллақандай бир

подачидан калтак еганига чидаёлмай ўтирган Салом бодининг олдига масалани кўндаланг қўйган.

— Агар улимда айб бўлса, билганингни қил, гинг деган номард! Лекин улингни айбини била туриб, тирриқлик қилсанг, ўзим ичагингни суғуриб оламан! Мана шу қўлларим билан! Биласан, мен гапини елга совурадиган одам эмасман!

Одатда, бунақа пайтда айбдор ҳисобланган томон ялинади, ёлворади, ҳатто айбини сотиб олишга уринади. Давоғар нима деса, ғиқ этмай бажаришга уринади. Бу одам эса, ҳатто ҳолинг қалай демасдан, мақсадини лўнда қилиб айтди қўйди. Салом боди умрининг деярли бешдан тўрт қисмини даштда ўтказадиган бу одам ҳақидаги турли афсоналарни отаси Борат кўса ва бошқалардан кўп эшитган эмасми, калавасининг учини йўқотиб, довдираб қолди ва миясига келгани шу бўлди: йўқ, бу одам ҳеч балодан тап тортмайди, бировни ўлдириб қамалиб кетишдан ҳам қўрқмайди, агар қўрққанида бировнинг қизини олиб қочиб, хотин қилмаган, ўз бошини балога қўйиб, киши молини даштга ҳайдаб кетмаган бўларди. Ҳар ҳолда бир оз ялинтирсам, юрагимнинг тафти андак босилармиди! Бироқ ялинадиганлардан эмас-да бу. Ўғлингиз ўғлимнинг кўзини кўкартирибди дейишдан бирон наф йўқ, ёмон хотинларга ўхшаб болаларнинг орасига тушаверма, улар ҳам эркак, ўзлари уришдими, ўзлари келишиб олишсин, оловга тутантириқ бўлиб нима қиласан, дейиши аниқ.

Шу тариқа, эл орасида «закунчи» деган ном олган Салом боди важоҳати шерникидан кам бўлмаган Эшқул полвонга ошиқча бир сўз айтолмади, журъати етмади бунга. У қонундан чўчийдиганларни қўрқита оларди. Қаршисидаги одамнинг эса, ноҳақлик ва номардлик бор жойда ҳеч балодан тап тортмаслиги аниқ кўриниб турарди. Шу куни қишлоқда тунаб, тонг-азонда даштдаги ўтовига қайтган Эшқул полвон ғалати манзаранинг устидан чиқди. Ўғли ўз молларини подадан ажратиб, уни кутиб турган экан.

— Нима ҳаракат, улим?

— Бозорга опчиқиб, сотамиз барини.

— Кейин пулига ўқишга кираман дегин?

- Худди шундай, ота.
- Бу ҳақда мен билан келишдингми?
- Кеча ўзингиз индамадингиз-ку.
- Индамаслигим, рози бўлдим деганим эмас-ку.
- Ўқимасам бўлмайди, ота! Ўқиб, бир столнинг эгаси бўлмасам, бу дунёдан армонда утаман!
- Ўқи, лекин менинг молимга эмас, каллангга суяниб ўқи-да!
- Каллада ҳеч вақо йўқ-да, — Тўланбой гуноҳкорона бош эгади. — Олган билимларимнинг бари...
- Даштга, тиканлар орасига тушиб қолди дегин, — дея унинг гапини бўлади Эшқул полвон киноямуз.
- Шундай десаям бўлади, ота.
- Миясида ҳеч вақоси йўқ улим бир столнинг эгаси бўлсин деб, шунча молни кўкка совурайми, а?
- Улингиз ўқиб, бир столнинг эгаси бўлса, сизгаям яхши-ку, ота, — Тўланбой қонталаш уфққа жонсарақ боқади. — Марсиниб юрасиз кейин! Лекин вақт кетаяпти, молларни тезроқ ҳайдамасак бўмайди, ота.
- Пулнинг кучи билан стол эгаси бўсанг, марсинмайман-да, улим.
- Шундан бўлак чорам бўмаса, нима қилай, ота. Ҳозир ҳамма шундай қилаяпти.
- Ҳамма нима қилаяпти, билмадим-у, лекин ҳамма нима қилса, шуни қилиш яхши эмас! Одамнинг ўз юзи ва кўзи бўлиши керак. Эмасам, бу одамзоднинг подадан ҳеч фарқи қолмайди!
- Пулинг бўлмаса, ўқишга киролмайсан дейишаяпти...
- Ҳали аёлларга ўхшаб, кўчадаги гапларни кўтариб юрибман дегин?
- Ота, назаримда, сиз ўқишимни истамайсиз шекилли?
- Албатта, кимгадир қасд қилиб ўқишингни истамайман!
- У қуртдек калласи билан бир столнинг эгаси бўса-ю, нега энди мен...
- У эни бир қулоч келмайдиган столга эга бўса, сен бутун бошли бир даштнинг эгасисан! Яна нима керак сенга, аҳмоқ?!

У ўғлига нималарнидир англатишга уринаркан, Тўланбойнинг оркашлигидан ичида суюнса-да, унинг айрим гаплари ва ҳаракатлари тоға жамоасига тортиб кетаётганидан куюнади. Шунда кеча қошига бамисоли ёш боладай жавдирабгина келган Барот кўсанинг беадад дардга тўла гапларини эслайди ва қаршисида ҳануз гапга кўнмай, ўзиникини маъқуллаб турган ўғлининг яғринига қамчи тортиб юборганини билмай қолади. Кейин, ёшгина келинчакнинг олдида бу қилиғи яхши эмаслигини билса-да, уни ўтов айлантириб, қувлаб уради.

Ўғил қамчи зарбига чидаш беролмай сакраб-сакраб қочади. Ота эса, унинг жисми-жаҳонини ёмон иллатлардан тозалашга қатъий аҳд қилгандай, қувлаб-қувлаб, етишиб-етишиб, қамчи билан қулочкашлаб-қулочкашлаб уради.

Ўғил унинг бу қадар абжирлигидан ҳар сафар ҳайрон бўлади. Ота эса ўзининг бу имконияти ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди. Агар жини кўзиса, ҳар қандай тирик жон чангалидан осонликча қочиб қутулолмаслигини яхши биледи, холос.

— Юринг, отам, нонуштага чақиришаяпти.

Чуқур хаёлга ботган Эшқул полвон қаршисида нимадир кавшаб турган Саъдуллага меровсираб тикилади. Хотиралар гирдобидан халос топмоғи қийин кечгани боис, унинг гапини дафъатан англамайди.

— Бир нима дегандай бўлдингми?

— Нима, момомни соғиндингизми дейман, хаёлингиз ўзида эмас, — Саъдулла кулади.

Эшқул полвон аёлини қаттиқ соғинганини бутун вужуди билан ҳис қиларкан, туйғусига эрк бериб, буни эътироф этар бўлса, бу ҳолати Саъдулланинг аҳмоқона кулгусига сабаб бўлишини фаҳмлаб, тилини тияди. Ўз навба-тида, анчагина сур ва беандиша бу йигит билан сози чиқишмаслигини ҳалитдан сезиб, Худодан ўзига сабр ва тоқат тилайди.

* * *

Тўланбой ҳар гал қопқонга тушган тулкига дуч келганида ҳамиша бир воқеани эслайди. Эслашни ҳарчанд истамаса-да, у ўз-ўзидан хотирасига қуйилиб келаверади.

Бугуннинг ўзидаёқ неча бор хаёлидан ўтмади дейсиз бу воқеа. Шунга қарамай, у бармоғини ғарчча тишлаб, жонига қаттиқ азоб берган Қорақулоққа ўлимнинг энг даҳшатли турини танлади ва гўё бу ўйини худди биров уқиб оладигандек, беихтиёр чор-тарафга ҳадикли аланглади. Сўнг бу қилиғи ўзига эриш туюлиб, аста кулиб қўйди. Нимадан ҳадикланаяпти ўзи? Болалигидан ўтини олиб қўйган одам ҳозир узоқда. Бир ҳафтасиз қайтмайди у. Ҳолбуки, шундай экан, пахталик остида ўз ўлимини кутиб ётган тулкининг терисини қай тарзда шилишини биров кўриб турибдими. Хоҳласа, терисини тириклайин сидиради, хоҳласа, этини бурдалайди.

Бироқ руҳига сингиб улгурган ҳадик барибир ўздан огоҳ этиб турарди. Кўнгли минг эрмак истаса-да, негадир қонли бу ишга бирдан жаҳд этолмай, ҳардам хаёллик билан атай вақтни чўзаётгандек эди. Кўрқувнинг ёпишқоқлигини ва агар у бир ёпишса, ундан осонликча қутулиб бўлмаслигини аллақачоноқ фаҳмлаб етганди. Ҳозир ҳам ўзини ҳар қанча эркин тутишга уринмасин, нақ кураги остида ўша ёқимсиз туйғуни ҳис этиб турарди.

Ўшанда отаси уни жуда ёмон қилганди. Аёли ва болаларининг кўз ўнгида итдан баттар калтаклаганди. Бошқа нарса қуриб қолгандай, заранг таёқ билан савалаганди. Заранг таёқнинг зарби нечоғли аччиқлигини илк бор ўшанда ҳис қилган ва бу нарса бир умр ёдида сақланиб қолган. Ҳар эслаганда манглайдан совуқ тер тепчиб, ўзини жуда беҳаловат сезади. Ўша куни калтак зарбидан ҳам кўра, болаларининг қўрқув инган ҳайратли нигоҳларидан кўпроқ азоб тортганди. Болаларининг назарида, у емирилмас юксак бир қоя эди. Буни қарангки, юзидан нимтабассум аримайдиган боболари бу қоядан минг чандон зўр экан. Агар у зўр бўлмаса, оталари унинг олдига тушиб қочиб юрармиди, худди ўзлари қўлига хивич тутган эналаридан қочгандай... Тўланбой болаларининг кўзларида айни шу маънони ўқиган. Умрида биринчи марта зўрнинг боласи бўлганига мингдан-минг пушаймонлар еганди.

Ҳамма гап шундаки, у ҳар сафар отасининг зуғумидан бир амаллаб қочиб қутула оларди. Бу гал эса болаларининг кўз ўнгида лўкиллаб қочиб юришни негадир ўзига

эп кўрмади, бундан ор қилди. У отасининг тийилишига умид боғлаб, ўчоқбошидаги аёли ва ўтов ёнбошида анқайиб туришган болаларининг кўздан нари кетишини истаган, холос. Қани энди, улар тезроқ кўздан пана бўлишса-ю, у, қочмаган номард, дея даштга қараб жуфтакни ростласа, дарғазаб отани чанггида қолдириб кетса. Бу ёқда эса, яғринига қарсиллаб тушаётган калтакнинг ҳар бир зарби нақ жонини суғуриб олмоқда эди. У охири чидаёлмади, навбатдаги зарбдан беихтиёр олдинга мункиб кетиб, энди қочмоқни ихтиёр этаркан, тўсатдан кўзи ерда чўзилиб ётган тулки жасадига тушиб қолди. Териси тириклайин ярим-ёрти шилинган жонивор беҳад азобга бардош беролмай, жон таслим қилганини гира-шира англаркан, айни дамда ўзининг аҳволи уникидан пеш эмаслигини фаҳмлади ва қаддини тиклашга ҳеч имкон тополмаганидан, тўрт оёқлаб, шармандаларча қочишга тушди. Ота эса сурувга оралаган қашқирни таъқиб этгандай, изидан қолмай келарди. Шунда у, ўзи не аҳволда-ю, ғалати бир манзарани пайқамасдан қолмади: шарти кетиб, парти қолган қари ити — Қоплон бошини тўдалаб қўйилган кигизлар тагига тиққанча, ер бағирлаб, бир тус бўлиб ётарди. Бошқа пайтда итнинг бу ҳолатидан кулавериб ичаги узилиши аниқ эди. Аммо ҳозир ўзга бир жон устидан куладиган аҳволда эмасди. Фақат ўйлагани шу бўлди, шугинаям отамнинг важоҳатига чидаш беролмабди-я! Аслида эса, ит отанинг қаҳридан эмас, тириклайин териси шилинган тулкининг ғайритабий чинқириғига бардош беролмай, бошини кигизлар тагига тиқиб олганди.

Кейинчалик аёли Ойгул бу ҳақда кўп гапириб юрди: «Бечоранинг чинқириғига киши тугил, ҳайвон чидаёлмади-я, олам деганам шунчалик тошмеҳр бўладими!»

Тўланбой ўзининг бу қилмишини бераҳмлик деб билмаган, шунчаки болаларига бир томоша кўрсатмоқчи эди. Тириклайин териси шилиб олинган тулкининг қип-қизил эт ҳолида диконглаб қочишидан қотиб-қотиб, мириқиб-мириқиб кулмоқчи эди, холос. У шу юмуш билан андармон бўлиб, отасининг келганини пайқамай қолди. Яғринига кутилмаганда келиб тушган кучли зарбдан ҳам кўра,

унинг важоҳатидан қўрқиб кетди. Отанинг важоҳати камдан-кам ҳоллардагина бу даражада даҳшатли ва қўрқинчли тус оларди.

Шу куни отанинг айтган бирдан-бир гапи шу бўлди.

— Бола-чақангни ол-да, йўқол даштдан!

Тўланбой кетди.

У калтак зарбидан лов-лов ачишаётган елкаларини асабий силаб-сийпалаб, ўтов ёнидан гурсиллаб-тўрсиллаб ўтаркан, аёлига бир оғиз, юр, демади. Ўзича ҳаммадан аразда эди: «Даштингни энди елкаминг чуқури кўрсин!» дея гўлдираб кетди.

Эшқул полвон эрига эргашмоқни ҳатто хаёлига келтирмаган келинига ўқрайиб қараркан, униям бир-икки нордон гап билан чақиб олмоқчи бўлди-ю, тагин фикридан қайтди. Биладики, қайсар ўғли Ойгулнинг гапини гап ўрнида кўравермайди, хаёлига келган нарсани қилмасдан тинчимайди. Шунинг учун унга захрини сочиб ўтирмади.

У териси чала шилинган тулки жасади устида бир зум туриб қолади. Чуқур хўрсинади. Ақл-заковатда юксак бўлган одам боласининг гоҳо йиртқичдан баттар эканлигидан таажжубланади. Сўнг жониворни терисига чирмаб, наридаги дўнглик томон жилади. Йўлида учраган ёғоч бўлагини тепиб ўтади. Катта невараси тийрак ва зийраккина эди, энаси ўтин чопадиган тешани қўлига олиб, унинг изидан юради.

Қари ити Қоплон кигизлар тагидан бошини аста чиқариб, чўчибгина ёнверига аланглайди. Сўнг ҳамма ёқтинч ва осайишталигини сезгачгина, улар ортидан эргашади.

Тўланбой буларнинг барини анча наридан, дўнгдан кузатиб турарди. Отаси теша билан ер кавлай бошлагач, этак силтаб йўлга тушди. Эрталаб қишлоқдаги уйини йиғиштирмоққа келиб, қўшнисининг маъракаси важдан кетолмай турган энасини ғоятда таажжублантириб, бир сидра кийимларини олди-да, тўғри чўлга жўнади. Оғайниларидан уч-тўрттаси янги ўзлаштирилаётган чўлда иш-лашарди. Қишлоққа бир келишганда роса мақтанишганди. У ўшаларни қора тортганди. Унинг алами шу даражада зўр эдики, чўлга жойлашимим билан бола-чақамниям кўчи-

риб келаман, қишлоққа эса умуман қайтмайман, деган ниятни дилига қаттиқ тугганди.

Тўланбойни чўлдаги оғайнилари зўр шодлик билан кутиб олдилар. Ўша кеч каттагина зиёфат уюштирдилар. Эртаси эса ишга жойлаштириб ҳам қўйдилар.

Чўл деганлари ўзи пода боқиб юрган даштга ўхшаш чеки-чегарасиз бир ҳудуд экан, на кети кўринади, на боши, биргина фарқи, кафтдек теп-текис. Чўлга каналларда сув келтирилиб, ғиштин кўрғонлар кўтарилаётган экан. Бироқ бу ерда пода кетидан юрилгандек, бемалол оёқ судраб бўлмас экан, бамисоли чумолидек тинмай ҳаракатланишинг лозим экан. Иш, иш, фақат иш. Тонгдан оқшомгача бир хил юмуш. Бу етмагандек, томдек алп йигитни зиғирдеккина бир ғишт терувчи устага ёрдамчи қилиб қўйишди. Лаънати, ўзи зиғирдеккина бўлгани билан ишнинг куяси экан, ҳали ғишт, ҳали қоришма, деб на ўзи тинади, на уни ҳоли жонига қўяди. Тўланбой пода кетидан виқор-ла юришга ўрганган эмасми, устанинг шоширишларидан оёқлари чалишиб кета бошлади. Бу ерда ошиқмай одимлаш эмас, суварақдай питирлаш лозим экан.

Бир кун ўтар-ўтмас зиғирдеккина устанинг шоширишлари жонига тегди, иккинчи куни эса, нотаниш чўлнинг ўзи бадига урди. Тўланбой даштини, подаси ва болаларини соғина бошлади. Оқшом оёқларини базўр судраб ётоқхонага қайтаркан, чуқур уҳ тортиб, айтган гапи шу бўлди:

— Биродарлар, бу чўлларинг бизга тўғри келмас экан! Кетаман!

Оғайниларининг хуноби ошди.

— Ҳар бир одам саноқда, нима деганинг бу?!

Айниқса, ҳамма «комсорк» деб ҳурматлайдиган Абдунаби дегани жуда чатоқ экан. Унга бошдан-оёқ тикилиб, шундай бир галати гаплар қилдики, Тўланбойнинг зўр-базўр тушунгани шу бўлди, яъни унинг виждонига ишониб, чала-ярим ҳужжат билан ишга қабул қилишганмиш, бу ерда ўзига ўхшаш қочоқлар эмас, юрагида ўти ва қўри бор йигитларгина меҳнат қила олармиш, Тўланбой эса ўзининг бу аҳмоқона қилиғи билан нафақат шаънини, балки ўзига кафиллик берган ҳамқишлоқ оғайниларининг ҳам обрўйини ер билан яксон қилганмиш. Хуллас, кечки

овқат ҳақиқий йигилинга айланиб кетди. Тўланбой бу каби ғала-ғовур ва бақир-чақирни ҳаётида учратмаганди. Бунинг олдида отасининг калтаклари ҳолва бўлиб туюлди ва аламдан димоғларигача ачишиб, келбатига мос келмаган бир овозда чийиллаб юборди.

— Биродарлар, нега тушунмайсилар, мен подамни соғиндим, подамни!

Кейин, худди айбдордай, кўпчилик олдида мунғайиши ва бехосдан сичқондай чийиллаб юбориши ўзига жуда эриш туюлиб, асил ҳолига қайтди. Булар менинг отамидики, гап қайтаришим ножоиз бўлса, аслида булар ким — катта-кичик, узун-қисқа бир тўда бақироқ болалар-да, тўртта иморат қурганми-қурмаганми, томоқ йиртишларини қара буларнинг! Шунда стол машмашаси қайта эсига тушиб, ўқимаганидан бот ўкинади, агар ўқиганимда шу чиранчиқларнинг олдида буйтиблар изза бўлиб ўтирмасдим, юрардим ҳозир катта бир идорани бошқариб, дея хаёлидан ўтказаркан, кутилмаганда виқор-ла ўрнидан кўзгалди. Бас, деган маънода ўнг кўлини юқорига кўтарди. Ёш боладай елка қисиб ўтирган одамнинг бирданига бошқача тус олиши атрофдагиларни шошириб қўйди. Буни ботинан ҳис қилган Тўланбой ҳар бир сўзини михлагандай қилиб сўзламоққа тушди.

— Биродарлар, менга ўхшаганларга гишт ташиш эмас, стол ярашади! Ҳа, айнан стол! Нимага энди шу жасадим билан манову сариқ машакка лой узатиб туришим керак, а? Инсофданми шу, а? Бизам мактабни бешга бўлмаса-да, тўртга битирганмиз, аввалига жасадимга лойиқ иш топиб беринглар менга, кейин ғинг деган номард! Аммо-лекин мен бўйи белимдан келмайдиган аллақандай сариқ машакка югурдак бўлолмайман! Тўғри келмайди бу менга! Манову уйинг куйгур, гўрсўхта оғайниларим, боришинг билан данғиллама уй-жой беради дейишганди. Қани берган уйларинг? Аввал менга уй-пуй беринглар, бориб бола-чақани кўчириб келайлик, сўнг жасадга қараб ишни ўзимиз танлаймиз. Тагин манову машакни, тез бўл-тез бўл, деб жаҳл қилганига ўлайми! Мен бир ачуви тез, мушти оғир одамман, ҳар кимнинг ҳам иддаосини кўтаравермайман! Шунинг учун кўп бошимни

қотирманглар-да, тинчгина овқатларингни енглар! Бизди сафар тугади. Чўлларингда ўзларинг чанг-тупроққа қоришиб ишлайверинглар! Биз тоза туриб, тоза юриб ўрганган одаммиз! Чўлларингни елкаминг чуқури кўрсин!

У чўлни тарк этиб, қадрдон даштига соғинч билан интилди. Бир неча кун ичидаёқ даштга нисбатан меҳри шу қадар ортгандики, отам не деркан, деган андишага бориб ҳам ўтирмади. Ўтовлар томон қайрилмай, тўгри пода ёйилган сайхонликка қараб жўнади.

Эшкул полвон фаросатли одам эмасми, уни узоқдан кўриши билан от бошини аста ўтов томон бурди. Тўланбой бориб подага эгалик қилди. Орадан кўп вақт ўтмай, сершувок дўнгликда емак кўтарган аёли билан ўгли кўринди. Шу билан яна ҳаммаси жой-жойига тушиб кетди. Аммо чўлда кўрсатган қилиқлари одамлар орасида анчагача гапсўз бўлиб юрди. Отаси эса, тириклайин териси шилинган тулки ҳақида бошқа оғиз очмади. Бироқ бу воқеадан кўнгилсиз хотира бўлиб, кўрқув ва ҳалик қолди.

Ҳозир ҳам у шу туйғу остида, ҳардамхаёл турарди. Бироқ ториққан кўнгли шу қадар эрмак истардики, бирор нима билан машғул бўлмаса, юраги тарс ёрилиб кетадигандек эди.

У кўнгли дилгир пайтларида ўзини даштда ўгайдек ҳис этарди. Даштни ўлгудек соғинган кезларини паққос унутиб, боши оққан томонларга улоқиб кетгиси келаверарди. Лекин қаёққа боради ва унга кимнинг кўзи учиб турибди? Айни дамда эса ҳатто бировга иддао қилишгайм имконият йўқ, зерикдим, подани ташлайман, дейишга. Вақтида эркаланиб энасига, зарда йўсинида аёлига айтиб кўрган. Бироқ аёлларнинг қўлидан юпатишдан бўлак нима ҳам келарди. Бунақа пайтда у юпанч эмас, негадир юрагига найзадек санчиладиган аччиқ сўз истарди. Кейин ўз феълидан ўзи ажабланарди: «Сал тентаклигим бор-ов, нукул ўзимга ўзим гап орттириб юраман!» Сўнг эса, шу аччиқ сўзнинг таъсири остида анчагача тинч юради. Шу тарзда, ойлаб, гоҳида йиллаб сокин юрган одам, аччиқ сўзнинг хумори тутибми, ё чинданам дашт жонига тегибми, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, тўсатдан отасига тўрсиллаб қоларди.

— Бўлди, боқмайман подангизни, бошқа бир иш то-
паман!

— Бахай! — дейди ўтов соясида ёнбошлаган кўйи, муд-
раётган Эшқул полвон ҳатто кўзларини очмоқни эп
кўрмай.

— Мен сизга кетаман деяпман! — дерди Тўланбой унинг
пинак бузмаганидан гаши келиб.

— Кетавер! — Отанинг бирон мўйи қилт этмайди. —
Ким сени тутиб турибди? Ўзингники урсанг ҳам кетма-
гай, бегонанинг боласига кишмиш берсанг-да, турма-
гай, деганлар. Сен ҳам бу даштга ўгайсан, бегонасан, ке-
тавер!

— Ҳали мен бегона бўп қолдимми?

— Эмасам, кимсан? — Эшқул полвон шундаям кўз
очмайди. — Бегонасанки, кетаман деяпсан.

— Ота, мен тўғрилиқча айтаяпман!

— Менам эгри гап қилаётганим йўқ! Кетарманнинг
кетгани, қорасини ўчиргани яхши-да!

— Ота, ёмон тошмеҳрсиз-да лекин!

— Меҳрни, ана, энангдан оласан! — ниҳоят, ота ўнг
кўзини хиёл очиб, унга бир қараб қўяди. — Олдига йиғ-
лаб борсанг, юз-кўзингни узун енги билан артиб-суртиб
қўяди. Агар энанг ҳам уришиб берса, хотинингни пинжи-
га бориб суқул! Меҳрталаб эркакка бунинг ҳеч уят жойи
йўқ, боравер! Эркак киши меҳрталаб бўлдими, билки,
унинг эркаклиги нураган бўлади! У ҳеч бир жонга суян-
чиқ бўлолмайди. Шунинг учун кетаман-нетаман, деб кўпам
ўзингни торозига солаверма-да, тезроқ даф бўл! Элнинг
молини ўзим бир амаллаб боқиб оларман. Ўйлама, дашт
эгасиз қоладими деб! Унинг ўз эгалари бор, ўлмаган улар!

— Демак...

— Э, ҳалиям шу ердамисан? — Ота энди иккинчи кўзи-
ниям очаркан, худди етти ёт бегонага қарагандай, унга
лоқайд назар ташлайди. Нимадир демоқчи бўлади-ю, ле-
кин индамайди. Сўнг уни ортиқ кўришни истамагандай,
қайта кўзларини юмади.

Тўланбой ичдан отасининг гапига қанчалик монелик
қилмасин, унинг ҳақлигини ботинан ҳис этади ва бунга
сари баттар жини қуришади. Бир оғизгина ширин сўз айт-

са, бирор ери камайиб қолармиди, дея тагин ундан ўпкаланади. Биладики, отасининг биргига тотли қаломиданоқ иддаоси туман янглиғ тарқаб, ўзининг мавжудлигини қайта сезгандек бўлади.

Бироқ ҳамма бало шундаки, Эшқул полвон унинг бу қилигини иззатталабликка йўяди. Азалдан одам боласидаги бу қусурни жуда ёмон кўргани сабабли, уни сира аяб ўтирмайди. Ота бир жиҳатдан ҳақ. Ҳақиқатан ўғлида иззатталаблик йўқ эмас, у яхшигина полвон бўлгани билан, то қўлтиғига сув пуркамагунингча даврага тушавермайди. Қўлларини кўксига чалиштирганча гўлдайиб тураверади. Уни даврага ундамоқ учун аввало яхшилаб бирикки мақтамоқ керак. Ана шундан кейингина унинг овқарлиги қўзиб, даврага отилиб чиқади. Тутган одамни йиқитмай қўймайди. Унинг феълани яхши билган баковуллар мақтовнинг роса кифтини келиштирадилар, фақат отагина уни мақтамайди ва иддао қилар бўлса, юпатамайди. Бундай пайтда ортиқча сўз ҳайф, деб ўйлайди. Энг маъқули, эътибор бермаслик. Агар эътибор қаратмасанг, мулла минган эшакдай бўлиб, ўзи қайтиб келади. Чинданам отаси, у ҳарчанд тўнини тескари киймасин, пинагиниям бузмайди. Подани ўзи боқиб кетаверади. Кейин изидан бош эгиб келган ўғлига қўлидаги таёқни узатиб, худди ўртада ҳеч бир гап-сўз ўтмагандай, жимгина изига қайтади.

Тўланбой отасининг бу ғаройиб феълидан гоҳида додлаб юборай дейди. Шунда энаси таскин берган киши бўлиб дерди: «Отангни бўлиши шу, болам. Сенинг туғилишингни биз ўн йилдан ошиқ кутганмиз, ҳеч бўйимда бўлавермасанда, отанг менга бир оғиз аччиқ сўз айтмаган. Сен туғилганингдан кейин ҳам бошқа эркакларга ўхшаб дўпписини осмонга отмаган. Даштни бошига кўтариб бақирмаган. Шундай қилмагани менинг кўп аламимни келтирган, ўзим ўтовда сени туғиб ётибману, нега суюниб бақирмаяпти, деб хафа бўламан дегин. Сенинг шу... баъзи феълларинг отам раҳматлига ўхшаброқ кетади. Сўйгани бир тирриқ улоқ бўларди-ю, худди ҳўкиз сўйгандай, оламни бошига кўтарарди. Тоғанг ҳам шу... Биров мақтаб турмаса, силарнинг бир иш қилишларинг қийин...»

Тўланбой бу гап-сўзлар тагидаги маънога деярли эътибор бермайди. Лекин отасининг, ўгайлигинг, бундан ҳам ёмони, бегоналигинг бор сени, деган гапларидан баъзан ўйга тушиб қолади. Дашт сарҳадларига узоқ-узоқ тикилиб, ростанам мен бегонамани, деган хаёлга боради.

Хозир ҳам у, бегоналигини ўзи сезмаган ҳолда этиги кўнжидан узун, ингичка пичоқ чиқарди. Унинг ўткир тигига кўз югуртиришдан аввал, подачиларга хос синчковлик билан теваракка бир қур назар солди. Кўрдик, поданинг нариги боши анча узоқлашиб кетибди. Қайтармаса, дўнглик ошиши ҳам мумкин. Дўнглик ошгани билан, бу кенгликда улоқиб бирон ёққа кетолмаса-да, ҳар ҳолда кўз ўнгида бўлгани маъқул.

У пичоғини қайта этиги кўнжига жойлаб, ерда ётган таёғини кўлига олди. Эшагини минишга сабри чидмай, қиялик ёқалаб жадал олдинга интилди. Ажали етмаган тулки эса пахталик остидан мўралаб қолаверди.

Қорақулоқ узоқ ва бесамар уринишлардан толиққанми ёхуд чинданам тақдирига тан бердими, энди ортиқ ҳаракатланмас, тумшуғини пахталик остидан чиқарганча, узоқ-узоқларга маъюс термулиб ётарди. Унинг олис-олисларга тикилган кўзларида шудринг янглиғ ёш йилтирарди. Чимдинганча юқорилаётган тарғил новвос уни сезиб, аста бошини кўтарди. Тумшуғини олдинга чўзганча, тулкига бир муддат тикилиб қолди. Сўнг жониворнинг абгор аҳволдан гаши келгандай, калласини таҳдидли силкитди. Сузадигандек, у томон икки-уч одим ташлади. Бироқ Қорақулоқ қилт этмади. Шудринг каби йилтиллаб турган кўз ёшлари йирик томчига айланиб, чеккалари бўйлаб қуйига силжий-силжий, тупроққа беланган тумшуқ мўйларининг бирига илиниб тўхтади. У шаффоф муз бўлакчаси, йўқ асло, мисоли инжудай қуёш нурида ялтиради, титради ва кейин чирт узилиб, ерга тушди. Унинг ўрнида иккинчиси, сўнг учинчиси, тўртинчиси пайдо бўлди. Ерга кўзёши эмас, дур тўкиларди гўё. Агар ҳануз унга ҳуркибгина тикилиб турган новвосга, Худонинг қудрати билан забон битганида эди, у тулкининг кўзларини мавжланган булоққа, кўзёшларини эса гавҳарга қиёслаган бўларди.

Буни фақат инсон боласи — Тўланбойгина пайқай олмасди. Эшқул полвоннинг акси бўлмиш бу йигит дашт жониворларига шунчаки «жондор» деб қарарди ва муносабати ҳам шунга яраша эди. Агар шу тобда Қорақулоқ бирдан тилга кириб, озодликка қўйиб юборишини илтижо қилганида, унинг ҳайрати, нари борса, қўйидаги йўсинда жўнгина ўз ифодасини топарди: «Укагар, тулкиларам худди одамга ўхшаб гапираркан-а. Лекин мен унинг ялинишига қараб турмадим, шартта терисини шилибгина қўя қолдим. Ҳозир турибди ўтовим қошидаги айрида осилиб».

Тулки тикилган олисдаги тепалик бағрида унинг ини, инида эса ҳали кўзлари тўла очилиб-очилмаган тўртта боласи-ю, болалари туфайли уясидан кўпам узоқлаб кетолмайдиган Жайноққўз деган жуфти бор эди. У кўзлари жайноқлаб турувчи бу ёш тулкини икки йил бурун «қайлиқ танлаш» маросимида зўр жангту жадаллар эвазига ўзига ийдириб олганди. Қулоқлари учидаги қорамтир туклари ўзига жуда ярашиб тушган бу нар тулки ана ўшандаёқ Жайноққўзга дунёдаги энг бақувват, энг чапдаст, энг ақлли жонивор бўлиб туюлганди. Мана энди, шундай бир жонивор қопқонга илиниб, умрининг сўнгги дақиқаларини санашга мажбур эди.

Қорақулоқ ўта тажрибали ва ҳушёр жонивор эди. Хавфдан ҳамиша етти чақирим нари юрарди. Бу сафар эса аҳмоқона бир тарзда қопқонга тушиб ўтирибди. Аслида, у даштнинг бу қисмига камдан-кам ҳоллардагина ўрларди. Тирикчилиги учраган майда-чуйда жониворлару олис қишлоқ яқинидаги каттакон ферма товуқлари эди. Дарвоқе, у узоқдаги товуқ фермани қора тортгандагина бу ҳудуддан ўтиб қайтарди. Кеча эса унинг фермага бўлган барча уринишлари бесамар кетганди. Ферма хўжайини кекса ити ўрнига ёш ва бақувват ит асраган экан, ҳар гал уни дашт бўйлаб тирқиратиб қувлади. Шунда ҳам у фермадан кўнгил узиб кетолмади. Тевараги симтўр билан ўралган кенг майдонда сочилиб юрган оппоқ товуқларни қандоқ қилиб кўзи қийсин! Ёлғиз боши бўлганида, бу қадар қайсарлик қилмаслиги аниқ эди. Ризқини даштнинг бўлак бир четидан қидирган бўларди. Ёки очликка сабр қилиб, қулай бир фурсат келмоғини кутарди. Бироқ у ҳозир бу хил майллар-

га бўйсун олмасди, смак ўзидан ҳам кўра, инидаги болаларига зарур эди. Болаларини тўйдириши учун у Жайноқкўзни озиқлантириши лозим эди. Куруқ оғиз билан борса, Жайноқкўзнинг ночор ва аразли боқишларига чидасмоғи қийин кечарди.

У кеча оқшомга яқин яна фермани қора тортаркан, фалокат босиб, қияликда чопқиллашиб юрган юмронқозикларга кўзи тушиб қолмаганда, бу томонга сира яқинлашмасди. Шу томон пусиб жўнаркан, шамол орқа тарафдан эсаётганига парво қилмади. Қияликдаги ертешар жониворлар ниманидир талашиб қаттиқ уришаётган эди. Жанг маҳалида жониворлар теваракка нисбатан ҳушёрликни деярли унутади. У шунга умид қилган ва қулай пайтани топиб, юмма талашаётган жониворлар сари ўқдек отиларкан, манзилга етмай, ярим йўлда қопқонга тушиб қолганди. Бу ерда унга урушқоқ юмронқозиклар эмас, ортидан эсаётган шамол панд берганди.

Боя Тўланбой қатори унинг кўзи ҳам ўз эркида кетаётган Бўзбўрига тушганди. Устига ташланган пахталик четидан йиртқичнинг бамайлихотир одимлашини кузатаркан, унга жуда ҳаваси келганди. Куни кечагина ўзи ҳам қушдек эркин эди. Ферманинг ёш ва бақувват ити билан даламадала қувлашиб юрганди. Бугунги кун азоби эса унинг ҳатто тушига ҳам кирмаганди.

У қопқондан холи олдинги ўнг панжаси устига бош кўяркан, хаёли яна Жайноқкўзга кетади. Унинг ин жойлашган тепалик бағридаги қуюқ чакалакзорда жонсарак кезинаётганини кўз олдига келтириб, азобли ингради. Лекин ўзини қўйиб юборишни сира истамаётган темир қопқонга ғазаб-ла оғиз солмайди. уни қаҳр-ла тишлаб тортқиламайди. Бу ҳаракатидан наф йўқлигини аллақачон фаҳмлаб етгани боис, кучи бот-бот инграшга етади, холос. Биладик, Жайноқкўзнинг сабри кечга томон тугайди. Болаларини тўйинтириш умидида, уларни ёлғиз қолдириб, якка ўзи хўрак излаб кетади. Қайтса яхши, агар бирор балога йўлиқиб, қайтолмаса, болалари очликдан ўлиб кетиши тайин. Шу билан тулкилар наслининг бири тамомла тугайди.

Подани қайтариб, қўлидаги таёғини кекса подачилар-дек белига тутиб, қиялик томон эран-қаран келаётган Тўланбойнинг миясига, табиий равишда, бу хил ўйлар ҳаттоки яқин келмас, зеро, шунингсиз ҳам унинг ўз қайғу-аламлари бошидан ошиб-тошиб ётарди.

* * *

Қишлоқдан айри яшаш озми-кўпми Эшқул полвоннинг феъли ва дунёқарашига таъсир қилмай қолмаганди. Одамгарчилик юзасидангина қишлоқдаги маъракаларда қатнашарди-ю, лекин умрининг асосий қисми даштда ўтганлиги боис, қишлоқда юз берадиган кўнгилсиз воқеа ва ҳодисалардан кўпинча беҳабар қоларди. Кейин эшитиб ё ҳайрон, ё дарғазаб бўларди: «Бу одамларга нима бўлаяпти ўзи, а? Чоллар қаёққа қараяпти, уларнинг кўзи қаерда?!»

У қишлоқ чолларига катта куч деб қарарди ва юз берган ҳодисада биринчи навбатда уларни айбдор деб биларди. Агар кексаларнинг таъсири бўлмаса, бу ёшларнинг кўнгли нималарни тусамайди, деган қатъий қарашга эга эди. Қишлоқ қарияларидан бири сифатида ўзи қишлоқда тузуккина обрўга эга эди. Унча-бунча одам унинг олдини кесиб ўтишга ботинолмасди. Гоҳида ўтирса туролмайдиган, турса ўтиролмайдиган чоллар унга гап қотиб қоларди: «Эшқулбой, ҳадеб даштда юравермай, энди қишлоққа қайтсангиз ҳам бўлар. Қаранг, ёшлар бизни писанд қимай қўйишди. Биз эмас, асли сиз кайвонисиз!» Ҳа, унга ботиниб бир сўз айтиш қийин, аввал тили билан, жуда бўлавермаса, қўли билан ҳар қандай зўравоннинг бир зумда танобини тортиб қўяди. Аслида, азалдан одати шу, бирон одамнинг ножўя қилиғини кўрса, қўллари ўз-ўзидан қичишиб кетаверади. Кейин аёлидан гап эшитиб юради: «Овқарлигингиз қурсин, неварали одамга эпми шу қип юрган ишингиз, одамлар нима дейди?» Эшқул полвон бўш келмайди: «Одамлар нима дейишини билмадим-у, лекин ўша тарбиясиз бундан кейин қадамини ўйлаброқ босадиган бўлади. Шу менинг тенгимми, деб, сен индамасанг, мен индамасам, у тушов узган буқадай ўз майлида бўки-

риб юраверади-да! Отани ота, акани ака ўрнида кўрма-
гач, кимдир ахир унинг жilовини тортиб қўйиши керак-
ку!»

Кейин ёнбошлаб ётган жойида узалиб, бурчакдаги
дўмбирасини қўлига олади-да, э, ёронлар, дея хирқи овоз-
да ўзининг суюкли термасини бошлаб қолади:

Одам боласининг ҳар қилиғи бордир,
Жойи келса, жондордан у ёмондир,
Жондорни ёмон деманг, ёронлар,
Кези келса, ундан одам ёмондир.

Ойбарчин унинг дўмбира торлари устида йўрғалаётган
улкан панжаларига боқаркан, доим бир ҳолдан ҳайрон
бўлади.

— Шу қўли билан дўмбирани қандай чертаркан, а?!

* * *

Шу кунларда Эшқул полвон ҳамхонаси Саъдуллани
яхшилаб бир калтаклаш фикрида юрарди. Отаси Фармо-
новга бўлган эски адовати туфайли эмас, ножўя гап-сўзла-
ри ва қилиқлари билан қўлини қичитаётгани учун бир оз
эсини киритиб қўйишни ўйларди.

Бироқ қаршингда ўзидан мамнун ҳолда хушнуд илжай-
иб турган одамга дабдурустдан тирғалишдан ёмони йўқ,
жанжални ўзинг қўзгаган бўлиб қоласан, лекин индамас-
ликнинг ҳам иложи йўқ. Эנסа қотар гаплари билан миянг-
ни тирнагани-тирнаган. Тагин ўзини осмон чоғлаб, отаси
тенги одамга насиҳат қилганига ўласанми. Бунча сергап
бўлмаса бу!

— Бундан чиқди, сенга тўғрисўз одам ёқмайди, шун-
дайми? — дея унинг гапини бўлади Эшқул полвон.

— Мен сизга айтсам, тўғрисўзлик бетгачопарликдан
ўзга нарса эмас, — Саъдулла гоят салмоқлаб насиҳат
қилишда давом этади. — Сиз хўп деяверинг, отам. Бу қусур
асли биздаям йўқ эмас. Лекин бу нарса сизда ҳаддан зиёд
кўп экан. Шунинг учун, мен бир тўғрисўз одамман деб,
ҳадеб бетчопарлик қилаверманг. Бу бировга ёқади, бировга
ёқмайди. Ҳамиша тилга маҳкам бўлинг. Акс ҳолда...

Эшқул полвон унга бошдан-оёқ тикилади. Унинг оппоқ, семиз бармоқлари ва тиззалари устига тушиб турган қорнига кўз ташларкан, уни оппоқ эшакқуртга ўхшатади.

— Эмасам, нима бўлади? — деди дилидагини айтиб юбормаслик учунгина уни саволга тутиб.

— Нима бўларди, жанжал бўлади!

— Ким жанжал қилади?

— Масалан, мен! — унинг ўқдек қадалиб туриши Саъдуллага малол келди. — Келганимдан бери одамни ёмон хит қилиб юбордингиз! Соқолингиз ҳурмати учунгина базўр чидаб келаяпман.

— Эмасам, урардим дегин?

— Йўғ-ай, бизам катталарни озми-кўпми иззат қиламиз.

— Йўқ, сен дилингдагини гапир!

— Гапни айланторманг, отам!

— Эмасам, эшит! — Эшқул полвон унга ёвқараш қилди. — Сенга ўхшаганларнинг тўрт-бештасини бир ерга тўдагина қип қўйишга чоғим етади ҳали! Шул сабаб...

— Отам, ёшингизга яраша гап қилинг! — Саъдулла унинг гапини бўлди. — Мен асаби чатоқроқ одамман...

— Ҳов, менга қара, ўзи бир эшакқуртча ҳолинг йўқ, тагин нуқул осмондан келасан-а! — Эшқул полвон унинг кўзларида атиги бир лаҳзага ёлқинланган ёвуз ифодани пайқаб, баттар ғазаби қайнаб кетди. — Ўзи эшакқуртни ҳеч кўрганмисан? Оппоқ, семиз! Товуқлар хуш кўриб ейди.

— Гапингизни зудлик билан қайтариб олинг, отам! — Саъдулла ўтирган ерида бежо тебранди. — Акс ҳолда ўзимга жавоб беролмай қоламан!

— Эмаса, урасанми?! — Эшқул полвоннинг афтига эрмакловчи бир табассум қалқиб, сўнг учади. — Келганимдан бери ўзинг ачувимни қўзитганинг-қўзитган! Боқувдаги новвосдан ҳеч фарқинг йўқ, томоқдан бошқасини ўйламайсан! Сенам одамга ўхшаб бундай бошқалар ҳақида бош қотир! Дунёда нечун яхшилардан кўра, ёмонлар кўп, буни ўйла! Ейишдан гапирасан, ичишдан гапирасан, кўзинг ўлган тананинг кўзига ўхшаб, нуқул хотинларнинг қўймучига тикиласан!

— Қизиқ одам экансиз, нега энди мен бошқалар ҳақида ўйлашим керак? — Саъдулла ажабланиб, совуқ кулимсиради. — Менга нима зарил уларни ўйлаб! Ана, отам, эл дея, халқ дея қўлидан, соғлиғидан ажраб, ўлиб кетди! Ҳозир уни ким эслаяпти?!

— Отанг элни ўйламаган...

— Билмадим, икки гапнинг бирида шундай дерди, — Саъдулла худди етти ёт бегона ҳақида гапиргандай қўшиб қўйди. — Элни деб, қўлимни бўрига олдирганман деганди.

Эшқул полвон марҳумлар ортидан гапириш яхши эмаслиги учунгина базўр тилини тияди. Акс ҳолда, ўша жондор отангни биратўла еб-ютиб қўйса яхши бўларди, агар вақтида аралашмасам, еб қўярдиям, чунки отанг элнинг бошига битган бало эди, деган бўларди. Умуман олганда, айтмоқчи бўлган гаплари жуда кўп эди унинг. Оғайниси Эрали раис ва бошқаларни эслаб, аччиқ хотираларини обдан титкилагиси келарди. Бироқ гапнинг бир учи барибир Фармоновга бориб тақалашини ўйлаб, ноилож қолиб манглайини қашлади. Ундаги манглай қашлаш одати Эрали раисда ҳам бор эди. Унча-бунча одам юзига тик қараёлмайдиган Эрали раис негадир ундан ҳайиқарди. Иккиси холи қолиб гурунглашганда, худди Қизилчадаги бир тўйда Эшқул полвондан йиқилгани учун ҳануз изза тортиб юргандай, раис тез-тез манглай қашлаб қўярди. Улар оғайни бўлишса-да, бир-бирига кўпам бақамти келишавермасди, негадир масофа сақлашарди. Фалакнинг гардиши билан жўраси раисликка тайинлангач, улар янада узоқлашгандай бўлдилар. Эрали раис эмас, Эшқул полвон ундан ўзини тортарди. Раис полвонларга хос жайдари табиат, ичидаги ташида бўлган бир одам эди. Бу юртга мусофирлиги бор эди. Оғайнисининг бу қилиғидан кўп ранжирди, етти ёт бегонадай мендан узоқлашиб кетаяпсиз, жўра-жон, дерди. Эшқул полвоннинг топган баҳонаси эса жўялидек эди: «Мени кўпам ўзингизга эш тортаверманг, дўстим. Раҳбар одамсиз, айрим қилиқларим билан сизга гап теккизиб қўйишим мумкин. Элчиликда нималар бўлмайди дейсиз, менга ён босаман деб, тағин ўзингизга душман орттириб юрманг деган андишадаман». Буни қарангки, у худди билгандай гапирган экан, салдан ке-

йин қишлоқнинг чоғроққина подасини даштга ҳайдаб, Эрали раисни вакилнинг газабига рўбарў қилиб кетди. Бутун бошли подани туман марказига ёлғиз ўзи ҳайдаб бориб, раҳбарларнинг назарига тушини иштиёқида бўлган Фармонов унинг олдига айрим талабларини кўндаланг кўяркан, акс ҳолда чатоқ қиламан, деган гаплар қилди. Эрали раис ундан чўчимоди, елкаси билан кулиб, дераза томонга ишора қилди: «Ана дашт, қидириб топавер ўзинг! Лекин пўписангни бас қил, дўқингдан қўрқадиган одам эмасман мен!» Вакилнинг йўқ ердаги тухмату чақувларидан тагидаги курсиси қимирлаб қолганини сезган Эрали раис бир куни даштга чиқиб келади. Уни гадой топмас Сойликқирнинг ўнгиридан базўр қидириб топади.

— Ичингизда қандайдир бир қуюн бор, жўра! — деган гапни чўзмай, нимагадир шаъма қилиб. — Ҳадигим сиздан эмас, ўша ичингиздаги қуюндан! Буни мен Қизилчадаги курашда сезганман.

— Унда сиз раис эмасдингиз.

— Ҳа, унда мен раис эмасдим.

— Лекин яхши олишардингиз.

— Ҳозир ҳам ёмон олишмайман, лекин раис одамга олишиб юриш ярашмайди-да.

— Ҳа, ярашмайди. Лекин мен билан бир жўра сифатида олишиб турсангиз бўлаверади. Дашт кенг, биров кўриб турибдими. Эмасам, занглаб қоласиз.

— Ҳа, олишмасам занглаб қоламан.

— Бугун мен билан олишгани келгансиз, шундайми?

— Нега ундай дейсиз?

— Ҳозир гурунгни бериб-бериб, кейин подани қишлоққа ҳайда дейсиз. Мен эса, йўқ, дейман. Сиз, мен раисман, гапимни икки қилма, дейсиз. Оқибат, гапимиз чап тушиб, икковимиз даштни чангитиб олишиб турибмиз-да.

— Йўқ, мен сиз билан олишгани эмас, ичингиздаги қуюндан озгина обкетгани келдим!

— Э, сиз элди бошида турган бир раҳбар бўлсангиз, мендай бир подачи одамнинг қуюни сизга нимага керак бўп қолди?

— Сиз подачи эмас, полвонсиз!

— Айни пайтда, мана, пода боқиб юрибман...

— Йўқ, сиз элнинг корига яраб турган одамсиз! Бу иш юрагида ўти, ичида куюни бор одамнигина қўлидан келади! Раислигимга келсак, тагимдаги курсим шамолнинг кўзидаги шувокдай силкиниб, қимирлаб қолган. Фармонов райқўм бовога устимдан чақув уюштирибди. Лекин унга айтган гапимни райқўм бовогаям шартта айтдим.

— Нима дедингиз?

— Кўнглим сезиб турибди, ҳукуматнинг бу фармони узоққа бормайди. Ўрта ерда чорва аҳлини қийнаганимиз, уларнинг меҳнатга бўлган иштиёқини сўндирганимиз қолади, холос, дедим.

— У нима деди?

— Бу ёғини сўрамасангиз ҳам бўлади.

— Майли, сўрамадим.

— Сўраманг, сўрагилиги йўқ, полвон.

— Ўзи раисликка азалдан унча ҳушингиз йўқроқ эди.

— Сезибсиз-да.

— Сезмай, нима, ўзингизни кетарман одамдай тутардингиз...

— Минг қилсаям, мусофирлигимиз бор-да. Қизилчага кетай деб турибман. Фармонов барибир менга кун бермайди. Иккимиз ёмон қасдлашганмиз. Сизгаям бирон маслаҳат беролмайман. Ҳар ҳолда ундан эҳтиёт бўлинг. Лекин сизга, шу ичингиз тўла куюнлигига ҳавасим келади!

— Шунга айтгани келдингизми?

— Йўқ, хайр-хўшлашгани.

— Кетарингиз чин бўпти-да?

— Чин-чин, лекин Фармоновни ёмон лаънатладим!

— Нима дедингиз?

— Илойим, жондорга ем бўгин дедим!

— Полвон зотига ярашмайдиган гап қипсиз...

— Ҳа, хотинча гап бўлди...

Бу пайтда Эшқул полвон ҳали вакилни инсофга келтириш мумкин, деган умидда юрарди. Холи жойда учрашиб, эркакчасига бир гаплашсам, тушунар, деб ўйлаганди. Учрашувдан сўнг билдики, ҳақиқатдан ҳам у бўри ейдиган одам экан. Тунда кимсасиз даштда ётиб, беихтиёр Ойбарчинни соғинар экан, ҳижрондан ичи ва таши бара-

вар ёниб, ўша Юқоригазада учратган ва нимаси биландир кўнглини илитган, тахминича, ҳозирги Бўзбўрининг аждоди бўлмиш бўзранг бўрига хаёлан ялинганини ўзи ҳам сезмай қолди: «Эй, жондорлар султони! Бу нима ётиш, ёр у ёқда-ю, мен бу ёқда! Анову баттол вакилни деб наҳотки ҳаммамиз қон ютамиз! Бирор чора йўқмикан унга?! Шу-у ажинам отланиб, ўзим уни бир ёқлик қилай дейману, ёшгина хотинимни кўзим қиймайди! Уни суйиб, опқочиб уйланганман. Менга бирор гап бўлса, баттол отаси уни уйига опкетиб, тириқлайин ейди кейин! Мен бунга чидаёлмайман! Шунинг учун даштда оч қузғундай изғиб, манову подани қидириб юрган вакилни ўзинг бир ёқлик қилмасанг бўмайди! Сенга қонун йўқ! Одам боласига ҳамла қилган жондорни ҳали биров қидирганини эшитганим йўқ. Ўтган йили қиш чилласида Баҳром семизни Тошдарада жондорлар хомталаш қилиб кетишди, улар орасида балки сен ҳам бордирсан. Лекин ҳеч ким силарни, айбдор, дегани йўқ. Куйгандан хотини куйди, хешлари куйди. Аммо силаргаям қойил эмасман, беозор бир одамни ютгандан кўра, Фармоновга ўхшаганларни емайсанларми! Эртан подани ҳайдаб сен томонга юраман. Кейин ундан нарига ўтиб кетаман. Одамларга катта кетиб қўйганмиз, энди подани кўз қорачигидай асрамоқдан ўзга чорамиз йўқ. Эмасам, қадримиз бир пул бўлади! Элда қадрсиз бўлгандан кўра, товда тош бўлганим яхши!»

Эртаси нурга тўлган кенгликдан кўзи қувониб, ҳузур қилиб керишаркан, тундаги ўйлари ўзига жуда эриш туюлган. Барига соғинч айбдор, дея ўзини оқлашга уринган. Лекин қай бир маънода Эрали раиснинг аёлларга хос қаранганини тушунгандай бўлган.

Энди ўйлаб кўрса, ўшанда анча содда бўлган экан. Қонун ва ҳуқумат деганда кўпроқ ёлғиз вакилни тушуниб, уни бир ёқлик қилсам, подага ҳеч ким қотинмайди, деб ўйлаган экан. Бир жиҳатдан ҳақ эди, подага вакилнинг ўзи кўз тикканди. Ҳолбуки, кенг даштда қум заррасидек ҳеч кимга сезилмайдиган подани кўриб кўрмасликка олиб кетиш мумкин эди. Бундан ҳам баттари, баттол қайнотасига ялиниброқ боргани бўлган. Кейин ҳар эслганда, баданига ўт туташгандек, иситмаси чиқиб юрган.

Узункулоқ гапларга қараганда, ўша пайтларда қайнотаси Ўсарқул баттолнинг дасти анча узун, яъни у органнинг пинҳоний қулоғи бўлган экан. Шунинг учунми бошқа қишлоқларда итдай изғийдиган вакил қир бетидаги хонадонларга сира қадам босмасди, гўё уларни кўрмасди. У вақтда Ўсарқул баттолнинг қишлоғи бор-йўғи тўрт-беш хонадондан иборат эди.

Эшқул полвон куёв сифатида қадам қўймаган хонадонига кўмак сўраб борди. Эл-улусни моли-жони деб борди. Бироқ Ўсарқул баттол куёв бўлмишни ҳатто уйига таклиф этмади. Уларнинг суҳбати баланд қирнинг бетида, ёмғир суви ўпирган ўнгир ёқасида бўлди. Баттол қайнотанинг бир қўли белида, иккинчиси белидаги белбоғига осилган шопдай узун пичоғи устида эди. Қонталаш кўзлари тешиб юборар даражада қадалиб турарди.

Эшқул полвон вакилнинг қилиғидан, элнинг шўридан сўзлади. Сизни уларга яқин деб эшитдим, нима деб маслаҳат берасиз, деди. Сўнг куёвларга хос камтарлик ва уятчанлик билан бош эгиб турди. Ҳануз чақчайиб турган қайнотасига ер остидан тикилиб, шаъма-ю ишорамдан хафа бўлмадимикан, деган андишага борди. Ҳолбуки, қама-қама пайтида Ўсарқул баттол органнинг «қулоғи» бўлганлигини ҳамма биларди. Фақат буни тилда ҳеч ким эътироф этмасди. Айтмоққа истиҳола қилишарди. Айтилган тақдирдаям Ўсарқул баттол хижолат тортиб ўтирадиган банда эмасди. Падари Умирқулнинг қилмишлари олдида унинг бу ишлари ҳолва эди. Вақтида падари қулоғига бир ўгитни яхшилаб қуйиб қўйган, деганки: «Ор-номусдан қора қозоннинг қайнамоғи қийин. Қора қозонинг қайнаб турмаса, сени биров одам ўрнида кўрмайди. Ёмон-яхши бўл, демайман, аммо-лекин ор-номус дея, йўқ ердаги нарсаларга бошингни қотириб юрма!» Умирқул бу гапларни шаъма йўсинда айтди, ўғил буни дарров тушунди.

Ўсарқул баттол отасининг супрақоқдиси эди. Умирқулнинг аввалги хотинидан уч ўғил, бир қизи бор эди. Иккинчи хотинидан туғилгани шу бир Ўсарқул баттол бўлди. Акалари Ўсарқул баттолни ўғайлашмаса-да, унчалик бағирларигаям тортишмади. Улар кўпроқ тоға жамоа-

сига ён босиб, умр бўйи оталарининг айрим қилиқ ва қилмишларидан номусланиб ўтдилар. Ўсарқул баттол падарининг ўтмишдаги ишларини уят деб билмади, қайтамга унинг бу мавзудаги гурунгларини мириқиб-мириқиб, қоғйил қолиб-қолиб тинглади.

Ота гурунг деса, ўзини томдан ташларди. Тан олиш керак, у уста гурунгвоз эди. Бу томонда Шерали кўрбоши, юрт дея қизиллар билан қирилишиб ётибди. Жангда акаси Мирвалидан, укаси Сафарвалидан, сўнг куёви Шодиқулдан ажралди. Лекин шундаям бўш келиш йўқ, олишгани-олишган. Шу бир куни кўнглимга шумлик оралади. Ўзимга ўхшаган ўн чоғли йигитни теварагимга тўплаб, тунлари бойроқ одамларнинг уйини тунай бошладик. Йўлига камбағал бева-бечораларниям аяб ўтирмадик. Топганларимизни Қорадарадаги бир ғорга яшириб қўйиб, сўнг бўлишамиз. Жабр кўрганлар бизни Шералининг йигитлари деб гумон қилишди. У бундан хабар топиб, бир тунда баримизни тутдай тўкиб ташлади. Улардан фақат мен омон қолдим. Ўқ қуймучимга теккан экан, бир ойдан ошиқ ғорда қонсираб ётдим. Лекин ажалим етмаган экан, мана шу кунларгаям омон-эсон етиб келдим...

Умирқул ўтмишдаги бу хил саргузаштларини, жон қулоғи билан тинглагани учунми, ё ўғлида ўзининг айрим сифатларини кўрармиди, негадир фақат Ўсарқул баттолга ҳикоя қиларди. У бу ҳақда ўзга бировга чурқ этмаган бўлса-да, унинг бутун қилмишлари кўпчиликка аён эди. Аёнлиги боис, у бир умр яккамохов бўлиб ўтди. Ҳозир Ўсарқул баттол ўтирадиган қир бетиде унинг тўққиз боларли ёлғиз кулбаси-ю, гирди тошдевор билан ўралган каттагина кўраси бор эди. Икки-уч хонадон кейинчалик кўчиб келган. Аввалги аёлидан бўлган ўғиллари тоға жамоасини эш тортиб, бирортаси отага бақамти келмади. Ўлганида бир келишди-ю, сўнг қайтиб қорасини кўрсатишмади. Ҳар ҳолда Умирқул сирли ўлим топди. У Қорадара ўнгирларидан бирида, чоғроқ харсангга суянган кўйи жон таслим қилади. Ўлиги уч кун эгасиз қолиб кетган эса-да, бирор ёввойи жонзод тегмаганди.

Одамлар бу ҳолга ўзларича таъриф беришди.

— Қарангга, ундан ҳатто йиртқичлар ҳазар қипти!

Ўсарқул баттол отасининг ўлимига кўпам куйиб ўтирмади. Ундан анчагина мол-ҳол қолганди, шуни кўпайтириш пайида бўлди. Ўғай акалари билан борди-келдини бутунлай узди. Улардан бири мулласифатроқ одам эди. Сандиғи тўла китоб эди. Кўнглига шумлик оралаб, совуқ қиш кунларидан бирида бу ҳақда, ўзи айтмиш, тегишли жойга маълумот берди. Шу билан ўзини одам ўрнида кўрмайдиган хешларидан бошлаб ўчини олди. Ўғай акаси қамалганча бошқа қайтиб келмади. Ўсарқул баттол эса чақимчиликни ўзига одат қилиб олди. Бу ишидан кўп мамнун бўлди: «Урмай-сўкмай, астагина ёқасини йиртиб кўя қоламан!» У фақат бир нарсадан жуда таажжубда эди, бу ишни нечоғли пинҳона адо этмасин, одамлар унинг қилмишларидан барибир хабар топарди. Оқибати шу бўлдики, эл ундан чўчийдиган, ҳазар қиладиган бўлди. Ўз навбатида, у ҳам одамларни жуда ёмон кўрарди. Шунинг учун куёвининг эл ҳақидаги қайғуришлари унга жуда эриш туюлди.

— Элинг билан неча пуллик ишим бор! — деди қошида ийманиб турган Эшқул полвонга еб кўйгудек тикилиб. — Молини ит ейдими, бит ейдими, менга нима! Эл ғамини егунча, ўз аравангни тортсанг-чи, нодон!

— Дунёда савоб деган нарсалар бор!

— Мен бундайчигин гапларни тушунмайман!

— Ахир...

— Айтдим-ку, юқорида менинг ҳеч қандай танишим-панишим йўқ деб! Анову айтган вакилингниям танитайман! — Ўсарқул баттол шундай дея изига қайрилган жойида яна захрини сочади. — Сениям танитайман! Танишди-ям истамайман! Юрагимдаги аламим ҳаливери тарқайдиган эмас, яхшиси, тезроқ қорангни ўчир! Йўқса, ёқангни... аста йиртиб кўяман!

Эшқул полвон унинг ортидан қараб қоларкан, дунёнинг аломат ишларидан, яъники шундай бир одамни ер кўтариб юрганидан ажабланди. У юраги тубидан тошиб келаётган нафратни базўр ичига ютиб, теваракка ғамгин-ғамгин боқди. Қир бетидаги тошдеворли шинам ҳовли юзида ўзига тикилиб турган қайнонасини кўрди. Унинг

эридан кўрқиб, бери келолмай турганини пайқади. Кўча эшигига суяниб турган ўсмир йигитча — Ҳайдарнинг ўзига нисбатан ғазоби бениҳоя зўрлигини унинг қарашиданоқ илғади. У опасини олиб қочиб уйланган бу йигитни ҳеч кечиролмасди. Шунинг учун қиялаб пастга энаётган Эшқул полвонга аввалига мушт ўқталди, сўнг бунга қаноат этмай, тош отди. Биринчи отган тоши етиб келмади, иккинчиси от сағрисиға, от сағрисиға эмас, йигитнинг нақ юрагига теккандай бўлди. Айти шу отилган тош Эшқул полвонда кейинчалик палахмон ясаш фикрини уйғотди.

У ҳали даштга тўла сингишиб кетмаган, назарида, тунда бўрилар подага ҳужум қиладигандек туюлаверарди. Эгари қошига осигли юрадиган милтиғининг ўқи санокли эди. Унинг ҳам биттагинаси тўнғиз ўқи, қолганлари қуш отишга мўлжалланган майда сочмалар эди.

Қайниси Ҳайдарнинг тош билан сийлаши алам қилиб юраркан, бирдан унда палахмон ясаш фикри туғилди. Болалигида бу ишнинг обдан ҳадисини олган эмасми, от қилини аямай, ўзиям палахмоннинг зўрини ясади. Қарсиллаши милтиқникидай, отган тоши эса бемалол қир ошади. Палахмон отишни билган одамга милтиқ дегани ортиқча матоҳдек туюлиб қолади. Милтиқ нима, отган ўқинг етмиш одимдан нари ошмайди. Палахмоннинг эса йўриғи бўлак, ипини қанча узун қилсанг, сопқондаги муштдай тошинг шунча узоққа кетади. Агар қарсиллаши милтиқникидан кам бўлмасин десанг, от қилини аяма, бор-йўқ амали шу унинг.

У ўта ҳафсала билан ясаган палахмонига муштан кичикроқ тош солиб, боши узра виз-виз айлантириб, қўш боғичнинг бирини кўйиб юборди. Палахмон қарсиллаб, тош дегани шиддат-ла учиб, узоқ-узоқларга бориб тушди. Палахмон ипи қарсиллаганда, пода чўчиб, қушлар ҳуркиди, у эса ҳузур қилди. Ерда тош сероб эди. Милтиқ ўқидек санокли эмас, керагидан ортиқча эди. У худди ёш боладай чор-тарафга тош отмади. Мўлжалга олишни ўргана бошлади. Даштда ёлғиз зерикиб юрган одамга бу зўр бир эрмак бўлди. Бора-бора палахмон эгасининг қўлида ўта хавfli қурол эканлигини англаб етди. Шунда устози Мақсуд полвоннинг бир гапини эслади. Устози бирда шундай

деганди: «Жондор зоти милтиқнинг ўқидан эмас, палахмон тошидан қўрқади. Милтиқ ўқи ярасини ялаб тузатса бўлади. Лекин палахмон тоши теккан жонни гўрга тикмай қўймайди. У бирдан ўлдирмайди, секин ўлдиради. Шунинг учун жондор зоти борки, палахмондан ёмон қўрқади. Ово-зиданоқ гирқираб қочади».

Эшқул полвон палахмоннинг худди шу жиҳатини амалда синаб кўргиси келиб юрганда, оқшомлардан бирида дўнгда вакилнинг қўлини ғажиб ташлаган ўша бўзранг бўри пайдо бўлди. У палахмон тоши етар масофада чўнқайиб ўтириб олди. Эшқул полвон «Бўзбўри» деган атамани ўша куни илк бор тилга олди. Шундан бери бу бўрилар авлоди неча бор алмашинди. Ҳар бир авлодда шу тусдаги бўрилар мавжудлиги боис, «Бўзбўри» атамаси сақланиб қолаверди. Хуллас, бўзранг бўри, яъники, Бўзбўри дўнгда бир тус пайдо бўлганида, у белидаги палахмонни ечмади. Нимадир тўсқинлик қилди бунга. Боз устига, Эшқул полвон қай бир маънода ундан миннатдор эди. Қўли ғажиб ташланган Фармоновнинг ўзига келмоғи узоққа чўзилишини билиб, ўша куни тоғ ошмай, яна даштга қайтганди. Тоғ ошса, емаги нима бўлади, ётиш-туриши қандай кечади? Буни аввал ўйламаган экан. Илондарада айни шу муаммоларни хаёлидан ўтказиб, ҳардамхаёл турганида, кутилмаганда Бўзбўри жонига оро кирди. Қайсар рақибини осонгина йўлидан олиб ташлади. Агар аралашмаса, йиртқич вакилни ўлдириши аниқ эди. Лекин кўриб туриб аралашмаслик инсонийликнинг ҳеч қайси мезонига тўғри келмасди. Ўшанда у бир лаҳзага бўлса-да, вакилга нисбатан бўлган адоватини унутган. Унутганига ҳозиргача хурсанд эди. Негаки, кўз ўнгида юз бериши тайин бўлган фожиага йўл қўйиб берганидами, у ўзини ҳеч қачон кечиролмаслиги аниқ эди. Яхшидир-ёмондир, чинқириб кўмак сўраган жон, қандайдир жонивор эмас, ўз қавмидан бўлмиш одам боласи эди. Кўнгилдаги адоватни эш тутиб, бу ҳолга бефарқ қарай олиш учун инсон ўта тубан бўлмоғи лозим. Бу эса унинг қўлидан келмасди. Буйтиб тирик юргандан кўра, қора гўрда чим қучиб ётганим абзал, деб ўйларди. Қисқаси, у ҳов бир тунда висолига ҳали тўйиб улгурмаган уйидаги

ёрини соғиниб, ҳижрон азобига чидаёлмай, хаёлан бўзранг бўрига ёлворганига қарамай, вақтида вакилнинг жонига оро кира олганидан мамнун эди.

Ҳозир эса дўнгда чўнқайган Бўзбўрининг кўзи подага эмас, ўзига қадалганини ички бир туйғу билан ҳис қиларкан, бундан унинг баттар ҳайрати ошди. Бу не синоат, нечун у дўнгда гўддайиб туриб қолди? Шерикларини кутаяптими, ё бошқа бирор ўйи бормикан?

Эшқул полвон ўз номи билан полвон эди. У давраларда ўзига талабгор бўлиб чиққан рақибларининг нималарга қодирлигини бир қарашдаёқ илғайдиган синчи полвонлардан эди. Худо юқтирган бу хусусияти туфайли гоҳида улоқчи отларга ҳам адашмай баҳо бера оларди. Бироқ ёввойи олам ҳақида ҳали бирон-бир тушунчага эга эмасди. Шунинг учун дўнгда чўнқайган йиртқичга берган бирдан-бир баҳоси шу бўлди.

— Энағарнинг худди йигитдайин гўддайиб туришини қара-я!

Шу пайтгача у ўзини кенг даштнинг танҳо эгасидек ҳис этарди. Энди билдики, даштнинг ўзидан бошқа эгалари ҳам бор экан. Бу замин эгалари ўзи Фармоновдан қочгандай, даштма-дашт биқиниб юрмас, худудига қадам қўйишга журъат этган босқинчи тўдаларга қарши беомон жанглари олиб бораркан. Кейинчалик у бу ҳолга кўп бор гувоҳ бўлди. Ўша куни дўнгда туриб-туриб, сўнг секин изига бурилиб кетган Бўзбўрининг муддаосини англамаган эса-да, орадан икки кун ўтиб подани теварақлаб келган бўрилар галасининг мақсадини тез фаҳмлади. Бу шу дамгача у учратган кичик гала эмасди, аллақадан ошиб келган босқинчи тўда эди. Уларни чап қулоғи кемтик, яғриндор бир бўри бошқарарди. Дашт сабоғини секин-аста ўзлаштираётгани боис, Эшқул полвоннинг энди анчамунчага фаҳми етадиган бўлиб қолганди.

Ўша куни тун сутдек ойдин эди. У ички бир ҳаяжон билан етакчи бўрининг турқ-таровати ва шакл-шамойилини зимдан кўздан кечираркан, бошда уларни милтиқ отиб ҳуркитмоқчи бўлди. Ўқ турган чўнтагига қўл юборган жойида, бирдан белидаги палахмон эсига тушиб, анчадан бери дилига тугиб юрган режасини амалга ошириш-

ни ўйлади. Негаки, бу вақтга келиб у палахмондан аниқ мўлжалга уришни тузуккина ўзлаштириб олганди.

У сопқонга муштдек тош жойлаб, палахмонни боши узра айлантириб-айлантириб, ипини қўйиб юборди. От қили қўшиб ўрилган палахмон ипи қарсиллаб, тош дегани шувиллаганча учиб кетди. Эшқул полвон мўлжалга тегишига унча ишонмаганди, лекин тегишини жуда истаганди. Қарсиллаган товушнинг нелигини англаёлмай турган етакчи бўри нақ яғринига келиб теккан тош зарбидан умбалоқ ошиб кетди. У тура-тура йиқилди, яна турди, яна йиқилди. Охири бир амаллаб ўзини ўнглаб олди-да, юлғунзорга шўнғиди. Худди дашт ютиб юборгандай, зумда бошқа йиртқичларнинг ҳам қораси ўчди.

Орадан уч кун ўтиб, тор ўзанда тўдабошининг жасадига дуч келди. Палахмон тоши тегса, ўлдирмай қўймаслигига ўшанда амин бўлди. Шундан сўнг у нотаниш тўдани бошқа учратмади. Бўзбўрининг чоғроқ галаси эса узоқ-яқиндан дам-бадам кўзига ташланиб турарди. Лекин негадир бу тўдага нисбатан ўзида ғанимлиқ ҳиссини туймади. Қайтамга, даштда уларнинг ўралашиб юришига кўникиб кетди...

— Отам, шу баъзида бўрига ўхшаб кетишингизни биласизми ўзи? — дея Эшқул полвоннинг хаёлини бўлди Саъдулла сулҳ истаган оҳангда. — Сал гапга одамнинг бўғзига чанг солмоқчи бўласиз!

— Ўзи ҳеч жондорни кўрганмисан?

— Нега кўрмай, киноларда минг марта кўрганман. Ёмон ваҳший бўлишади.

— Бундан чиқди, мен ҳам ваҳшийман, шундайми?

— Жаҳлингиз чиқса, ундан баттарсиз!

Эшқул полвонга унинг гапидан ҳам кўра, сурлиги оғир ботди. Боплаб бир таъзирини бермасам, бу одам бўлаганга ўхшамайди, деган ўйга борди ва енгил бир силтов билан уни чотлари орасига олди. Бунни сира кутмаган Саъдулла мисоли кучукдай ангиллаб юборди.

— Вой-вой, ҳазиллашдим, отам, ҳазиллашдим!

Ундан жиддий қаршилиқ бўлмагач, Эшқул полвоннинг бирдан газаби сўнди. Бунинг нимасини пиймалайман, деган хаёлга бораркан, ўзининг ҳануз бақувватлигидан ич-

дан жуда қувонди. Кейин Саъдулланинг терчиган баданига теккан кафтини ирганиб, оппоқ чойшабга суртди.

Яхшилаб, қайта-қайта суртди.

* * *

— Улим, шу келиннинг эркаклиги бор-да! — деганди бир куни Эшқул полвон, узоқдаги ўтовлар ёнида ивирсиб юрган келини тарафга эмас, ётоқлаган подага қараб.

— Манглайи ярқираган йигитсан лекин!

— Э, аёлнинг ҳам эркаклиги бўладими?

— Бўлади, улим, бўлади! Лекин аёлнинг эркаги зўр бўлади!

— Мен сезмаганман.

— Сезиш учун ҳам киши эркак бўлиши керак!

— Бундан чиқди мен...

— Буни ҳали вақт кўрсатади, — Эшқул полвон унинг елкаси оша узоқ-узоқларга тикилади. — Эркаклик кунда эмас, кунда билинади!

— Ота, шу... билиб-билмай, одамни кўп ерга урасиз-да!

— Мен келиним ҳақида гапираяпман шекилли.

— Унда жумбоқ қилмай, тушунтириброқ гапиринг.

— Кейинчалик ўзинг тушуниб олаверасан.

* * *

Қорақулоқнинг ҳали куни битмаган шекилли, Тўланбой қияликка етмай, узоқдан бир отлиқ кўринди. У суворийни дарров таниди. Кўшниси Улаш қора. Тагидаги от — отасиники. Тўланбой отни ундан қизғаниб, ичи бир ғимирсиб кўйди. Кўлидаги таёғига ияк тираб, уни кута бошлади. Ҳойнаҳой, буни энам юборган, эмасам, ўзидан билиб дашт ўрлайдиган одам эмас, деб ўйлади. Ҳафтадирки, ичига иссиқ тушмай, мазаси қочиброқ юрганидан хўрлиги келди. Бунга аёлини айбдор деб билди. Қизлик уйда ўтиргандир, энасининг эркаси, отасининг тантиғи бўлиб, эр жонивор эса даштда заҳар ютиб юргани билан иши йўқ! Энди манову келиб дийдиёсини бошлайди, нима иш қил

қўйдинг, тентак-пентак деб! Бунинг бир жағи очилмасин, жағи очилса, уриб ҳайдамагунингча, тинчимайди.

Бироқ Улаш қора у кутганча дийдиё қилмади. Минг қўйли бойдай эран-қаран отдан тушиб, кўришгани қўлининг учгинасини чўзди, гўё сенам одамми, дегандай. Сўнг оёғининг чигалини ёзиш учун нари-бери юрган бўлди.

Тўланбой ҳам ранг очмади, кепсан, гапир гапингни, дегандай тумшайиб тураверди. Охири чидаёлмай, нимадир дейиш лозим бўлгани учунгина сўради.

— Отам... келмадими?

— Отанг келса, сен даштда тирик юрармидинг! — Улаш қора юришдан тўхтаб, елкаси оша унга бир қараб қўйди.

— Нақ терингни шилмасмиди!

— Теримни шиладиган нима иш қипман?

— Билмайсанми?

— Шу, билмай турибман-да!

— Отанг келсин, нима иш қилиб қўйганингни ўшанда билиб оласан! — Улаш қора унга совуқ қараш қилди. — Момом хабар бердиртирмади. Эмасам...

— Бу ерга шуни айтгани келдингизми?

— Йўқ, сенга томоқ билан энгил-бош опкелдим, — Улаш қора хуржундан иккита тугун олди. — Ҳали отасининг олдида жавоб берари бор, буларни еб, куч-пуч тўплаб турсин деб, келин билан энанг бериб юборди.

— Келин? — Тўланбой ҳайрон бўлди. — Э, у ҳали отасиникига аразлаб кетмаганми?

— Нега кетади? — Улаш қора истеҳзоли илжайди. — Эр аҳмоқ бўлганда, хотин доно бўлмоғи лозим, деб, момомни хизматини қилиб, уйингни гуллаибгина ўтирибди.

— Бошқа хотин бўлганида кетиб қоларди, — Тўланбой бу гапни беихтиёр айтди.

— Келин бошқа хотинларга ўхшамайди-да!.. — Улаш қора жиддий тортиб, қўлидаги тугунлардан бирини унга улоқтириб, бирини авайлаб ерга қўйди. — У ёмон эрнинг хизматини қилгандан кўра, қарияларнинг иззатини қилай деб, уйингни чинни-чироқ қип ўтирибди. Лекин қишлоқда тоза гап-сўз кўпайган. Ҳеч гапиргилиги йўқ... Айтганча, Рўзиқул жўранг, менинг ундай жўрам йўқ деб,

айтиб қўйишимни сўрагани. Зунун ўр эса, захрига ичсин, деб битта ароқ бериб юборди. Ана, хуржунда турибди. Оберайми?

— Мен ҳали уларни... — Тўланбой қўлини мушт қилди.

— Ҳа, бунга шубҳам йўқ, — Улаш қора кулимсираб отга яқинлашди ва хуржундан бир шиша ароқ олиб, у томонга улоқтирди.

— Буни бирга майдалаймиз-да, ака, — улоқтирилган шишани ҳаводаёқ илиб олган Тўланбойнинг кайфияти кўтарилди. — Даштда зўр кетади-да бу лекин!

— Йўқ, мен сен билан ичмайман!

— Мени хафа қилаяпсиз, ака!

— Хафа бўсанг бўлавер! — Улаш қора енгил сакраб эгарга ўтираркан, иддаоли йўсинда қўшиб қўйди: — Олдинга момоннинг сўзидан ўтолмай келдим. Лекин сен гумонга эрк бериб, яхши иш қимабсан! Ароғингни эса ўз захрингга ичавер!

— Улаш ака, шошманг!

Бироқ Улаш қора қайтмади. Тўланбой тутиб қоладигандек, отни қичаброқ ҳайдаркан, сал нари боргач, нимадир демоқчи бўлгандай, нафратомуз бир қараб қўйди. Одам боласининг гап-сўзларидан ҳам кўра, бу хил қараш ичар қандай жазодан оғир эканлигини бот ҳис қилган Тўланбой серрайганча туриб қолаверди. У негадир қутуриб сўкинмоқни истади. Аммо сўкинишга дурустроқ ваз тополмагач, кучи етгани ердаги тезак бўлди. Уни бир тегиб четга учуриб юборди-да, тугунларни кўтариб, гамгин бир ҳолатда юқорилай бошлади.

У қопқон ёнига келиб чўккалади. Очиққанини сезсада, аразлаган боладай, тугунларга тегмади. Ҳозир у тугун титкилайдиган аҳволда эмасди. Ҳалигина аёлининг отасиникига аразлаб кетмай, уйда қолганини эшитиб, ичидан қанчалик суюнган бўлса, эндиликда Улаш қоранинг муомала-ю муносабатини ҳеч ҳазм қилолмай, кўнгли зимистон тортиб ўтирарди. Улаш қораки шу қадар тўнини тескари кийиб олибдими, демак, бошқалар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади! Бир гап билан айтганда, расвою жаҳон бўпти!

Тўланбой ўз дарди билан бўлиб, пахталиги остидаги тулкини бутунлай унутганини кейин эслаб қолди. Эгилган бошини кўтармай, у томон кўз қирини ташлади. Шу тобда жониворнинг азоби ўзиникидан минг чандон енгил туюлди. У ўлади-ю, бу дунё азобларидан бутунлай кутулади. Ўзи эса, ўлиб ўлолмайди, қолиб қололмайди. Қани энди, ўтирган ерида қотиб ухласа-ю, қайтиб турмаса! Ёки бўлмаса, вақт дегани, даштдаги хас-хашаклар бошини тебратиб эсаётган ел янглиғ тезгина елиб ўтиб кетса-ю, барча воқеалар унут бўлса!

У энди ортиқ эрмак истамай қўйганди. Қопқондаги ўлжани бир ёқлик қилиш эса, дабдурустан унга малол кела бошлаганди, пичоғинг қон, кўлинг қон, кейин унинг бир парча терисини нима қилади, бошига урадими? Тугунларнинг биридан таралаётган хушбуй таом ҳиди туфайли у кўлини қонга булғагиси келмади. Нафс дегани барибир ғамташвишдан устунлик қилмоқда эди. Боз устига, ҳануз кўлида тутиб турган шишадаги ичимлик ёмон томоғини қитиқламоқда эди. Биладики, ҳозир ундан тотинса, барча нарсани унутади, вақтинчага бўлса-да, кўнгли равшан тортиб, олам кўзига мунаввар кўрина бошлайди.

Тўланбой вайрон ва абгор кўнглига таскин бериш учун кўлидаги шишани очмоққа тутинаркан, Қорақулоқнинг пахталик тагидан мунгли мўлтираб туриши негадир ғашига тега бошлаганини сизди. Унинг тумшугига бошлаб бир тепкиси келди. Бироқ ўрнидан кўзғалмоққа ҳафсаласи келмай, эринибгина нарида ётган таёғи томон чўзиларкан, ажиб бир ҳолдан аввалига сергак тортди, сўнг ажабланди. Боя пайқамаган экан, жониворнинг кўзларидан дув-дув ёш тўкилмоқда эди. Айни тобда ўзининг ҳам юраги эзилиб-ситилиб турган эмасми, бу ҳол Тўланбойга фавқулодда қаттиқ таъсир қилди.

— Эя, тулкилар ҳам йиғларкан-да, а?! — деди ҳайратини яширолмай ва сўнг ғамгин бир тарзда кўшиб қўйди: — Ҳа-а, сен бечораниям шўринг кўпга ўхшайди!

У жониворнинг ҳолатини бир зум анқайиб кузатиб тураркан, кутилмаганда илкис оёққа қалқиди. Тагин тишлаб олмасин, деган ҳадикда тулкининг гарданидан маҳкам тутиб, қопқон қулфига оёқ қўйди. Қопқон қулфи бо-

симга бардош беролмай, шилқ этиб очилиб кетди. Кейин у қутулганига ҳануз ишониб-ишонмай, уч оёқда ликонглаб қочиб бораётган жониворга ортиқ эътибор бермасликка тиришиб, ердаги пахталигини қоқиб-суқиб эгнига ташлади. Орада тобора узоқлашиб бораётган Қорақулоққа шунчаки бир қараб қўяркан, беихтиёр унга ҳаваси келди. Негаки, озод бўлган жонивор инига, жигарлари олдига ошиқмоқда эди. Хўш, бундан кейин ўзи нима қилади? Қайси юз билан қишлоғига боради? Одам гавжум гузарни қандай босиб ўтади? Ахир йил ўн икки ой даштда сарсон юрмайди-ку! Бир кун келиб, қишлоғига бориши, Шерқўзининг шифти ис босган емакхонасида савлат тўкиб ўтириши керак-ку!

Лекин қайси бет билан боради?!

У буни билмасди, билолмасди.

Бу адоқсиз ўйлардан Тўланбой ўртаниб кетди. Худди эгнидаги пахталиги оғирлик қилаётгандек, тўсатдан уни итқитиб ташлади-да, қўлларини мушт қилганча, гўё жин чалгандай, бор овозда бақиринишга тушди. Агар шундай қилмаса, ичидаги алами ҳаливери аримайдигандек, бўйин томирлари бўртиб, дашт шамолидан қорайган юзи қизариб-бўзариб, бор кучи билан бақирар, бақиргани сайин алланечук енгил тортаётганини сезиб, тобора овозига зўр бера бошлади.

Унинг бақиринидан пода аввалига бир чўчиб тушди, сўнг пинак бузмай қўйди. Ахир одам боласининг дарди-ю аламлари билан даштдаги бу жониворларнинг неча пуллик иши бор. Уларга қолса, Тўланбой кечгача бўқирмайдими. Шусиз ҳам у дам-бадам бақириб-чақириб турди.

* * *

Тўланбой оқшом ўтовга эзгин ва кайфиятсиз бир ҳолатда қайтди. Даштда шиша оғзидан қултиллашиб ичилган ароғиям бу сафар кутилган натижани бермади. Кўнглини хиёл чоғлаган бўлди-ю, лекин юрагидаги аламни қуволмади. Қайтамга йўқ-бор нарсалар эсига тушавериш, дили баттар хуфтон бўлгани қолди.

Аёли ўтовдалигида у ҳеч қачон барвақт қайтмас, поданинг оёғига қарарди. Одатда, оқшомга яқин молларнинг

иштаҳаси янада очилади. Улар тўйгунча болалар ухлайдиган пайт бўлади. Тўланбой подани ҳеч ҳам қичамас, нафси қонган молларнинг ўзи ўтов сари йўналмагунча подага қотинмасди. Йўлбошчи ҳамиша ўзининг улкан оласигири бўлади. Оласигири йўлга тушиши билан пода унга эргашади.

Бугун у поданинг райига қарамади. Дарғазаб сўкинганча уларни олдиға солиб ҳайдади. Бориб ҳали ўчоққа ўт қалаши ва бошқа бир талай майда-чуйда юмушлар билан машғул бўлмоғи лозим эди.

У буларни ўйлагани сари ғазаби ўз-ўзидан қайнаб кетмоқда эди. Нега деганда, азалдан қозон-товоққа уқуви ва ҳафсаласи йўқ эди. Бошқалар, масалан, айрим чўпонлар ўз кунларини ўзлари кўриб, ҳатто нонигача ўзлари ёпади. Зеро, чўпон халқи учун нон пиширишдан осони йўқ. Қозонни оловда қиздириб, наридан-бери қорилган хамирни унга солсанг бўлди, «лочира» деб аталмиш юпқа нон пишиб турибди-да. Агар қозон бўлмаса, япалоқ товатош ҳам кунингга ярайверади. Фақат унга ўтни кўпроқ ёқишинг лозим.

Тўланбой эса нон ёпиш у ёқда турсин, ҳатто чой қайнатишга ҳам эринади. Бу ишларни ўзига ор билади. Унинг яна бир ёмон кўрган иши — ўтовни жойдан-жойга кўчириш эди. Ҳар йили қишгача, яхши яйлов илинжида, ўтов деганлари йўқ деганда уч бор кўчирилади. Бир қарашда, ўтови, нари борса, икки эшакка юк бўларли қақир-қукурлар. Лекин шугина нарсаям унинг учун чидаб бўлмас бир даҳмаза туюлади. Шунинг учун ўтовни аёлининг ўзи бузиб, ўзи тиклайди. Кўпинча унга отаси қарашади. Тўланбой эса подани баҳона қилиб, тонгданоқ даштга қочади. Оқшом янги тикланган қўнолғасига илжайиб қайтади. Қарасаки, ўтови бинойидек қурилган, кигизлари маҳкам тортилган, теварагига кўрпачалар ташланган тошўчоқда қозон қайнаб, бир четида қумғон жиғиллаб турибди...

Ойгул азалдан рўзғор учун туғилган аёл. Ўчоғи ҳамиша иккита бўлади, бири ташқарида, иккинчиси ичкарида. Ҳавонинг авзойига қараб, ўчоқларини алмаштириб туради. Йил бўйи яйловдан яйловга кўчиб юришгани боис, фақат тандирнинг иложи йўқ. Лекин аёли лочирани бошлайди. Нонни отам замонидан қолган товатошда пишира-

ди. Шунинг учун у товатошини жуда авайлаб-асрайди. Хуллас, ҳар оқшом Тўланбойни ўтовда кўнгилга хуш ёқадиган илиқ ва иссиқ бир шинамлик ва осойишталик кутарди. Ичган чойи болли, еган овқати ўта тотли, хира чироғи эса қуёшдан ўткирроқ шуъла таратаётгандек туюларди.

Мана энди у бу нарсаларнинг баридан бебаҳра эди. Ўтов ичини бир энлик чанг босган, чала йиғилган тўшаклар эса қараб бўлмас даражага келган. Ўчоқ муз, кўнгил муз дегандай, ўтовдан одамнинг қочиб кетгиси келарди. Бироқ Тўланбой қочиб қаёққа ҳам борарди.

У подани ўтовдан беридаги подаётқда ётоқлатиб, гўё ҳар бир оёғига ботмон тош осилгандек, ўтов томон судралди. Йўл-йўлакай ташқаридаги ўчоққа ҳасрат билан қараб ўтди. Ичкаридаги ўчоқ эса уни юракни эзар даражада маъюслик билан қаршилагандай бўлди. Дунёда ўчиқ ўчоқдан ёмони йўқлигини шунда яна бир бор чуқур ҳис этди. Ўчоқ эгасини соғинганидан, димоғи куйдиргандай ачишди. Агар ҳозироқ чироқни ёқмаса, бутун борлиқни секин-аста тўрига чирмаётган тун зулмати бор залвори билан устига қулайдигандек, айиқдай лапанглаб чироқ турган бурчакка ошиқди. Тимирскиланиб уни қидирди. Бироқ чироқни жойидан тополмай, бир зум гаранг туриб қолди. Гугурт чақиб, теварагига разм солди. Чироқ шундоққина манглайида осиглиқ турган экан. Қўйган жойидан тополмаганлиги учун подачиларга хос шалоқ сўзлар билан аввал чироқни, уни одатдаги жойига қўймагани учун ўзини, сўнг ўтовни беэга қолдириб кетгани учун аёлини бўралаб сўкишга тушди. Сўкиб хуморидан чиққач, йўғон бармоқлари қовушмайроқ чироқни ёқди. Ўтов ичи қатори кўнгли ҳам ёришгандай бўлди. Кеча оқшом ақлли бир иш қилгани, яъни ўтин ғамлаб қўйганини кейин фаҳмлаб, димоғи чоғланди. Ҳаялламай ўчоққа ўт қалаб, чойгумни сувга тўлдиргани ташқариларкан, яна дили хира тортди. Ўтов ёнбошидаги қатор бидонларнинг бари бўш экан. У тўнғиллай-тўнғиллай идишларнинг биридан зўрға бир чойгумга лойиқ сув топаркан, шунисига ҳам шукр қилди. Кейин барибир сувга бормаса бўлмаслигини ўйлаб, бош қашлади. Бу ишни тонгга қолдиргач эса, хиёл енгил тортгандай бўлди.

Тўланбой чой қайнашини кутиб, ўтов теварагида гимирсиб юраркан, ўтов биқинига қатор териб қўйилган қадоқ тошларга кўзи тушиб, қадрдонини кўргандай қувониб кетди. Бу қадоқ тошлар ҳам ўтов қатори даштма-дашт кўчиб юрарди. Тўланбой уларни ҳуши тоблаган кезлардагина ўйнайди. Гоҳида соатлаб, гоҳида эса камроқ, асосан, нималандир қаттиқ сиқилган вақтларда кўпроқ шугулланади. Тош машқи унинг дилгир кайфиятига таъсир этиб, ҳамиша димоғини чоғлайди. Баъзан эса ҳафталаб тошларга қайрилиб қарамайди. Шунда заҳар йиғаётган илондек, ичи зардага тўла боради ва бор-йўқ нарсаларни баҳона қилиб, аёлига тирғалишни бошлайди. Ойгул фаросатли аёл эмасми, бунақа пайтларда эри билан баҳслашиб ўтирмайди. Ўта юмшоқлик билан: «Тошингизни ўйнасангиз-чи, отажониси», дейди.

Тўланбой тош билан андармон бўлганида, жуда ҳузур қилади. Ўзи айтмиш ичидаги заҳари тер билан чиқиб кетади. Шундан сўнг эса, бошқа бир ўй уни қийнай бошлайди. Пайлари бўртиб чиққан йўғон билакларига ҳавасланиб разм соларкан, тўсатдан ичдан тутоқа бошлайди: «Бу кучни мен нима қиламан?! Эганг ўлгур, бу кучни нимага сарфлайман! Олишай десанг, бу теварақда дурустроқ бир одам, ҳеч қуриса, бирорта маймоқ айиқ ҳам йўқ! Эй-й, энаси ўлсин бундай тирикчиликнинг!»

Эртаси тонгда эса туйқусдан йўл тадоригини кўра бошлайди. Подани аёлига ташлаб, тўғри қишлоққа энади. Бу сафар Шерқўзининг емакхонасига киришни хаёлига ҳам келтирмай, одамлардан бу яқин ўртадаги қишлоқларда курашли тўй бор-йўқлигини сўраб-суриштиради. Курашли тўй бўлса яхши, акс ҳолда мактабда жисмоний тарбиядан дарс берадиган Абдуваҳоб муаллим балога қолади. Тўланбой уни қидириб тўғри уйига боради. Ўзи кирмай, жўраси Рўзикул орқали чақиртиради. Абдуваҳоб қишлоқнинг энг олди полвонларидан. Доим спорт либосида — енги калта оқ кўйлак ва ёнида узун оқ ҳошияси бор шалварда юради. Билаклари харидай, бўйи ўртадан баланд, қомаги келишган йигит.

Муаллимни пўрим кийимда кўрган Тўланбой ҳамиша беихтиёр ўзининг эғнидаги либосга разм солади. Оёғида

туси айниган кирза этик, тиззаси тақир қопдай шим, устида пахталик, гоҳида эса ранги униққан эски тўн бўлади. Пахталик кийим даштнинг изғиринидангина эмас, қуёшидан ҳам асрайди. Буни билмаган Абдуваҳоб унинг уст-бошидан ўзича ичдан кулган бўлади. Тўланбой, кўзи унинг эгнидаги либосда, муаллимнинг кулгусини мутлақо сезмайди. Шу кийимдан мен ҳам бир кийсам бўларкан, деб ўйлайди. Сўнг эса дарров айнийди, эй-й, бу кийим даштда бир кунгаям чидамайди, тиканаклар юлиб ташлайди.

Улар учрашганда Абдуваҳоб ҳамиша баланддан келади.

— Ҳа, тагин елкангиз қичишиб келдим, Тўланбой ака?

— Худди бирон марта мени йиқитиб қўйгандай гапирасан-а, Абдуваҳоб, — Тўланбой унинг бодиланишидан кулади. — Елкам эмас, кафтим қичиб келди...

— Бугун нимагадир ҳеч олишгим йўқ, Тўланбой ака, — Абдуваҳоб ҳар сафаргидек таранг қилади.

— Гапни кўпайтирмай, тез бўл! — Тўланбой унга хиёл шубҳаланиб тикилади. — Ё бирон тўй-пўйнинг ҳидини олдингми?

— Тўй бўлса, уйда ўтирармидим, ака.

— Унда, бўл! — Тўланбой уни енгил бир туртади. — Курашни хумори тутаяпти, тез бўл!

— Олишгим йўқ деяпман-ку сизга.

— Ё подачи билан курашгани номус қилаяпсанми?

— Йўқ ердаги туҳматларни қилманг, ака!

— Унда тез бўл, ё курашли тўй-пўй топиб бер.

— Йўқ тўйни қаёқдан топиб бераман сизга, — Абдуваҳоб жаҳлланган бўлади. — Нега энди кафтингиз қичиши билан нуқул менинг олдимга югуриб келаверасиз, а? Ахир қишлоқда мендан бошқа полвонлар ҳам бор-ку.

— Уларинг бўмайди, бари пачоқ! — Тўланбой уни кўндириш учун ошкора туҳматга ўтади. — Ўтган гал сен томондан озгина фирромлик ўтган. Шунга ора очди қилмасак бўмайди.

— Ундан кўра, кураш тушмасам, шу турган жойимда ўлиб қоламан деб қўя қолинг, ака!

— Шунн биларкансан, негга унда турибсан серрайиб? — Тўланбойнинг зардаси қайнай бошлади. — Ё тиз чўкиб ялинайми сенга?! Бўлда энди, э!

Курашдан сўнг қуюққина зиёфат тайинлиги ва энг муҳими, Тўланбойдан осонликча қутулиб бўлмаслигини яхши билган Абдуваҳоб ноилож қолиб, уйдан эскироқ тўн кийиб чиқади. Тўланбой унга зимдан разм соларкан, мийиғида жилмаяди, чопон кийса, буям ўзимизга ўхшаб қоларкан-ку, деб ўйлайди мамнун бўлиб.

Уларнинг изидан пилдираб бораётган Рўзиқул дўкон ёнидан ўтишаётганда, йигитларнинг олдини тўсади.

— Ўтган сафар Тўланбой жўрам эриганди, — дейди Абдуваҳобнинг енгидан тортиб. — Бу гал сен эри!

Абдуваҳоб хасисроқ, тўни барига шапатилаб, пул олиб чиқишни унутганини айтади.

— Насияга ол унда! — дейди Рўзиқул бўш келмай. — Доим баҳона қилганинг-қилган.

— Кураш истаб келган мен эмас, бу киши! — дейди Абдуваҳоб ошкора сурлик билан. — Негга энди мен эришим керак!

Тўланбой унинг полвон халқига ярашмайдиган бу қилигидан ғижиниб, бир пас уларнинг ғижиллашини кузатиб туради.

— Минг қилсаям, Наби хасиснинг улисан-да, — дейди сўнг ачитиб ва туйнукдан мўралаб турган дўкончига буюради: — Ув, Содиқ, ҳисоб-китобни қайтишда қиламиз. Рўзиқул жўрам нима деса, шуларнинг барини ўраб бер! Эмасам, молингни подамдан ҳайдаб юбораман.

Содиқ дўкончи молини подадан ҳайдаб юборишларидан чўчиб эмас, ҳисоб-китобда Тўланбой ҳеч қачон тирриқлик қилмаслигини яхши билгани учун ҳам Рўзиқулнинг айтганларини яхшилаб ўраб беради.

Рўзиқул қўлидаги нарсалар билан кўздан холи сойликка етиб келганида, қишлоқнинг икки кўзга кўринган полвони аллақачон курашни бошлаб юборишган бўлади. Иккиси ҳам ялангоёқ, гарқ терга ботишган. Абдуваҳоб спорт устаси, у ҳақда вақтида газеталарда кўп ва хўб ёзишган. Айни дамда туман марказидаги кураш тўғарагини ҳам бошқаради. Тўланбой эса унвонсиз од-

дий полвон, Абдуваҳобнинг таъбири билан айтганда, оддий подачи.

Охири оддий подачининг қўли баланд келиб, унвонли полвонни, яъни спорт устасини кўтариб ерга уради. Йиқилган курашга тўймас, дегандай, спорт устасининг ори кўзиб, ҳеч бўш келгиси келмайди. Ўрнидан тура солиб яна Тўланбойга ёпишади. Бир четда дастурхон тузаётган Рўзикулга эса курашнинг ҳеч бир қизиғи йўқ, улар томонга лоақал шунчаки бир қараб ҳам қўймайди. У мириқиб маишат қилмоғига баҳона топилганидан беҳад хурсанд ҳолда ўзига топширилган юмушни ўта масъулият билан адо эта бошлайди.

Охири полвонлар курашиб чарчайдилар. Голиб голиблигини, мағлуб эса мағлублигини унутган кўйи, дастурхон атрофига йиғилдилар. Бироқ Рўзикул мағлубни ҳеч вақт эсидан чиқармайди. Зиёфат сўнггида аста Абдуваҳобга тирғалади, дейдики, яримта ароқ олиб бермасанг, жўрамдан йиқилганингни ҳаммага айтаман! Абдуваҳоб спорт устаси бўла туриб Тўланбойдан йиқилганини биров билишини истамайди, тўнғиллай-тўнғиллай, унинг шартига кўнади.

Турган гап, ўғлининг қишлоққа келиб-кетгани Эшкул полвоннинг қулоғига етмай қолмайди. Рўзикулдан воқеани эшитгач, бош чайқаб, астагина кулиб қўя қолади.

— Тентаги тушмагур, тагин тушовини узибди-да!

Бу сафар тош билан шуғулланишга Тўланбой ўзида ортиқ истак сезмади. Бир-икки машқдан кейин ҳам ҳафсаласи келавермагач, тошларни қайта жойига териб қўйди. Негаки, машққаям озгина рағбат керак. Йўқ деганда, аёлинг қаватингдан у ён-бу ён ўтиб туриши лозим. У ўз муносабатини сўзда билдирмаса-да, кўз қарашлари билан кишига гайрат бағишлаб туради. Сен эса бунга сари қабариб, ўйнаб чиққан пайларингни кўз-кўз қилгинг келаверади. Шунга қарамай, бажарилган озгина машқ ҳам унга кўтаринки бир кайфият бағишламай қолмади. У ҳатто номини ҳам билмайдиган қандайдир бир қўшиқни хиргойи қилганича, чой дамлаб, дастурхон ёзди. Хуржундаги тушликдан қолган емакларни дастурхонга териб қўяркан, қўлига ҳали очиб ҳам кўрилмаган иккинчи тугун илашди.

Унинг бир четини қайириб, тоза уст-бошлигини билгач, тугунни зарда билан бир четга улоқтирди. Сўнг хуржун тубини титкилаб, яримланган шишани топди. Уни қўлига олиб, ёруққа солиб кўраркан, танглайини ғалати таққиллатиб қўйди. У-у, ҳали ярми турибди-ку! Кейин шишадаги суюқликни чети учган каттакон пиёлага қуйиб, бир кўгаришда бўшатди. Тушликдан қолган иликни газак қилди. Тозаланган устихонни итга бериш ниятида эшикка ўгириларкан, қари кўппаги бир ой бурун ўлгани эсига тушиб, ит асраш керак, деган ўйга борди. Иккинчи пиёладан сўнг эса унинг кайфияти бутунлай кўтарилиб, умрида қилмаган бир ишни, яъни дўмбира чертмоқни истаб қолди. Ҳолбуки, дўмбира энди ўтовда эмас, қишлоқдаги уйда сақланади. У сознинг доим ўтовда осиглиқ туришига кўниккан эмасми, оёқда қалқиб ўтирмай, икки юмалашда ўзича дўмбира осиглиқ турган ерга етди. Аммо қарасаки, дўмбира жойида йўқ, унинг ўрнида даштнинг мойбўёқда ишланган сурати сарғайиб турибди.

Аёли ўтов бўйлаб осилган турли хил кашталари қатори бу суратни ҳам жуда эъзозлайди. Агар Тўланбой бу суратни кеча пайқаганида эди, Ойгулга аччиқ қилиб, уни бурдалаб ташлаган бўларди. Бугун эса бу ишга қўли бормади. Ахир меҳрибон аёли бериб юборган яхна этни бир яримта патирга қўшиб ҳозиргина паққос туширди. Бу камдек, мойи тўнглаб, мазали таъм инган юпқанинг чорак қисмини, алоҳида идишга солинган қовурдоқнинг тенг ярмини жигилдонига урганидан сўнг, аёлининг қимматли бисотларидан бири ҳисобланмиш суратни қандай қилиб парчалаб ташласин! Боз устига, аёли қизлик уйига аразлаб кетмабди. Унинг ўрнида бошқа хотин бўлганида, аллақачон кўзёшларини селдай оқизиб, отасиникига бориб ўтириб оларди. Шундай эсли аёлгайм аччиқ қилиб бўладими? Лекин кеча оқшом Ойгулга зарда қилиб, ўтовга ўзига хос зеб бериб турган кашталардан бирини юлқиб олгани ва унга бет-қўлини артгани рост.

Ана, бўсағада ётибди, қозон сочиқдай қорайиб.

Аслида, гап ўтган йили даштдан ўзи қувиб солган мусаввир йигитдан қолган сурат ва аёли ўз қўли, юрак кўри билан чатган турли хил кашталарда эмас, бари

бало, Ойгулнинг нафосатга ўта мойиллиги-ю, ўзида эса айна шу хусусиятнинг йўқлигидан эди. Худди шу нарса унинг ёмон гашига тегарди ва гоҳида аёлига ўчакишиб, қўлидаги кир-чир арқонни ёки ёмғирдан намиққан эгнидаги пахталигини, бошқа жой қуриб қолгандай, жим-жимадор нақшлар чатилган палак ёхуд дашт аёлларининг ўзига хос сирли орзу-ўйларини ифода этувчи бошқа хил кашталар устига атай осарди. Сўнг кўз қирида зимдан аёлини кузатарди. Афсуски, Ойгул аксарият аёллар каби жанжал кўтармасди. Эри ташқарилаши билан арқон ёки пахталикни осилган жойидан олиб, ўтов қошидаги айрилардан бирига илиб қўярди. У бу юмушни нигоҳига инган норозилигини яширишга тиришгандай, қимтинибгина адо этарди.

— Сен бу феълинг билан менга ўхшаган подачига эмас, ўқимишли бирор одамга турмушга чиқишинг керак эди, — дерди Тўланбой, кўнгли жанжал истаб. — Ана у сени тушунарди, қадрингга етарди!

Ойгул индамасди.

У эса қулоғини динг қилиб, афсус-надоматларга йўғрилган таъна-дашномларни кутарди, асли кўнглинг ўшанда бўлган, демоққа важ қидирарди. Қизлигида Ойгулга роса ишқий мактублар битиб, охир-оқибат, икки бармоғини бурнига тиқиб қолган қўшни қишлоқлик ошиқ йигитга нисбатан рашки қайта кўзғалиб, бу матоҳларни ўшанга атаб тиккансан, дея тухмат қилгиси келарди. Бироқ аёли эрининг кўнглида рашкка ўрин қолдиргиси келмагандай, ҳозир ҳам қўли сал бўшаши билан кашта тикади. Нима эмиш, ёқармиш! Мана шу сўзнинг ўзиёқ Тўланбойнинг юрагини ёмон ўртайди. Аслида, сўз эмас, юқорида таъкидлаганимиздек, аёлининг гўзалликка ўчлиги, ундан ҳаяжонлана билиши, гўзал нарсаларни қадрлай олиши ёқмасди йигитга. Эндигина турмуш қуришган йиллари Ойгул туйғуларини ошкор этиб, ўзини ҳаяжонга солган ҳолат ва манзараларга эрининг ҳам эътиборини тортишга уринарди. Бошда Тўланбой ҳам у қатори энтиккан, ҳаяжонланган киши бўлган. Кейинчалик эса сўкиб ташлайдиган одат чиқарган.

Баъзида ўринсиз рашк уни жинни қилиб қўярди.

Бир куни у Ойгулга ишқий мактублар битган ўша йигитни кенг даштнинг тор сойлигида қўлга туширди. Улар орасида ҳеч қанақанги гап-сўз юз бермаганини яхши билса-да, Тўланбой йигитнинг ёқасидан хиппа бўғиб, боплаб пўстагини қоққан. Йигити тушмагур ювошгина кўрингани билан ўлгудек қайсар экан — на ялинди, на ўзини оқлашга уринди. Қайтамга юзига туфлагандан баттар қилиб деди:

— Сиз одам эмас, уюрдаги айғирсиз! Ўта жоҳил ва нодон бир кимсасиз! Қовуннинг яхшисига оғиз урган бир итсиз!

Умуман олганда, калтакдан кимлар қўрқмайди дейсиз. Бироқ у чўчимоди. Уни мушукнинг боласини мижиқлагандай эзгиласа-да, ҳеч тилини бермади. Охири пийпалаш жонига тегиб, Тўланбой йигитни ўз ҳолига қўйди. Қани энди, у касофат қутулганига шукр қилиб, тезроқ қорасини ўчира қолса. Қайдам, ошиқишни ҳатто хаёлига келтирмади, эринмай энгил-бошини қоқди, оёғидан тушиб қолган бир пой туфлисини қайта кийди. Тўланбой томонидан тепиб юборилган дўпписини янтоқлар орасидан қидириб топиб, яна унга бет бўлди.

— Қайтариб айтаман, сиз жоҳил ва нодонсиз! — деди худди шеър ўқиётгандек дона-дона қилиб. — Сизнинг беқиёс бу куч-қудратингиз инсон жисмини абгор қилмоғи мумкин, холос, лекин руҳини эмас!

Бу иборада, аниқроғи, шоиртабиатроқ йигитнинг ўзига ўқдек қадалган кўзларида шундай бир англарсиз ифода зоҳир эдики, у қолиб, Тўланбой кетмоққа мажбур бўлди.

Ўша куни куч чекинди, куч бош эгиб кетди.

У ўтовга қайтиб, аёлини кашта чатиб ўтирган ҳолда кўрди.

Ойгул, тиззасида кашта, шу қадар масъум эдики, агар кайфияти яхши бўлганида, у хотинини даст кўтариб, ўтов бўйлаб айлантирган, қучиб эркалаган бўларди. Ва кейинчалик шуни фаҳмладики, аёлига унинг даст кўтариб эркалашидан кўра, тиккан кашталарига нисбатан бўлган озгина эътибори муҳимроқ экан.

Буни Тўланбой дабдурустан пайқаб қолди.

— Оҳ-ҳ!

У шундоққина қулоғи остида жаранлаган бу хитобни ҳозиргача унутолмайди. Одатда, ўтовига қадам ранжида қилган кўноқ теваракка кўпам аланглайвермай, меҳмон ҳурматига қалингина қилиб ташланган кўрпачага чўкиб, дастурхондаги егуликларга андармон бўларди. Баъзилари эса оғизларидаги носини шундоққина кигиз тагига туфлаб-туфлаб, аёли пиширган таомларни мақтаб-мақтаб еб кетишарди. Елкасига алламбало нарсалар осиб олган узун соч бу мусаввир йигит эса, «оҳ» деганча, ўтов ўртасида тахтадай қотиб қолганди. Уни на тўкин дастурхон қизиқтирган, на бошқа меҳмонлардай тўрга чиқиб ўтириш. Дастурхонда эса, аёли хиёл барвақтроқ сузиб қўйган, Тўланбой жуда яхши кўрадиган таом мунтазир турарди. Иссиғида емаса, ёғи қотиб қолиши мумкин. Мусаввир йигит бўлса ҳиди димоқни қитиқлаётган дастурхондаги таомга эмас, ўтов ичкарисига гир айлантириб осилган кашта ва палакларга тикилганча қолган. Бу етмагандек, бир оздан сўнг ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб, Тўланбойнинг назарида, бир талай чучмал гапларни қалаштириб ташлаган. Унинг дафъатан сезгани шу бўлдики, аёлининг кўзлари ўша сонияда ўзгача чақнаган. Мусаввир йигит ҳар бир каштасига баҳо берган сайин, аёлининг икки ёноғи лов-лов ёниб, ҳаяжони орта борган. Ҳатто айрим безаклар устида узунсоч мусаввир билан тортишмоққа журъат ҳам этган. Буни қарангки, хотини бало экан, айрим нақшларнинг маъносини мусаввирдан кўра тузукроқ фаҳмларкан. Уларнинг узукюлуқ гап-сўзларидан Тўланбойнинг англагани шу бўлдики, ўтов ичига зеб бериб турган бу кашталар, ўзи ўйлаганчалик, шунчаки буюм эмас, мусаввирнинг тили билан айтганда, ўзига хос санъат асари экан. Буни ўзидан бўлак, анову иккиси — аёли билан мусаввир йигит жуда яхши тушунишар экан. Осилган кашталар узунсочни шу қадар ўзига маҳлиё қилиб қўйгандики, Тўланбойнинг гижиниб, овқат совуб қолди, меҳмон, дейишига эътибор ҳам бермади, танглайини тақиллатганча, кашталардан кўз узолмай тураверди. У мақтагани сари хотинининг ёш боладай суюнишлари-чи! Агар шунда Ойгул эрининг авзойи бузила бошлаганини вақтида пайқаб қолмаганида эди, Тўланбой кашталарнинг барини юлқиб олиб, ўчоққа таш-

лаши аниқ эди. Ҳартугул, Ойгул вақтида зийраклик қилди. Ниманидир баҳона қилиб ташқарига зипиллади. Қани энди, шундан кейин ҳам мусаввирнинг ҳаяжони босила қолса, қайтамга аёлини «даштнинг гавҳари» ва яна алламбалолар дея мақтаб, Тўланбойнинг баттар рашкини кўзгади.

Уй соҳиби қўйнига тош солди. Энди бу тош отилмасдан қолмасди. Аммо унгача сочи узун манови маҳмадона мусаввир йигитни меҳмон қилиши, кўнглига қараши лозим эди. Ахир эшикдан келган одамни ит қопмайди, дейишади-ку!

Мусаввир уй эгасининг авзойи ўзгарганини сезмай қолмади. У қай бир маънода нозик чизиқдан ҳатлаб қўйганини пайқаб, сукутни абзал билди. Бироқ у ўзини ҳарчанд сипо тутишга уринса-да, барибир Тўланбойнинг юрагида алам қолди, адоват қолди ва бу нарса орадан уч кун ўтиб-ўтмай мусаввир йигитнинг даштдан итдай қувиб ҳайдалишига сабаб бўлди.

Бинобарин, у бошидаёқ Тўланбойга унчалик ёқмаганди. Агар у аҳмоқ бўлмаса, шу бўзрайган даштнинг суратини чизаман деб, шундан-шунга келиб ўтирармиди! Тагин, қулочини ёзганча, узун сочларини селкиллашиб, о-о, бу кенгликни қаранг, нақадар сарҳадсиз, деб ёш болалардай ўзида йўқ қувонармиди! Тентак, тоза тентак экан! Тентак бўлмаса, шаҳардан қочиб келдим, дермиди. Кимлардир шаҳарга етолмай гаранг, у эса, қочдим, дейди-я! Шу бўзрайган даштнинг нимасини яхши кўрди у бунча?

Тўланбойнинг таърифидаги бўзрайган дашт ўша пайтда ям-яшил тусда эди. Қуёшли учинчи куни ҳам улар, одатдагидек, ўз ишлари билан банд эди. Бири подага кўзқулоқ бўлиб, дўнгда ёнбошлаб ётар, иккинчиси эса, мольбертга ўрнатилган оппоқ мато юзига берилиб, дашт манзарасини чизиш билан овора эди. Қунт билан ишлашига қараганда, мусаввир Бўзбўри ҳақидаги афсонани паққос унутганди. Акс ҳолда, қани у, кўринмаяти-ку, дея кечагай роса жонига теккан бўларди. Тавба, нима жин уриб, унга Бўзбўри ҳақида гапириб ўтирибди. Агар унинг кўзи даштда бамайлихотир кетиб бораётган Бўзбўрига тушиб қолмаганида, у ҳақда гапириш нияти йўқ эди. Бор-йўқ

айтган гапи, ана, жондор кетаяпти, дегани бўлди. Шундан сўнг узунсоч мусаввир унга чилпа ёпишди қолди, қани, қасрда, мен ҳали табиат кучогида бирон мартаям тирик бўрини кўрмаганман, дея тоза бошини қотирди. Тўланбой, кўзи бошқаларникидан ўткирлигини унутган ҳолда, икки бор ўша томонга имо қилди. Бироқ узоқдаги жониворни мусаввирнинг нигоҳи барибир илғамади. Тўланбой унинг устидан ошкора кулди.

— Нима, рассомларнинг кўзи шунчалик ўтмас бўладими, тумшуғи тагидаги нарсани кўрмайди.

— Зеро, рассомларнинг кўзи гўзалликни тез илғайди! — деди мусаввир ҳам бўш келмай. — Назаримда, сиз мени йўқ нарсага чалғитаяпсиз.

Ана шундан сўнг Тўланбой, тили қичиб, Бўзбўри ҳақида ўзи тўқиган бир-икки афсонани сўзлаб берганди.

Бугун ҳам у юлғунзор оралаб йўртиб бораётган Бўзбўрини яна кўрган бўлса-да, бу тўгрида мусаввирга чурқ этмади. Қани-қанилаб қонига ташна қилиб юборишидан чўчиди. Бундан ташқари, Тўланбой боядан бери ёнбағирликдаги юмронқозиқни пойлаётган эди. Бекорчиликдан уни таёғи билан уриб ўлдирмоқчи эди. Бу хил машғулотнинг қизиқарли жиҳати шундаки, ўтирган, агар удалай олсанг, ёнбошлаб ётган жойингдан қўлингдаги калтакни ер юзалаб улоқтирасан. Ер сийпалаб борган таёқ тиккайган нарсани оёқдан йиқитмай қўймайди. Ертешар жониворлар кўпинча ербағирлаб келадиган бу хавфни сезмай, доғда қоладилар. Бу иш Тўланбой учун ҳамиша жуда қизиқарли эрмак эди. Шунинг учун у ердан андак тирсак ўзиб, жониворнинг яна чиқишини кутмоқда эди. Бу сафар юмронқозиқ узоқ куттирмади. У кўп эмас, одатига хос, атиги бир лаҳзага инидан бошини чиқарди ва айни шу сонияда нақ яғринига келиб теккан зарбдан умбалоқ ошиб кетди.

Тўланбой бу муваффақиятидан қувониб, голибона қийқириб юборди. Мольберт қошидаги мусаввир елкаси оша у томонга ўгирилганча донг қотди. Алп келбатли улкан одамнинг ёш боладай қийқириши унга жуда эриш туюлди. Тўланбой қачонки, чалажон жониворнинг думидан тутиб кўтаргачгина воқеани англаб, афтини норози

тириштирди ва қаҳр тўла оҳангда, одам эмас экансиз, деди.

Бу гап Тўланбойга жуда оғир ботди. Меҳмон ҳурмати дея, базўр ўзини босди. Бироқ шу гап туфайли, уч кун бурун қўйнига солган тошнинг оғир залворини дафъатан қайта ҳис этаркан, совуқ ишшайди. Бир хаёли, қўлидаги жонивор билан унинг башарасига ўхшатиб бир туширгиси келди-ю, тагин шайтонга ҳай берди. Лекин гап ўмганини тешиб юборган эмасми, нимадир демаса, ҳозир тарс ёрилиб кетадигандек эди. Аксига олиб, миясига жўяли бир гап келавермагач, яна ишшайди. Мусаввир гоҳ унга, гоҳ қўлидаги юмронқозиққа қараб қўйди-да, бошини таасуф-ла сараклатганча, қайта ишига тутинди.

Тўланбой турган еридан унга бошдан-оёқ адоват-ла тикилди. Жўраси Рўзикулни эзғилагандай, уни ҳам бир майдон пийпалагиси келди. Лекин мусаввир Рўзикул эмас, йўқ азобни ўзига ўзи сотиб оладиган. Ана турибди, сенга гап ҳайф дегандай, юзини тескари ўгириб. Агар индамаса, кечгачаям чурқ этмаслиги мумкин.

Мусаввир ўзига қадалган кек тўла нигоҳни пайқамас, шамол ўйнаётган қалин ва узун сочларини дам-бадам бармоқлари билан тараб, иштиёқ билан сурат чизарди. Тўланбой унинг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, завқини тентакликка, иштиёқини эса аҳмоқликка йўйди. Бошқаларга ўхшаб фотоаппаратда «чиқ» этиб суратга олиб қўя қолса бўлади-ку, кейин уйига бориб истаган йўсинида расмини ишлайверарди, деган ўйга борди. Ана, аёли Ойгул, бирорта янги нақш топса, аввалига қоғозга туширади. Рангини ҳам қоғозда танлайди. Худди мактаб ўқувчисидек, топган нақшини турли рангларга бир-бир бўяб кўради ва кўнгли тўлгачгина уни мато юзига кўчиради. Аёлининг бу қадар тиришқоқлигидан Тўланбой гоҳида ёмон сиқилиб кетади, шу сенга зарилми, дейди ичи ачиганини яширмай. Ойгулнинг жавоби эса тайин — кулимсирабгина қўя қолади.

Тўланбой шуларни хаёлидан ўтказаркан, тирғалишга баҳона топилганидан севиниб кетди. Негаки, тирғалмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Бояги гапнинг захри борган сари суяк-суягидан ўтиб кетмоқда эди. Одатда, у ўзини

ҳақорат қилишга ботинган кимсани ҳар қандай ҳолатда ҳам жазосиз қолдирмасди. Шунинг учун йўқ ердаги гаплар билан мусаввирнинг гашига тега бошлади.

— Қараб турсам, анча эси йўқ бола экансан, — деди ҳар бир гапини салмоқлаб. — Буйтиблар қийналгандан кўра, фотоаппаратда расмини олиб кўя қолсанг бўлади-ку. Нима қипти, иккиси ҳам бир сурат. Қайтамга, фотонинг сурати яхши чиқади, аниқ ва тиниқ. Сеники нима, ранглари айқаш-уйқаш бир бало, одам сира тушуниб бўмайди. Буни ўзи кейин қанчага сотмоқчисан? Шугинаниям биров олади деб ўйлайсанми? Масалан, менга текингаям керагамас. Фотонинг йўриғи эса бўлак, уни истаганча кўпайтириб, истаганча сотишинг мумкин. Сен бу матоҳингни қўй-да, техникадан фойдалан, ҳам осон, ҳам қулай.

Мусаввир, чамаси, бу хил фикрли одамларга илгари ҳам кўп бор дуч келган шекилли, ёмон бир қараб қўйди-ю, лекин чурқ этмади.

— Масалан, даштга маёвкага келадиганларнинг зиғирдайи ҳам ўзи билан фотоаппарат олиб чиқади, — дея анқовсираб гапида давом этади Тўланбой. — Якка-якка тушишади, қўлтиқлашиб тушишади, ўтириб, туриб, ёнбошлашиб тушишади. Керак бўлса, ўпишиб туниганлариниям кўрганмиз. Сенга ўхшаб чизиб-пизиб ўтиришмайди, техникани ишга солишади, вассалом.

Мусаввир энди унга ажабланиб тикиларкан, нигоҳида шубҳаланишга ўхшаш бир ифода жонланди. Устимдан кулмаяптимикин бу? Ахир тош асрида яшамаяпмиз, фото билан тасвирий санъатни сал бўлса-да фарқлаши керак-ку, ё шунчалик омими бу одам? У тасвирий санъат билан фотонинг фарқли жиҳатлари хусусида сўзлаб ўтирмади, буни ҳатто хаёлига келтирмади. Лекин ички бир туйғу билан шуни сездик, алп йигитнинг феъли негадир айниброқ турибди. Агар бояги жеркишини кўнглига олган бўлса, анчагина кекчи одамга ўхшайди.

Тўланбой ҳақиқатан анча кекчи эди. Мусаввирнинг тилидан беҳос кўчган, лекин ўзи аллақачон унутиб юборган бояги гапидан унинг кўнглида интиқом олови секин-аста кучая бошлаганди. Фотосуратлар ҳақидаги алмойи-

алжойи гапларига келсак, юқорида таъкидлаганимиздек, бу шунчаки тирғалишга баҳона эди. Унинг ортида кучли бўрон пусиб ётарди. Бўроннинг қўзғалмоғига эса озгина эпкин етмай турарди, холос.

Айни шу аснода мусаввир яна нодонлик қилди.

— Агар фототасвир билан рангтасвирни фарқлай билмасангиз, худо ҳаққи, одам эмас экансиз!

Бўроннинг кутурмоғига шу гапнинг ўзи кифоя эди. Бўрон деганлари туйқусдан қўзғалиб, меҳмон ва мезбон, уят ва андиша деган тушунча-ю ақидаларни бир четга сугуриб ташлаб, тепки шаклида ўзлигини намоён этди, яъни Тўланбойнинг тепкиси зарбидан мольберт бир ён, битай деб қолган сурат иккинчи ён бориб тушди. Турли мўйқаламлару сиқма бўёқларининг тоши жуда енгил эмасми, уларнинг ҳаводаги парвози сал узоқроққа чўзилди. Қўним топган жойлари эса ўтган йилги қуриган хас-хашаклар ораси бўлди.

Тўланбойнинг бу қадар қуюшқондан чиқмоғининг сабаблари бор эди. Мусаввирнинг тилида муомала-ю муносабатнинг эркин ва зардали бир ҳолатини ўзида ифода этган «одам эмас» ибораси Тўланбой учун улкан ҳақорат эди. Бунинг илдизи ҳув узоқ болаликка бориб тақаларди. Бола халқи борки, ота-онасидан эшитганларини ҳақ деб биледи ва ўрни келса-келмаса, уни рўкач қилишни яхши кўради: «Энанг аслида одам эмас, агар одам бўлганида, отанг кўлидан тутиши билан олдига тушиб кетавермасди...» Бу гапни айтган бола ўзидан анча ёш катта эди. У алами зўрлигидан, икки тишидан айрилса-да, унга чирмовуқдай ёпишган, турганлар болани Тўланбойнинг чангалидан зўрға ажратиб олишган. Шу-шу бошқа биров ҳатто эътиборига арзитмайдиган бу ибора Тўланбойга, худди онасининг шаънини ерга ургандай, жуда қаттиқ таъсир қилади.

Бироқ шўрлик мусаввир Тўланбойнинг юрагидаги бу дарду аламни қаердан ҳам билсин. У алп йигитнинг кутилмаган ҳаракатидан капалаги учиб, осмонда учиб юрган нарсаларига қараб тураркан, бирдан бир вақтлар шарқона якка кураш услубини пухта ўзлаштирганини эслаб қолди. Шу дамгача у билганларини кўча-кўйда бирор

кимсага қўлаб кўрмаганди. Мана энди, мавриди келганга ўхшайди.

Тўланбой лунжига келиб тушган тепкидан эмас, бу зарбни бермоққа журъат этган кимсанинг қилигидан ҳайратга тушди. Ахир уни ўз уйида, ўзининг қадрдон гўшаси бўлмиш кенг даштида уришмоқда эди-да. У яшин тезлигида берилган зарбдан эмас, тўсатдан миясига келган мана шу ўйдан гангиди. Теварагига тезгина назар ташлаб, шу дамгача ҳеч сезмаган ғалати бир ҳисни туйди, яъни дашт ҳамшагидан ҳам қадрдон, ҳув наридаги тоғлар яқин эш, пода орасидаги тушовда юрган эшаги бамисоли минг йиллик оғайнисидек кўриниб кетди кўзига ва ҳагто майсалар устида чалаўлик ҳолда чўзилиб ётган юмронқозиқ ҳам ёт эмасди унга. Фақат кўзларини чақчайтириб, навбатдаги зарбани беришга ҳозирланаётган мусаввир йигитгина бегона эди. У Тўланбойнинг оламига бетакаллуф кириб келгани ва унинг ўтовида меҳмон бўлгани етмагандек, аёлининг ноўрин ҳаяжонларига сабаб бўлганди. Тўланбойни жўнгина бир подачи билиб, унинг айрим гап-сўзлари устидан гоҳо қаҳ-қаҳ уриб, гоҳо эса энсаси қотиб кулганди. Бугун эса ўлганнинг устига тепгандек қилиб, лунжига болаб зарба бермоққа журъат эта олди. Индамаса, ҳозир яна тепкилайдиган чоғи бор. Ана, ҳезланиб келмоқда. Ҳа, бу ғирт бегона! Бегонани эса иссиғи борида кетига тепиб ҳайдаш керак! Лекин сакраб тепишга жуда уста экан. Қани, тагин бир сакраб кўрсин-чи!

Табийй, Тўланбой якка кураш усулидан беҳабар эди. Лекин у ўз номи билан полвон эди. Қўли илса бўлди, унинг чангалидан ҳеч кимса қутулиб кетолмасди. У ўзига қайта ташланган мусаввирни бир ҳамладаёқ тўлғаб отди. Мушук сичқонни ўйнагандек, Тўланбой рақибини ошиқмай обдон пийпалаш ниятида эди...

Мусаввир қараса, аҳвол чатоқ, берган зарбалари алп йигитга чивин чаққанчалик таъсир қилмаяпти, қайтамга у ўзини елкасидан ошириб, ерга чирпирак қилиб урди. Агар шу созда яна икки бор силтаб отадиган бўлса, устихонлари ҳар томонга сочилиб кетиши тайин. Бу балодан фақат қочиб қутулмоқ мумкин. У оёғи осмондан бўлиб ётган мольбертини бир амаллаб қўлига олганча, ура қоч-

ди. Ундан хас-хашаклар орасига сочилган мўйқаламлару бўёқлар ҳамда тўла битмаган суратгина қолди.

Тўланбой ёлғиз қолгач, намчил хас-хашакларни бир ерга тўплаб, катта гулхан ёқди. Сочилиб ётган бўёқлару мўйқаламларни териб ўтга ташлади. Суратни ёқишга эса қўли бормади. Негаки, унда айна дамда ўзига жуда қадрдон туюлиб турган дашти тасвирланган эди-да. Қўлидаги суратни оловга ташлагудек бўлса, гўё дашт ўт ичида қоладигандек, уни авайлаб тошга суяб қўйди. Оқшом ўтовга олиб борганда, унга аёли эга чиқди. Суратни кашталари қаторига авайлаб осиб қўйди. Мусаввир йигитни эса ҳатто эсламадиям.

Мусаввир чироққа айланишган парвонадай, келди-ю кетди. Ундан гоҳида кўзига хунук, гоҳида эса ўта қадрдон кўринадиган кенглик — дашт манзараси туширилган мана шу суратгина қолди. Бироқ бугунгача у суратга бирон марта қайрилиб қарамаганди. Билгани, сурат гўзал нарсаларни гоаят эъзозлайдиган аёлининг қимматли бисотларидан бирига айланган. Акс ҳолда бу йил ҳам уни ўзи билан даштга олиб чиқмаган бўларди. Тўланбой аёлининг суратга узоқ-узоқ тикилиб қолганига бир неча бор гувоҳ бўлган ва ҳар сафар кўнглида қизғанишга ўхшаш нимадир ёмирсиб, ўзини беҳаловат сезган. Сўнг эса ўзининг аҳмоқлиги устидан кулиб юрган. Тентак бўлмаса, киши ўз хотининиям аллақандай жонсиз бир суратдан қизғанадими? Аслида, у аёлини суратдан эмас, уни ўзига мафтун эта олган ҳолат ва ҳодисалардан қизғанарди. Шунақа пайтларда Тўланбой ўзини тўқим табиатли кимса сифатида ҳис этиб, бундан ёмон сиқиларди.

У пиёладаги чойни майда хўплаб, суратга бот-бот назар ташларкан, ундан аёлини ўзига мафтун эта олган ўша яширин «сир»ни қидириб топишга уринди. Бироқ, шунча тикилса-да, унда ўзи кунда кўриб юрадиган оддий дашт манзарасидан ўзгасини илғаёлмади. Айна кунларда бу манзара шу қадар жонига теккандики, қаёққа қочишини билолмай, боши гаранг эди.

Тўланбой охири суратдан кўз узиб, аста ёнбошлади. Шу билан суратнияма, унга боғлиқ воқеаларнияма унутди.

Бир оздан сўнг ўтовни хуррак овози тутди. Мойи тугаган чироқнинг пилиги чўланиб тутар, ўчоқдаги ўт эса аллақачон ўчиб қолганди.

* * *

Бу тун ота-бола бир хил туш кўришди.

Ўта ғаройиб туш!

Эмишки, Бўзбўри қизини эрга бераётган эмиш. Яна кимга денг, Ҳайдарга.

Эшқул полвон норози қиёфада бош чайқармиш.

— У куёвликка ярамайди, бадфеъл! — дермиш.

— Биламан, — дермиш Бўзбўри одамдай чордона қуриб ўтириб олганча. — Шунинг учун тўй куни уни емоқчиман!

— Еяр бўлсанг, қизингни бериб нима қиласан? — Эшқул полвон Ҳайрон бўлармиш.

— Менинг бериш ниятим йўқ, лекин унинг ўзи шуни истаяпти-да! — дермиш Бўзбўри гижинган оҳангда.

— Истаяпти деб, бераверасизми? — дея гапга аралашган Тўланбой негадир уни «сиз»лармиш.

Бунга жавобан Бўзбўри жағини кенг очиб эснармиш. Эшқул полвон унинг қилаётган иши ҳеч бир ақлга тўғри келмаслигини тушунтиришга уринган сайин, у ўткир тишларини намойиш этгандек, баттар эснармиш. Тўланбой ундан чўчиб, беихтиёр кетига тисариларкан, бу ҳақда тезроқ тоғамга хабар беришим керак, деб ўйлармиш. Бўзбўри унинг фикрини уққандай, дермиш:

— Сен бола тўйни бузишга уринма, акс ҳолда хафалашиб қоламиз!

Шундан сўнг йиртқич гайритабиий бир овозда кула бошлабди. У кула-кула кўкиш туман бағрига сингиб кетибди.

Қизиқ, туман иссиқ, бўрининг нафасидай қайноқ эмиш...

* * *

Эшқул полвоннинг сиҳатгоҳдаги кунлари деярли бир хил ўтарди. Тушгача турли даволаш тадбирлари, сўнг оқшомгача ҳовлида саланглаш, кечки таомдан кейин кат-

та хонадаги телевизорга термулиш — бунинг бари жуда жонига текканди. Назарида, вақт тўхтаб қолгандек эди. Тиним нималигини билмайдиган одамга сиҳатгоҳ деганлари ўта зерикарли жой экан — қиларга иш, бош суқарга тешик йўқ, нақ гурбатхонанинг ўзи экан.

Эшқул полвон даштни, даштан ҳам кўра, томорқасини кўпроқ соғинмоқда эди. Томорқасиям феълидек жуда кенг, қимирлаган одамга истаганча иш топилади. У подани ўғлига топшириб, бутунлай қишлоққа қайтаркан, бекорчиликдан зерикиб ўлсам керак деб ўйлаганди. Кенг дашт олдида томорқаси нима, кафтдек бир жой-да. Бироқ ана шу кафтдеккина жойни гуллатишнинг ўзи бўлмас экан, кўз илғамас юмушлар шу қадар кўп эдики, бирини тугатиши билан иккинчиси чиқиб келаверарди. Бошда, ер ишидан чиқиб кетган бўлсам керак деб ўйлаганди, йўқ, чиқмаган экан, қўли бинойидек келишиб кетди. Боғ қилди, ишком кўтарди, экинтекин дегандай, бош қашишга вақт топмасди. Бу ерда эса у ғирт бекорчи эди. Қайси даврага бош суқса, фақат дарддан гапиришади. Бу етмагандек, тагин инқиллабсинқиллаб қўйишади.

Охири у Саъдулланинг олдига қайтмоқдан ўзга чора топмайди. Бу йигитни жини севмаса-да, ҳар ҳолда у дарддан гапирмайди, у ерим-бу ерим оғрийдимемайди. Айрим вақтларда эса ундан ҳам туппа-тузук гаплар чиқиб қолади. Чатоқ одати, ўзи ҳақида кўп гапиради. Янада ёмонроғи, нима ҳақида гап кетмасин, ўшандан бизгаям битта топиб берасиз, деб туради. Бир оздан сўнг эса ўша сўраган нарсасини бутунлай унутиб, айтдим-қўйдим-да, нимага керак у менга, дейишдан ҳам тоймайди. Мана шу қилиқлари билан у Эшқул полвоннинг жигига кўп тегади. Лекин баъзиларга ўхшаб кекчил эмас, ўзи айтмиш, бир қоп ёнғоқ — у ёққа ағдарсанг ҳам шалдирайди, бу ёққа ағдарсанг ҳам. Бўлмаса, Эшқул полвондан кунига неча бор дакки эшитади, букрини гўр тузатар, дегандай, барибир унга гап кор қилмайди.

Бугун ҳам ҳовлида саланглаб-саланглаб, ичкарига кирса, телевизорда бўрилар ҳақида фильм бўлаётган экан. Дарвоқе, Саъдулла келган кунининг эртасиёқ хонага те-

левизор кўйдириб олганди. Экранда намоиш этилаётган бўрилар Эшқул полвонга ушоқроқдек туюлди.

— Булар бунча майда, — деди экрандан кўз узмай, сўнг бир оз лоф аралаштириб, кўшиб кўйди: — Биздаги жондорлар эса йирик-йирик, ҳар бири эшакдай-эшакдай келади.

Бурчакдаги телевизорга хаёлчан термулиб ўтирган Саъдулланинг бугун негадир машқи паст эди, шунга қармай, ажабланишга ўзида куч топа олди.

— Биздаям бўрилар борми?

Бу гапдан Эшқул полвоннинг бир оз энсаси қотди. Кеча тунда кўрган тушини бот эслаб, даштда бўрилар мавжудлигини далиллаш учун, бекорчиликдан, Бўзбўрини хийла таърифлади. Одамдан ақлли ва йигитдай танти дейишгача борди ва шунда сездики, у даштни, Бўзбўрини соғинибди. У бежиз тушларимга кирмаяпти, деб ўйлади, кўрган тушига ўзича таъбир бериб. Ва ўша соғинч туфайли жониворни ортиқ даражада мақтаб юборганини сезмай қолди. Агар шунда қулоғига ғалати бир гап чалинмаганида, бекор одамга гурунг ҳам бир эрмак-да, деган хаёлда таъриф тавсифни ҳали-бери адоқлайдиган эмасди.

У гапдан тўхтаб, ҳамхонасига ҳайрон юзланди.

— Бир нима дегандай бўлдингми?

Саъдулла телевизордан кўз узмаган кўйи, боя айтган гапини такрорлади:

— Ўша мақтаган бўрингизни менга тутиб беринг деяпман.

Эшқул полвон унинг бу хил тайин-бетайин гап-сўзларига аллақачон кўникиб улгурган эмасми, энсаси қотиб сўради.

— Нима қиласан уни?

— Керак! — Саъдулла нечундир янада ўйчан тортди.

— Нима, энангга эр қиласанми уни?! — дудмал жавобдан Эшқул полвоннинг жаҳли кўзиди.

— Энам эр қилар ёшидан ўтган, отам, — Саъдулла унинг бу гапига пинагиниям бузмади.

— Сен мenden ит-пит сўра, кўй-пўй сўра, мол-қол сўра, жондорни нима қиласан ахир? — Эшқул полвоннинг баттар зардаси қайнаб кетди. — Бошингга урасанми уни?!

— Дарвозахонамга боғлаб қўяман!

— Нима?

— Айтдим-ку, дарвозахонамга боғлаб қўяман деб.

Эшқул полвон Бўзбўрини кимнингдир дарвозахонасида итдай боғлиқ туришини ҳазм қилолмади. Бу унинг тасаввурига сиғмайдиган ҳол эди. У жониворни Саъдулладан қизғанди, ундангина эмас, бутун оламдан қизғанди. Одам боласининг феъли қизиг-а, сўрамай-нетмай ҳамма нарсага эга бўлгиси келаверади-я, дея ичи ёнди. Одамзоднинг бу номаъқул феъли хусусида полвонларга хос салмоқ билан фикр юритмоқ истади. Бироқ айтмоқчи бўлган гаплари Саъдуллага тошга ёмғир ёққанчалик таъсир қилмаслигини сезиб, уни бошлаб чақиб олгиси келди.

— Билиб қўй, унинг бобокалонларидан бири отангни қўлидан айирган! — деди кесатиқ тўла оҳангда. — Буниси тагин бутингни йиртиб ташламасин!

— Аввал сиз тутиб беринг, — Саъдулла унинг пичингига эътибор ҳам бермади. — Ким кимнинг бутини йиртишини эса ана ўшанда кўрамиз. Дарвозахонамга занжирбанд этиб, биратўла отамниям аламини оламан.

— Ўзи сенда алам борми?

Бу саволдан Саъдулла андак ўйланиб қолди. Юрагида отасининг панжасини ғажиб ташлаган бўрига ҳеч қанақа аламу адоват ҳис этмади. Агар ўша бўри отасини еб қўйганида ҳам ачинмасди. Унинг алами бутунлай бошқа томонда эди. Отаси ўлаётиб муҳим бир ишқали масалани, яъни данғиллама ҳовли-жойини унинг номига хатлаб кетмаганди. Мана, бир йилдирки, ушбу ҳовли-жой ака-укалар ўртасида талаш эди. У шу масалани иссиғида ҳал қилиб кетмаган отасидан шу қадар аламда эдики, баъзида ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Бугун шаштининг анча пастлиги ҳам мана шу масала юзасидан эди. Эрталаб бирровга келиб кетган хотини анчагина нохушдан-нохуш ғийбатларни тўкиб-сочиб кетганди. Шунинг учун ҳам Эшқул полвоннинг бўри ҳақидаги ҳикояси унда аҳмоқона бир истакни уйғотганди. Қани энди, дарвозахонасига даҳшатли бир бўрини боғлаб қўйса-ю, туғишганларидан бирортасиям ҳовлисига қадам қўёлмаса! Бунинг иложи йўқлигини англаб турса-да, тасаввурининг ўзиданоқ ғоят лаз-

затланмоқда эди. Боз устига, юраги тўла ғусса эмасми, бор ҳасратини кимгадир тўкиб солгиси келарди. Эшикдан кириб келган Эшқул полвон худди шу аснога тўғри келиб қолганди.

У ҳамхонасига юрагини бўшатиб бўлгач, гапи сўнгида шуни алоҳида таъкидлади.

— Шунинг учун менга битта зўр бўри керак, отам. Ана шунда акаларим дарвозамга яқинлаша олмай, етти маҳалла наридан айланиб ўтадиган бўлишади.

— Ҳа, дардинг жуда оғир экан сени, — деди Эшқул полвон унга ачинишния-ачинмасликниям билмай. Сўнг муз тортган суҳбатга бир озгина илиқлик ва иссиқлик киритиш ниятида ҳазиллашган киши бўлди: — Акаларингни қўймаган жондор ўзингни уйга доритармикан? Нима, кейин девор ошиб юрмоқчимисан?

— Керак бўлса, девор ошиб юраман!

— Қачонгача?

— Шу жанжал бир ёқлик бўлмагунча.

— Гапингга қараганда, бу жанжалнинг бир ёқлик бўлиши қийинга ўхшайди.

— Шундай деб ўйлайсизми?

— Эмасам-чи, нимага деганда, кўз тикилган нарса ҳамиша одамга жуда ширин кўринади, — Эшқул полвон оғир сўлиш олиб, нигоҳини деразага қадади. — Бу жанжал ўзингни адойи тамом қилмаса деб қўрқаман! Чунки мол-мулк талашган одамлар раҳмоннинг эмас, шайтоннинг измида бўладилар дейишади.

— Аслида уларга мол-дунёнинг ҳеч кераги йўқ, ҳаммаси ҳаддан ташқари битиб кетган! — Саъдулла ўзини тутолмай сўкиниб юборди.

— Шуни унутма, битиб кетган одамнинг кўзи доимо оч бўлади!

— Бу гапингиз рост, кўзлари жуда оч уларнинг!

— Сенам улардан қолишмайдиганга ўхшайсан...

— Ҳа, энди... палак битта-да, отам! — Саъдулла гуноҳқорона илжайди.

Эшқул полвон унга зимдан тикилди. Йигитнинг феъли ва турқ-тароватидан вакилга ўхшашлик қидирди. Дўнг манглайи ва қалин қошларини демаса, Фармоновга ай-

тарли ўхшаш томони йўқ. Вакил қатъиятли ва тиришқоқ одам эди. Бурч ва масъулият деб ўлиб қоларди. Бу эса фақат ўзини ўйлайди, ўзини яхши кўради. Шунга қарамай, йигитнинг феълида отасига ўхшаш нимадир бор эди. Бироқ Эшқул полвон бу ҳақда ортиқ бош қотиришни унча ўзига эп кўрмади. Тажрибадан шуни яхши биладикки, олма олмадан ҳеч қачон йироқ тушмайди. Масалан, қайниси Ҳайдар суратан онаси Ойбарчинга ўхшаброқ кетса-да, сийратан отаси Ўсарқул баттолнинг нақ ўзи. Шунинг учун қайниси билан ҳанузгача бақамти бўлиб кетолмаган. Келса, ҳамма қатори иззатини қилади, келмаса, нега келмадинг демайди. Ўзига қолса, қайниси ва қайнотасига ўхшаш одамларни бир ерга тўплаб, устиларидан ўт қўйиб юборарди. Аммо бунинг иложи йўқлиги учун яратганнинг айрим ишларидан ажабланиб қўя қолади, холос. Энг таажжублиси, ўта жигарчил бўлгани учунми ё бошқа сабабданми, ўғли Тўланбойнинг тоғасига меҳри баланд, Ҳайдарни яхши кўради у. Эшқул полвон ўғлининг қайнисига бўлган муносабатига монелик қилмайди. Кенг феъли бу хил майда-чуйда нарсаларга аралашишга изн бермайди. Ҳатто энг яхши кўрган ибораси, қозонга яқин юрсанг қораси юқади, ҳазир бўл, улим, демоқдан ҳам андиша қилади. Лекин, ўз навбатида, бу авлоднинг кўзи беҳад ўткирлигига жуда ҳаваси келади. Индамасанг, булар бургани кўзини кўради, дейди. Ёлғиз ўғлига она томонининг бу ноёб хусусияти қатори, айрим қусурлариям ўтганидан эса гоҳида қаттиқ азият чекади. Тўланбойни қасди-басдига олган кезлари, тоға тарафингга тортмай ўл, дегиси келади-ю, аммо суюкли аёлининг юзидан ўтолмайди, уни ранжитиб қўйишдан чўчийди. Лекин негадир ҳар доим шундай дегиси келаверади. Ўғлининг тоға томонига тортиб кетишини хоҳламагани учун ҳам бу гапни алоҳида таъкидлашни истайди. Ойбарчин эса, гўё унинг хаёлидан нималар ўтаётганини сезгандай аста юлатишга тиришадди: «Кўп куйинаверманг, босилиб қолар, отажониси, — дейди холи қолишган кезлари. — Бунинг ёшида сиз ҳам шундай эдингиз. Ерга урса, кўкка сакрардингиз». Эшқул полвон шунча бош қотирса-да, ҳеч кўкка сакраганини эслаёлмайди, йигитлигидаям оғир ва босиқ эди.

Худо унга қайнотаси Ўсаркул баттолники каби ўткир кўз ато этмаган бўлса-да, лекин хотирадан асло сиқмаган. Эшқул полвон ҳар қандай ҳолату воқеани ранг-тусигача миясида маҳкам муҳрлаб қолар ва сўнг бирор ерда сўзлаши лозим бўлса, ранг-тусигача қолдирмай, чиройли йўсинда ҳикоя қилиб бера оларди. Шунинг учун ҳаётининг гўзал лаҳзалари қатори, кир онлари ҳам, худди куни кеча содир бўлгандек, хотирада мангу сақланиб қоларди. Ёмони, шунчаки сақланиб қолмасди, ёмон тушдек, гоҳида беҳад безовта қилиб турарди. Эсламасликка минг уринса-да, бу хотиралар дам-бадам қоронғи тундек ўз-ўзидан ёпирилиб келаверарди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди.

У гўё ғамнинг тусини илғаб қолмоқчидай, Саъдулланинг ташвишу аламдан униққан ранг-рўйига қараб тураркан, гап яна бўрилар ҳақида айланганда, йигитнинг синиқ афтига атиги бир лаҳзага тепчиган қизғиш ранг — ёвузона ифодадан юраги орқасига тортиб кетди: «Вой, тавба, кишиям ўз туғишганларини шу қадар ёмон кўриши мумкинми, ҳатто уларни йиртқич жондорга ем қилишга яам рози-я!» Бу ҳол узоқ ўтмишда қолиб кетган бир воқеани эсига туширди.

Ўшанда Эшқул полвон қайнотаси Ўсаркул баттолнинг дарғазаб ҳолатда ёлғон гапиришидан эмас, ажабтовур ранг-рўйдан донг қотиб қолганди. Подасидан улоққан тарғил новвосни сурбетларча, ўзимники, деб туриб олган баттолнинг афти уфққа ёнбошлаган қуёш нуридан янада қизғиш тусга кириб, оловдек ёлқинланар ва унинг бир оғиз ортиқча гапидан куйиб-ёниб, лахча чўққа айланиб ва оқибат, ундан бир ҳовучгина кул қоладигандек эди. Дастлаб Эшқул полвон, ўзининг ёлғонидан ўзи уялаяпти шекилли, деган ўйга борди. Қарасаки, қайнота бўлмишнинг афти-ангори хижолатдан эмас, қўлидаги семизгина новвосни бермаслик дардида оловдек ёниб, илондек тўлғанаётган экан.

— Қизимни обқочдинг, индамадим! — дерди у жизғанаги чиққудек бўлиб. — Нима, энди молимгаям эга чиқмоқчимисан?! Йўқ, бу гал аяб ўтирмайман, шартта отиб ташлайман, бола!

Эшкул полвон эса кўрадаги моллар орасида турган тарғил новвоснинг биқинидаги тиртиққа тикилиб дегандай бўлади: «Подани қизингизга топшириб, рўзгорга майдачуйда харид қилгани қишлоққа эниб кетувдим. Қайтсам, қатқалоғи тутиб, моллар ҳар тарафга сочилиб кетибди. Подани йиғнасам, шу новвос йўқ...» У бошини кўтариб, ҳануз вағиллаётган қайнотасига умидвор тикилади. Дилимдаги бари гапни айтиб бўлдим, деб ўйлайди. Кейин англайдики, деярли ҳеч нарса сўзламабди, хаёлидангина ўтказибди, холос. Зеро, айтгани билан Ўсарқул баттол инсофга келадиганга ўхшамайди. Шу тобда у на қизини ўйларди, на мол эгасига товон тўлаши лозим бўлган куёви ҳақида қайғурарди. Унинг кўзи новвоснигина кўрар ва агар куёви саркашлик қилаверса, уйдан милтиқ кўтариб чиқишга ҳам тайёр эди.

Новвосдан умидини узган Эшкул полвон, ноилож андишанинг этагидан маҳкам тутган кўйи, ночор теваракка аланглайди. Қуёш нуридан қизғиш тус олган қирлар бағри қонли туюлади. Дала-туз ҳам шу тусда. Кенг ҳовлининг бир четида тандир қиздираётган қайнонаси-ю, қишлоқ устида муаллақ туриб қолган тутун ҳам шу рангда кўринади. У қайнонаси билан бирровгина кўришиб кетишни ўйлайди. Лекин қаршисида бамисоли итдек ириллаб турган қайнотасини босиб ўтолмайди. Ўсарқул баттол қизини олиб қочиб, ўзини гап-сўзга қолдириб кетган куёвини кечирадиган чоғи йўқ, имкон топилди дегунча, қопсам, тишлаб олсам дейди. Бу етмагандек, ўз оёғи билан келиб қолган молига тирғалишига ўласанми! Ўзингни кўрмаган олиб кетавер! Нима, мол эгасига бирон баҳона топмоқ шунчалик қийинми?! Тагин тезроқ қорасини ўчира қолмай, қошимда серрайиб туришини қара бунинг! У ичдан куёвини қанчалик янмасин, андак раҳми келгандай ҳам бўлди. Қоп-қора кўнглида фавқулодда йилт этган бу туйғудан ўзиям ажабланиб, унга йўриқ берганини сезмай қолди.

— Даштда юрган молнинг йиқилиб ўлиши бор, бошқаси бор, ётгандир бирор жар-парда йиқилиб-пиқилиб!

— Ҳали инсофимни еганимча йўқ! — Эшкул полвон қўлидан кетган молга эмас, негандир қайнотасига ачиниб кетади.

— Сенингча унда биз инсофимизни ебмиз-да, а?! — Ўсарқул баттол баттар вағиллайди. — Ўз молимни, ма, деб қўлингга тутқазсам, инсофли бўламанми, а? Билиб қўй, бизнинг уруғдан пасткашлар чиқмаган! Бу нарса қонимизда йўқ! Силар у, кўзларингга чиройли кўринган нарсани дарров обқочасанлар!

Эшқул полвон беихтиёр ялт этиб, кунботишдаги Чўтирқирга қарайди. Қулоғи остида қиз боланинг шикаста овози жаранг бергандай бўлади: «Кўз илғамас томонларга бошимни олиб кетсам дейман-у, энамни ҳеч кўзим қиймайди-да!» Бу гап қулоқлари остида сирғалмасдан бурун Эшқул полвон дунёда шундай қиз борлигидан ва у кўпинча Чўтирқир этагидан тезак теришидан беҳабар эди.

У бу томонларга кам ўрларди.

Бир келишида, тақдир экан-да, оққурай ва янтоқларга мўл Чўтирқир этаги ёқалаб юради. Тагидаги отнинг юришига монанд димоғида қандайдир бир қўшиқни хиргойи қилиб келарди. Нариди бошидаги рўмолини манглайигача тушириб, тезак териб юрган қизни кўрган бўлса-да, эътибор ҳам бермайди. Димоғида қўшиқ, хаёли эса жўраси Носир полвонда эди. Шу жўраси яқинда бир даврада ёмон гап қилиб қўйибди, дебдики, агар бошида бўртиб турган шохи бўлмаса, истаган одамингни курашда йиқаман! Азалдан маълумки, полвоннинг пири бўлади, пирили одамларга эса бу хил кўтарма гаплар ва катта кетишлар ярамайди, энг ёмони, бундай полвондан кейин омад юз ўгиради. Наҳотки, шугина нарсани тушунмаса у, дея жўрасини ичдан яниб борарди.

Шу пайт ҳалиги қиз чинқирганча, тезакқопини ташлаб, оққурайлардан холи майдонга югуриб чиқса бўлади-ми. Эшқул полвон от устида эмасми, ўша томон аланглаб, тезакқоп ёнида билакдай илонни кўради. У от бошини ўша томонга буриб, аллақачон хас-хашаклар орасида кўздан ғойиб бўлган илонга эътибор ҳам бермай, чавандозларга хос эпчиллик билан ердан қопни олиб, қиз томон юради ва шундагина бошидаги рўмоли елкасига сирғалиб тушган қизнинг кўҳликкина эканини сезади. Қўлидаги тезакқопни қизга узатаркан, бармоқлари бармоқларига текканда, яшин ургандай бир сесканади. Бу ҳолат

қизда ҳам акс этади. Улар бир лаҳзага бир-бирига термулишиб қолади. Ҳайтовур, қиз тезда эс-ҳушини йиғиб, қопини орқалаганча жўнаб қолади. Кетаётиб, ортига ўгирилиб бир қараб қўяди.

Эшқул полвон бу учрашувни унутиб юборсам керак деб ўйлаганди. Йўқ, унутолмади. Қизнинг маъжостоб нигоҳи кўз ўнгидан сира кетмай қолди ва учинчи куни ўзи сезмаган ҳолда яна Чўтирқир томон йўл тортди. Аммо бу гал қизни учратолмади. Кейинги келишида ҳам қизни тополмагач, қир яқинидаги Ўсарқул баттолнинг қишлоғи томон юради. Қизнинг кимлигини билмаса-да, бу қишлоқ катталарини яхши танирди. Қишлоқ оралаб ўтсам бўлди, ўзи тўрттагина уй, қизнинг қайси хонадонга тегишлигини зумда аниқлаб оламан, деб умид қилди. Қизнинг шу қишлоқдан эканига имони комил эди, чунки бу атрофда ундан бошқа овулнинг ўзи йўқ. Қиз фақатгина анову Ўсарқул баттолга алоқадор бўлиб чиқмасин-да, ишқилиб! Ёмон одамнинг ўзи нима-ю, қизи нима бўларди!

Эшқул полвон бамисоли бир йўловчи сифатида қишлоқ ёқалаб бораркан, гирди тошдевор билан ўралган кенг ҳовлида зипиллаб иш қилиб юрган қизни дарров таниди. Таниди-ю бутун умидлари бир пасда чилпарчин бўлди. Шундай қиз Ўсарқул баттолнинг зурриёди бўлиб чиққанига ишонгиси келмай, беихтиёр от жиловини тортди. Тўхтаган жойи култепа усти эканини сезмади. Турган еридан негадир Ўсарқул баттолни қидирди. Оти йўқ, демак, қайси бир гўрга гум бўлган у. Дарвоқе, нега туриб қолди? Қизнинг кимлигини кўрди, билди, энди аста йўлига кетаверсаям бўлар? Аммо нимадир тутиб турарди уни. Йигитни таниган қиз эса аллақачон уйига қочиб кириб кетган, ҳовлида ёлғиз бир болагина ўйнаб юарди.

— Култепада турманг, болам!

Эшқул полвон чўчиб ёнига ўгирилди. Кади кўтариб келаётган хушрўйгина аёлни кўрди. Унинг қош-кўзлари қизникига ўхшаб кетишидан билдики, Ўсарқул баттолнинг аёли бу. Эшқул полвон бу аёлнинг хокисорлиги-ю сабр-тоқати, ширин-шакар лутфи-ю одоби ҳақида катталардан кўп эшитганди. Аммо улар аёлга ҳаваслари келиб эмас, ачиниб гапирардилар. Қовуннинг яхшисини

ит ейди, деб Ўсарқул баттолни сўкиб-сўкиб, гурунг беришарди. Шунинг учун аёлга кўз қирида айрича эътибор билан разм соларкан, унинг одоб юзасидан берган бирикки саволига жавоб тополмай, бир зум довдираб қолди. Ҳовли юзида ўйнаб юрган бола чолқиллаб улар ёнига келди.

— Отам уйда йўқ, сизга нима керак? — деди безрайиб.

— Хайдар! — аёл ўглининг бетамизлигидан хижолат тортиб, лабини тишлайди.

Эшқул полвон бу ерда узоқ туриб бўлмаслигини сезиб, от бошини секин изига буради. Кета-кета қиз қочиб кирган кулбага назар ташлаб ўтади. Унинг дераза пардаси орасидан мўралаб турганини илғаб, юраги олатасир тепинади. Отасини демаса, энаси бинойидек аёл экан, деб ўйлайди қизга безътибор эмаслигини ич-ичидан ҳис этиб.

Агар шу орада бир воқеага тасодифан гувоҳ бўлмаганида, ундаги бу ҳис муҳаббатга айланмай қолишиям мумкин эди.

Ўша куни, яъни орадан ҳафта ўтиб, улар уч отлиқ тела қишлоқдаги тўйдан қайтишаётганди. Ҳарна яқинроқ деб, йўлни Чўтирқирдан солишганди. Аслида бу фикр Эшқул полвондан чиққан, жўраларини шу томондан юришга ундаганди. Улар беодобона бақир-чақирни қишлоққа етмаёқ эшитишади. Муюлишдаги улкан харсангни ёнлаб ўтишаркан, кўз ўнгиларида юз очган камхонадонли қишлоқ ҳовлиларидан бирида қуйидаги манзарага кўзлари тушади: қаёққадир отланиб турган Ўсарқул баттол қўлидаги қамчисини ўйнатиб, ниманидир тезроқ топиб беришларини талаб қилар, аёли билан қизи эса у айтган нарсани тополмай ҳовли бўйлаб зир югуришар ва бунга сари баттолнинг хуноби ошиб, оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Кўни-қўшниларнинг безътиборлигига қараганда, бу одатий ҳолга ўхшарди.

Уч отлиқдан бири — Носир полвон унинг куракда турмайдиган сўкинишларига бардоши етмайди. Отини у томон қичайди.

— Оғизга эгалик қилинг, ҳой! — дея ҳайқиради.

— Оғиз меники, сен йўлингдан қолмай кетавер! — дейди Ўсарқул баттол тап тортмай. — Сен кимсанки, оғзимга эгалик қиласан!

— Кимлигимни ҳозир кўрсатаман! — Носир полвон қизиққон эди, отига аччиқ қамчи босиб, унга хезланади.

Ўсарқул баттол ҳовлиси томон юзланганча бақиради.

— Милтиқни обчиқ, милтиқни!

Эшқул полвон жўрасининг оти жиловидан тутиб, четга тортади. Ўсарқул баттолга эса яроқ ўрнига, у боядан бери талаб қилаётган нарсасини топиб тутқазишади. У эса қишлоқни бошига кўтариб, милтиқни обчиқчи обчиқ, дея бақиришдан бўшамайди. Агар Эшқул полвон ўз вақтида орага тушмаганида, Носир полвон жаҳл устида уни бир ёқлик қилиб қўйиши тайин эди.

Ўша куни Эшқул полвонга таъсир қилгани бошқа нарса бўлди. У кўҳликкина қизнинг кўзларида алам ва номус ёшларини кўрди. Қиз отасининг қилигидан уялиб, ерга кириб кетгудек эса-да, яноқларини юваётган шашқатор кўзёшларини яшириб ўтирмади. Кўрган куним қурсин, дегандай Эшқул полвонга бир-икки қараб қўйди-да, сўнг шартта изига бурилганча уйига кириб кетди. Эртаси Чўтирқирда учрашганларида, бошидаги рўмолини бурнигача тортиб, кечаги ҳодиса учун кечирим сўраган бўлди. Уни ўйлаб, тунни билан мижжа қоқмай чиққан Эшқул полвон гапнинг дангалини шартта айтади:

— Агар йўқ демасанг, у гурбатхонада сени бир кунга-ям қолдириш ниятим йўқ!

Йигитнинг муддоасини ҳали тўла англаб етмаган қиз эса ўз дардини изҳор этади.

— Энамни ўйлайман! Эмасам, кўз илғамас томонларга бош олиб кетгим келади-ю, энажонимни ҳеч кўзим қиймайди!

— Сен бундай ёмон хаёлларга борма, эртагаёқ уйингга совчи юбораман! — дейди Эшқул полвон жўшқин бир тарзда. — Билсанг, кўксим тўла олов! Шу олов тафтида бу дунё ташвишларидан безинган, музлаган юрагингни иситаман, авайлаб асрайман!

Кейин, шу сўзларни айтган ўзимми, суйсанг, гап ўлгурнинг ўзи юрагингдан қайнаб чиқаверар экан-да, а, деб

кўп ҳайрон бўлиб юради. Ўша куни қиз тайинли бирор гап айтган бўлмаса-да, хатти-ҳаракатлари билан йигитда кўнгли борлигини билдириб қўяди ва умрида биринчи бор тезак термай, уйига бўш қоп билан қайтади. Назарида, эртасигаёқ ҳаётида улкан ўзгаришлар юз берадигандек, ўзини осмони фалакда ҳис эта бошлайди.

Буни қарангки, ҳали ҳатто исминиям билмаган қизни Ўсарқул баттолнинг зугумларидан қизганган Эшқул полвон ўша куниёқ Носир полвоннинг уйига учиб боради. Чидаёлмай юрагидаги туйғуларини ошқор этади. Бу гапларни эшитган жўраси ўтирган ўрнидан туролмай қолади.

— Ишқилиб, отдан йиқилиб, мия-пиянг чайқалмаганми?! — деди сўнг эс-ҳушини базўр йиғиб. — Бошқа қиз қуриб қолгандай, нега энди баттолнинг қизига ошиқ бўлиб юрибсан? Ё мен нотўғри эшитдимми, а?

— Нимайки эшитган бўлсанг, бари чин!

— Унда жинни бўпсан-да, жўра!

— Жинниликим... муҳаббатдан!

— У қизини сенга беради деб ўйлайсанми?

— Бермай қаёққа борарди!

— Нима, қиз билан ораларингда бирор жиддий гап ўтганми?

Эшқул полвон бугунги учрашувни айтмоқчи бўлди-ю, гап чувалишидан чўчиди. Шунинг учун оғир сўлиш олган киши бўлиб:

— Ҳеч гап йўқ, — деди.

— Унда бу қадар ҳовлиқишнинг боиси нимада?

— Қизни унинг чангалидан қутқармоқ керак, тамом-вассалом!

— Нега энди қизнинг оғирлиги сенга тушиб қолди?

Эшқул полвон шундагина унинг ёнига келиб, катта хато қилганини фаҳмлади. Сабаби, жўраси ҳеч қанақанги муҳаббатни тан олмайди. Аёлигаям суйиб эмас, уйланиш лозим бўлгани учунгина уйланган. Шунинг учун ҳинд киноларини жини севмайди, тузсиз ошдай бунча чучмал, дейди. Унда нега келди унинг ҳузурига? Бу саволга ўзи ҳам жавоб тополмай, охири айтган гапи шу бўлади:

— Куёвжўра бўласанми деб келгандим олдинга.

— Агар баттолнинг қизига уйланадиган бўлсанг, ҳеч қачон куёвжўранг бўлмайман.

— Тўн ёпаман устингга!

— Тўнингни совчиларингга ёпавер. Агар баттолнинг уйдан калтак еб қайтишмаса, мен Носир отимни бошқа қўяман.

Ўсарқул баттол у юборган совчиларни урмади-ю, лекин итдан баттар қилиб ҳайдади. Борган совчилар Эшқул полвондан кўп хафа бўлишди. Суймай ўл, деб койишди. Ўсарқул баттол етказган бор аламларини ундан олишди. Совчиларнинг бири тоғаси, бири амакиси — истаганча сўкишга ҳақлари бор эди.

Эшқул полвон ўзи ўқиган дoston қаҳрамонлари каби кўксини захга бериб ётмади. Қизга узоқ хешларининг бирдан совчи келаётгани ва Ўсарқул баттолнинг ройишлик билдираётганини эшитган куниёқ отланиб йўлга чиқди. Қизни пойлаб, яна уни Чўтирқирда қўлга туширди. Мақсад ва режасини айтиб ўтирмади. Мен сени қузғунларга ем қилиб қўймайман, дея уни отга ўнгариб ҳайдади. Қиз бошида қўрққан бўлди. Сўнг тақдирига тан бергандай, унинг кенг кўксига бошини қўйди. Энди ортга йўл йўқ, ҳеч нарса билан ўзини оқлай олмасди. Фақат тақдири онасиникига ўхшашлигидан таажжубда эди. Энасини ҳам олиб қочиб келишган. Мана энди, ўзиниям олиб қочишмоқда, фарқи, бирини суймагани, бирини эса суйгани олиб қочмоқда. Йўлда айтган бир оғизгина гапи шу бўлди.

— Сизга отамнинг зиён етказишидан қўрқаман!

— Сен учун мен ҳамма нарсага тайёрман! — Эшқул полвон илк бор унинг яноғидан ўпади.

У шу тарзда хотиралар уммонида кезинаркан, Саъдулланинг униққан афтига қарамасликка тиришади. Ўз навбатида, унга насиҳат қилишга ёхуд бирон-бир маслаҳат беришга ўзида ҳеч бир хоҳиш сезмайди. Уни ич-ичидан тобора ёмон кўриб бораётганидан ажабланади. Ҳолбуки, Саъдулланинг ҳозирги ҳолати нафратни эмас, шафқатни талаб этарди. Эшқул полвон уни холи қолдириб, ташқарилашни ўйлайди. Энди қўзғалмоқчи бўлганида, Саъдулла уни гапга тутиб қолди.

— Улар ҳалиям қайнотам Ўлжабоевдан сал-пал ҳайи-қиб туришади, — деди ҳаслчан тарзда. — Акс ҳолда мени тириклайн еб қуйишарди.

— Шунчалик зўрми у?

— Кимни айтаяпсиз?

— Қайнотангни айтаяпман.

— Ҳа-да, зўр бўлмаса қизига уйланармидим.

— Зўрлигидан қўрқмадингми?

— Нимасидан қўрқаман? — Саъдулла ажабланди.

— Зўр бўлса ўзига!

— Ишқилиб, келинга ортиқча зўриқишсиз етишган-мисан, яъни суйиб-пуйиб дегандай, ё менга ўхшаб отга ўнгариб қочганмисан? Чунки ўзини зўр билганлар қизини бир қилиқсиз бермайди-да.

— Суйиб? — Саъдулла ўзини тутолмай кулиб юборди. — Суйиб эмас, келажакни ўйлаб уйланганман, отам. Нега деганда, севгидан қорин тўймайди, уни на қозонга солиб бўлади, на еб. Ўлжабоев ўша пайтдаям хўракни катта ерди. Шу хўрагига шерик бўлай деб, қизига оғиз солганман. Суйган киши қиёфасида эшигида ётиб олганман. Ўлжабоев отамга ошна эди, қизини бермай қаёққа борарди. Умуман олганда, албатта, бу менинг фикрим, йигит кишининг орқаси — ё отаси, ё қайнотаси зўр бўлиши керак. Ана шунда еганинг олдингда, емаганинг ортингда, давру даврон суриб яшайсан.

— Ҳар еган луқмангда думингни бир ликиллатиб, а?

— Нега энди, думимни ликиллатишим керак?

— Бировга тобе бўлганингдан кейин думингни ликиллатишга мажбурсан-да.

— Жуда унчалик эмас-у, лекин ҳурматини жойига қўйган бўламиз...

— Буям дум ликиллатишнинг бир тури-да.

— Отам, билиб-билмай одамни ёмон хафа қиласиз-да.

— Ўзинг ҳам одамни хафа қиладиган гапларни кўп гапирасан-да, — Эшқул полвон ўзини мудом қийнаб келадиган бир муаммони ўртага ташлади. — Мана, иккимиз, анову иккисини қўшганда, тўрт киши бир столда овқат еймиз. Тўғрими? Бироқ ҳалигача мендан кўп овқат еганингни кўрганим йўқ. Шу тарвуздай қоринчангни ғамини

бунча кўп емасанг, а? Шу қоринчангни деб суймаганингга уйланибсан, гапингни нишабига қараганда, қайнотанг олдида сал тили қисик жойинг ҳам йўқ эмас. Демокчи-манки, нимага керак бунинг бариси? Шундан кўра топганингга қаноат қип, кўкрак кериб юрмайсанми, а?!

— Отам, сиз кўп нарсани тушунмайсиз.

— Э, сендай тушунгичнинг капасига ўт тушсин, ило-йим!

Агар шу пайт эшикда ҳамшира жувонлардан бири пайдо бўлмаганида уларнинг суҳбати нима билан яқунланиши номаълум эди. Жувонни кўриши билан Саъдулланинг бетидан андуҳ ариб, табассумдан тарвақайлаб кетди. У қошида ўзига бургутдай тикилиб турган Эшқул полвониям, унинг гап-сўзлариниям унутиб, семиз гавдасига ярашмаган бир чаққонлик билан ирғиб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди. Кета-кета Эшқул полвонга шўхчан кўз қисиб кўйди.

Салдан кейин йўлакдан унинг қаҳ-қаҳаси ва жувоннинг ёлғондакам пўписаси эшитилди. Овозлар узоқлаша-узоқлаша йўлак охирига бориб тинди.

Эшқул полвон дераза томонга ўйчан термулганча қолаверди. Бир ўйи, этак силтаб қишлоғига жўнаб юборгиси келди. Кейин кун санаб, бир неча муддат сабр қилишга қарор қилди.

* * *

Тўланбой, одатдагидек, тонг бўзармай уйғонаркан, кўрган тушини ўйлаб бир зум чўзилиб ётди. Тавба, шунақаям бемаъни туш бўладими? Тоғаси Бўзбўрининг қизига уйланармиш! У кўрган тушидан бор-йўқ эслаб қолгани шу эди. Отасининг акси ўлароқ, ҳеч қачон тушининг таъбирини қидириб ўтирмасди. Тушга нималар кирмайди, деб тезда унутиб юборарди. Ҳозир ҳам кўрган туши ҳақида узоқ бош қотириб ўтирмади. Керишиб ўрнидан кўзғаларкан, оёқ остида ётган тугунга қоқилиб, ўзича бир иддао қилгиси келди. Майли, кирга ботиб кетайин, битлаб-қуртлаб кетайин, юборган уст-бошингни барибир эгнимга илмайман!

Афсуски, иддаосини кўрадиган кўз, илғайдиган бирор банда йўқ эди. Ҳатто итиям йўқ, захрини тўкиб солай деса. Натижада, иддаоси зумда аламга айланиб, тумтайиб олди. Сўнг идишларда бир томчийам сув қолмаганлиги эсига тушиб, сўкинганча бидонлардан бирини тепиб учириб юборди. Кучли зарбдан биқини пачақланган идиш айланиб-айланиб, айрилардан бирига бориб урилди. Айри силкиниб, унга осилган хуржундаги қопқон шиқирлаб қўйди. Шундан кейин Улаш қоранинг кечаги гапини эслаб, қопқон эгаси Рўзиқулни ичида янди: «Шошмай тур, шу гапинг учун ҳали тилингни суғуриб оламан! Қопқонингни тушингда кўрасан энди! Қўй сўйиб келсангда бермайман уни сенга!» Кейин бу қилиқлари аҳмоқликдан ўзга нарса эмаслигини гўё бирдан фаҳмлаб етгандай, сувга жўнашга ҳозирлик кўра бошлади. Идишлардан иккитасини эшагига ортиб, булоқ томон жўнади. Ҳайтовур, бир оз юрганидан сўнг, бадани қизиб, кайфияти хийла яхшиланди.

Ичимлик суви бир ярим чақирим наридаги булоқдан олиб келинарди. Чуқур жарлик тубидаги булоқдан сув олиш машаққатнинг ўзи эди. Шунинг учун бу юмушни ҳамиша ўзи адо этиб келарди. Подани эса, ўтовини даштнинг бу қисмига тиккан кезларидагина, жардан бир чақиримча адоқликдаги тахир кўлдан суғоради.

Тўланбой табиатнинг бир ишига ҳеч тушунолмади. Жарликдаги булоқ суви чучук, кўл бўйидаги булоқлардан эса тахиртоб сув қайнаб чиқади. У гоҳида, яъни сувга борган пайтлари, булоқлар сувининг бу қадар хилма-хиллиги тўғрисида ўзича чуқур фикр юритмоқ истади. Ўқиган ва билганлари асосида бирор хулосага келмоқчи бўлади. Шунда ҳеч вақога фаҳми етмаслигини англаб, мактабда дурустроқ ўқисанг ўлармидинг, деб бошига халачўп билан астагина уриб-уриб қўяди. Сўнг эса, мен ҳам ўқисам подани ким боқарди, дея яна ўзини оқлашга ҳаракат қилади.

Эшак жонивор чанқаган шекилли, таниш сўқмоқдан йўрғалаб кета бошлади. Тўланбой дўнгликкача уни бўш қўйиб берди, сўнг миниб олди. Жониворнинг бояги йўрғалашидан асар ҳам қолмади, устидаги оғир юкдан вазмин тортиб, қоқилиб-суқилиб илгарилай бошлади.

Тўланбойга тонг ёгдуси ҳамиша ўзгача таъсир қилади. Ҳозир ҳам шундай бўлди, дилидан тўнглик ариб, баҳри дили очилиб кетди. Тонг нуридан тобора чирой очаётган кенгликка мароқланиб тикиларкан, бирдан унда қўшиқ айтиш истаги пайдо бўлди ва доимо хиргойи қилиб юрадиган қўшиқларидан бирини баланд овозда айта бошлади. У бирор қўшиқни тугал билмасди. Билганларини аралаш-қуралаш айтаверарди. Жуда бўлмаса, ўзи тўқирди.

Муҳими, дашт сукунати ўзини еб-ютиб юбормаса бўлди. Бунақа пайтларда отаси кулади, сенинг қўшиқ айтишинг менинг дўмбира чертишимдай бир гап-да, улим! Бизда ҳавас бору укув йўқ. Мана шуниси чатоқ! Эмасам, боболаримдан бири бахши ўтган экан. Унинг ҳунари ҳеч қайсимизга қўнмаган шекилли, ҳозиргача дўмбирани эплаб чертолмайман. Сенинг эса Улаш қоранинг тракторидан фарқинг йўқ, тариллаб оламни бузасан фақат. Бироқ Тўланбой отасининг бу фикрига қўшилмайди. Овозини зўр деб билди. Чунки айтган қўшиқлари ўзига жуда ёқади. Рўзиқул жўраси ҳам бир-икки мақтагандай бўлган, агар овозинга озгина ишлов берилса, сендан номер биринчи қўшиқчи чиқади, деган. Аммо ҳамма бало шундаки, Тўланбой «номер биринчи» қўшиқчи бўлишни хаёлига ҳам келтирмайди. У қўшиқни ҳуши тоблаган вақтларидагина айтади.

Ҳозир ҳам у овозини баралла қўйиб, булоққа етиб келганини пайқамай қолди. Эшагининг нуқтасидан тутиб, ёлғизоёқ сўқмоқдан жар тубига энаркан, булоқ бўйига кимдир эшагини тезаклатиб кетганини кўриб, фигони кўкка ўрлади. Сўкина-сўкина булоқ теварагини тозаллади. Сўкина-сўкина идишларини сувга тўлдирди. Жарликдан чиққач эса, тобора фусункор тус олаётган дашт манзараси тагин эътиборини ўзига жалб этиб, одатдагидек, барини унутди. Яна қўшиқ куйлагиси келди. Бисотини титкилаб, бу сафар топгани шу қўшиқ бўлди.

— Қора кўзинг шайдосиман...

Афсус, бир вақтлар ўзи учун гоят ардоқли бўлган қўшиқнинг шундан бўлак сатрини эслаёлмади. Ҳарчанд уринса-да, бунинг уддасидан чиқолмади. Эслаёлмагач, тутақиб сўкинишга тушди. Калла эмас, қовоқ, дея бошига халачўп билан уриб-уриб қўйди.

Узилган қўшиқ учраган қайсидир бир бутанинг шохи-га илинганча қолаверди. Сўкинишлари ҳавога сингиб улгурмай, тонгги эпкинининг навбатдаги тўлғонишига қўшилиб, дашт бўйлаб сочилиб кетди.

Тўланбой қўшиқнинг давомини эслаёлмаса-да, шу қўшиққа боғлиқ бир воқеани дарров хотирлади. Бироқ у дилдан тараннум этган париваш қоракўз нигор эмас, кўйкўзли оддийгина қиз эди. Юзи ҳам сутга чайилгандай оппоқ эмас, рангпаргина эди. Қисқаси, унинг рухсори қўшиқда ифода этилган таъриф тавсифга асло тўғри келмаса-да, йигит учун у дунёда ягона эди. У девор оша мўралаб, шу қўшиқни илк бор айтди. Қизнинг жаҳлдор отаси Сулаймон чавандознинг уйида йўқлигидан фойдаланиб, юрагида жўш ураётган гўзал туйғуларини қизнинг кенг ҳовлисига сочиб кетмоқ ниятида айтди. Айни шу пайтда рангпар қиз девор тагида қандайдир юмуш билан банд эди. У аввалига йигитни қишлоқ оралаб юрадиган Ориф девона деб ўйлади. Аммо диққат қилсаки, овоз ҳам, айтилаётган сўзлар ҳам бошқачароқ. Унинг ҳайрати кўзиб, илдам қаддини тиклайди. Кўзи кенг ҳовли бўйлаб олма-кесак терганча, ўртача овозида қўшиғини маромига етказишга уринаётган Тўланбой нақ бурни тагида пайдо бўлган қизни кўриб, донг қотади. Бўғзига тикилган сўнгги жумланинг кўчмоғи жуда қийин кечади ва алланечук ғайритабиий овозлар чиқариб, охири топган баҳонаси шу бўлади.

— Отанг уйдами, Ойгул?!

Қиз йигитнинг қўшиқ айтмоқдан муроди нелигини аллақачон англаб етган эмасми, рангпар юзи қирмизи тус олиб, аввал ошхонага, сўнг негадир қўра томон югуради. Тўрт-беш тахтадан наридан-бери ясалган қўра эшигини оча-оча, ҳануз девор оша мўралаб турган йигитга шундай маъсумона қараш қиладики, Тўланбой деганларининг юраги худди от чопгандай дукурлаб кетади. Нафас олиши қийинлашиб, девор бошини чангаллайди. Девордан ушалган кесак оёқлари остига тўкилади. Шунда ортидан ўктам бир овозни эшитади.

— Нега бировнинг деворини бузаяпсан, а?

У ортига ўгирилиб қишлоқнинг энг баджаҳл ва энг бақироқ чолларидан бири Ёдгор сўфини кўради. Уят бир

иш устида қўлга тушгандай, бақадай қотади. Унинг без-райиб туришидан сўфининг баттар жини қўзийди.

— Саломинг қани, падарлаънати?!

Ўшанда чолга салом бердими-йўқми, ҳануз эслаёлма-са-да, лекин худди рангпар қиз каби ҳаяжон ва яна аллақандай англарсиз тотли ҳислар оғушида оёғини қўлига олиб, жуфтак ростлагани ҳамон ёдида. Акс ҳолда бақироқ чол ҳар хил гумонларга бориб, уни баттар шарманда қилиши аниқ эди.

Ушбу воқеадан сўнг рангпар қиз тўйда бўладиган курашларда Тўланбойни кўп кузатадиган бўлди. Йигит эса унинг оловли нигоҳини ҳис этиб тургани боис, гўё ғойибдан куч олгандек, ҳар курашда рақибларининг оёғини осмондан келтириб урарди. У алоҳида ғайрат-шижоат билан олишарди. Оқибат, унинг обрўйи ошгандан ошиб, «Тўланбой полвон» деган ном олди. Қўшни туманлик Баҳром дарозни енгган куни эса, у даштга барвақтроқ қайтди. Кўклам ҳавоси эмасми, ер намчилроқ бўлишига қарамай, ўтов қаватига қалингина қилиб сув сепди. Сўнг кигиз эмас, нимдошгина эски шолчани ерга ташлаб, тўстамон тушиб ётиб олди, яъни бағрини захга берган киши бўлди. Отаси пода боқиб кетган, энаси эса наридаги ўрмакда гурсиллатиб гилам тўқирди. У ўғлининг бу ҳаракатларидан ниманидир сезган бўлса-да, бошда ўзини пайқаманганга олди. Охири сабри чидамай, келиб қаватига чўкди, унинг забардаст кифтига қўл юборди.

— Нима гап, улим? — деди.

Тўланбой юзини тескари ўгириб олди. Чуқур хўрсинди. У шу қадар чуқур хўрсиндики, энанинг жони ачишиб, етмиш етти томири титраб кетди. Сўнгра ички бир севинчдан мишжалари ёшланиб, шуларни хаёлидан ўтказди: «Соддагина болам-а, буйтиблар бағрингни захга бериб ётгунча, мени уйлаб қўйинглар демайсанми! Мен ҳам бағримни тўлдириб келин туширмайманми! Келингинам қаватимда юрса, бирга-бирга ўрмак тўқисак, бирга-бирга даштдан силарни кутиб олсак, бунинг қувончига нима етсин, болам!»

— Тур, буйтиб захда ётма! — деди эна севинчини жиллашга тиришиб. — Тожихоннинг битта қизи экан, ўнта қизи бўлсаям обераман!

Бу гапни эшитган Тўланбой ҳайратдан донг қотди. Нимаси бу?! Ахир бу сирни ўзи ва қиздан бўлак ҳеч ким билмасди-ку?! Бундан даштдаги энаси қандай хабар топди экан?! Энаси биладими, демак, бошқалар ҳам бу сирдан огоҳ! Энасининг гапидан кейин кўксини ерга бериб ётишнинг ҳеч қизиги қолмади. Қайтамга уят деган ҳисдан лавлагиси чиқиб, турасолиб жўнади. Азбаройи довдираганидан ўрмак қозигига қоқилиб, ўмбалоқ ошиб кетди.

У шу заптда тоққача қочадигандек эди. Йўқ, ўтовдан кўпам узоқлашмай тўхтади, яшил майсалар устига чордона қуриб ўтириб олди. Энаси томонга қарашга уялиб, узоқдаги подани кузатган бўлди. Кейин ўрмак қолиб, ўчоққа уннай бошлаган энаси қаватида рангпар қизни тасаввур этиб, ширин бир энтикли-да, димоғида ўша қўшиқни хиргойи қилишга тушди. Бу сафар тўлиқ айтди. Адашган жойларига ўзидан сўз қўшиб айтди. Бу туришда бахши бўлиб кетаман-ов, деб ўйлади. Бир хаёли, ўтовдан отасининг дўмбирасини олиб чиқмоқчи бўлди. Бироқ на-сидан уялди.

Энаси эркалаб чойга чақирганда ҳам бормади.

Ўшанда айни кўклам эди. Борлиқ унинг кўнглидек соф ва мусаффо эди.

Тўланбой шу хаёлларга фарқ бўлган кўйи, ўтовга яқинлашаркан, уни кимсасиз кўриб, таъби яна хира тортди. Назарида, ўтови гавжум, болалари чувиллашганча чопқиллашиб юришган ва ўша рангпар қиз — Ойгул эса чой дамлаш билан оворадек эди. Ўйга берилиб, ўтовда ёлғиз эканлигини бутунлай унутганди.

У нонуштага ҳозирлик кўриб, ўтовга кириб чиқаркан, оёқ остида думалаб ётган тугунни бу сафар тепмади. Авайлаб ердан кўтарди. Димоғига олиб бориб ҳидлади. Лекин уни очмади, аста четга қўйиб қўйди. Аёлини қаттиқ соғинганини ҳис этиб, беихтиёр димоғи ачишди. Шунда илк бор, вақтида отасининг ёлғизликка қандай қилиб чидаганига ҳайрон бўлди. Ёлғизлик-ку майли, ўша кезлари отасининг на бирор тураржойи, на тайинли манзили бўлган. Киши молини даштма-дашт ҳайдаб, қочиб-пусиб юрган отасида бунақа ўтовлар қайда эди. У ёмғирли кунларда камарлардан паноҳ топиб, очиқ кунларда даштда тунаган.

Емагининг тайини бўлмай, бир неча кунлаб оч қолиб кетганда ҳам чурқ этмаган, унга ўхшаб аламидан бидонларни тепмаган.

Отаси у вақтларни кам эслайди. Эслаган тақдирда ҳам бирон кишини ёмон оглиқ қилмай, воқеани бор ҳолича ҳикоя қилади: подада Бойғози калнинг бирон жонлиги бўлмаса-да, у ҳолимдан доим хабар олиб турган. Бошқалар бирор мартаям қорасини кўрсатмаганда, у носимгача обкеп берган. Мен дердим, сизга нима зарил? У дерди, унда сенга нима зарил буйтиблар сарсон юриш? Мен дердим, элнинг корига ярай деб шу ишни зиммамга олдим. У дерди, мен ҳам элнинг корига яраётган одамнинг корига ярай деяпман. Мен дердим, унда подага биронта жонлиқ кўшинг, шунда опкелган емагингиз томоғимни тирнамасдан ўтади. У дерди, жонлигим йўқ, барини молхонага кўшиб ёндириб, куйдириб юборганман. Ҳа-а, Бойғози кал шунақа ғужурли одам эди. Барвақт ўлиб кетди, бечора! Тили аччиқ бўлгани билан юраги тоза эди. Одам боласининг мудрашига йўл кўймасди, ўликка ўхшаб сўлжаймай, тетик юр, деб доим ҳаммани тергаб, турткилаб юрарди. Элга кайвони бўладиган одам эди. Унинг руҳини ардоқлаб, опкеб берган ўтовини узоқ йил тутдим, кигизлари чириб, чўплари адо бўлгунча тутдим. Кейин ташлаб юборишга кўзим қиймай, барини Қизилқоянинг пойига боориб кўмдим. Раҳматли қоядай виқорли эди. Бунақа одамлар ҳамиша кам бўлган!

Ана шундай гурунглardan бирида Рўзикул жўраси кутилмаганда отасига эътироз билдириб қолган. Эгнига миршаблик либосини илгани учунми, у пайтларда кўп ичмасди, гап-сўзлари ҳам анча бамаъни эди. Киши кўзи учун бўлса-да, газета-пазета варақлаб, давраларда дунё воқеалари ҳақида озми-кўпми валақлаб турарди. Ўша куни зиёфатда бўйинбоғ таққан нотаниш бир йигит ҳам бор эди. Қишлоқ одати шу — зиёфатга таклиф этилган одам уйдаги меҳмонини ҳам бошлаб чиқаверади. Ҳозир аниқ эсида йўқ, чамаси, у Улаш қорага тегишли одам эди, ҳар ҳолда Рўзикул жўрасига эмас. Агар меҳмон уники бўлганида, жўраси билимдонлигини намойиш этишга ўлақолса уринмасди. Унинг қатор ёмон одатларидан бири, нота-

ниш одамлар олдида донолигини пеш қилиш эди. Ҳозир ҳам у сипо ўтирган бўйинбоғли йигитга бир-икки қараб қўяркан, тўсатдан отанинг гапини бўлиб, деди:

— Биласизми, ўшанда сиз давлат сиёсатига қарши чиққансиз! Ўз хатти-ҳаракатингиз билан жиноятга йўл қўйгансиз! Ўшанда изингиздан менга ўхшаган орган ходими тушганда борми, додингизни худога айтардингиз!

— Баҳай! — Эшқул полвон чиранчиқ болага қарагандай, унга кўз қирида боқди. — Қизишиб сўйлашингга қараганда, ўша даврда туғилмаганингга кўп пушаймон сянсан, шекилли, а?

— Тўғри-да, давлат сиёсатига қарши боришга кимнинг ҳаққи бор, ҳеч кимнинг! Жумладан, сизнинг ҳам!

— Менинг сиёсат-пиёсат билан ишим бўлмаган, — Эшқул полвон оёқларини узатиб, баҳузур ёнбошлади. — Бундайчигин каштали гап-сўзларни ҳозир ҳам унча тушунавермайман. Бу хил гапларни сен биласан. Ўзинг тилимни қичитганинг учун сенга бир аччиқ гапни айтиб қўяй! Унида бўса урвоғига татийди, дегандай, сен ҳам наслингга тортибсан. Ўша пайтда устимдан чақув уюштирганлардан бири, билсанг, бовонг Абдурайим калта бўлади. Шу қилиғи туфайли у Очкамарда Бойғози калдан ўласи бўлиб калтак еган. Бойғози калнинг жаҳли ёмон эди, бовонгни аяб ўтирмаган, тагин чақимчилик қиласанми деб, оғзи-бурнини қора қонига белаб, тоза урган. Ўзи авлод-аждодларингни турган-бўлгани шу — доим ҳаммадан калтак еб юрасанлар!

Бу гап Рўзиқулга шу қадар алам қилдики, ўша даврда туғилмаганидан ичи туз сепгандай ачишиб, Бойғози калнинг гўрига фишт қалай кетди. Уни зўравонликда айблаб, бир талай қонун-қоидалар рўкач қиларкан, фикрини тасдиқлатиб олиш учун нотаниш йигитга мурожаат қилди:

— Ё гапим нотўғрими, меҳмон? Сизам бундай бир нарса денг! Келганингиздан бери оғзингизда қатиқ увитгандай, жим ўтирибсиз.

— Йўқ, у одам сиз айтганчалик зўравон ёки безори эмас, қаҳрамон!

Даврадагилар меҳмон йигитдан бу гапни кутишмаганди, ҳамма ялт этиб унга қаради. Ҳатто Эшқул полвон ҳам сергак тортди.

— Қанақасига қахрамон у? — Рўзиқул меҳмоннинг гапидан ранжиб, боши билан тўрда ёнбошлаб ётган Эшқул полвонга ишора қилди. — Унда бу кишиям қахрамон эканда, а?!

— Худди шундай, бу кишиям қахрамон!

— Қанақасига қахрамон? — Рўзиқул елкасидаги погонларини қимирлатиб, маънодор йўталди. — Тил югуриги бошга деганлар, ўйлаб гапиринг, меҳмон!

— Назаримда, гап ўтмиш ҳақида кетаяпти шекилли? — меҳмон йигит унинг шаъмасини тушуниб, киноямуз жилмайди. — Қолаверса, ўтган бу давр тарих саҳифаларида аллақачон қоралаб бўлинган. Кўриниб турибдики, жуда кам китоб ўқийсиз. Энди бу кишининг қахрамонлигига келсак, албатта, бу менинг фикрим, бу одам ҳамма қатори мутеларча қўл қовуштириб ўтирмаган, даврга нисбатан ўзига хос тарзда исён кўтарган. Сизга-бизга ўхшаб хатти-ҳаракатининг оқибатини эмас, кўпроқ элнинг манфаатини ўйлаган. Тарихдан маълумки, қахрамонлик атай эмас, беихтиёр, гоҳида эса бехосдан қилинади.

— Кўриниб турибди, жуда ақлли экансиз! — Рўзиқул пичинг билан вазиятдан чиқиб кетишга уринади.

— Худога шукр, ақлимдан нолимайман! — меҳмон камтарона жилмайди.

Бунга жавобан Рўзиқул баттар тўрсиллайди.

— Лекин мен бу ишни зинҳор қилмаган бўлардим!

Эшқул полвон ёнбошлаб ётган жойида кулади.

— Ҳозир ҳам ҳеч нарса қилаётганинг йўқ.

Ўшанда Тўланбой бамисоли хиёл ҳориган кекса шердай тўрда ёнбошлаб ётган отасига, донолик қиламан деб тамомила мулзам бўлган Рўзиқул жўрасининг газабнок афтига бир-бир боқаркан, беихтиёр шу савол кўнглидан ўтган: мен шу ишни қила олармидим? Бироқ шу пайт эшикдан эт тўла лаган узатилгани боис, у чалғиб, саволи жавобсиз қолган. Зеро, олдинда хушхўр таом мунтазир турганда, ортиқча ўй-хаёллар кимга керак. Лекин шуни аниқ эслайдики, ўша пайтда отасининг кимсасиз дашт бўйлаб таъқибда юриши унчалик машаққатли туюлмаганди. Бугун билаяптики, даштда бутун бошли пода билан қувгин остида юриш у ёқда турсин, ҳаттоки бу масканда ёл-

ғизликнинг ўзи бир бало экан. Мана ўзи, ҳафта ўтмай, аламдан қутурган туядай бўкириб, сув идишларни тепкилаб юрибди.

Тўланбой подани аста жойидан кўзғаркан, айб иш қилиб қўйиб, энди уни ювишга ҳаракат қилаётган боладай, хийла ювош тортиб қолганди.

* * *

Тоға кетди.

У, жиянидан аразлаб, силтаниб, тутақиб, йўлида учраган тезак борми, ертешар жониворлар инидан чиқариб ташлаган тупроқ уюми борми, барини тепкилаб-сепкилаб, сўкиниб кетди. Тўланбойнинг юрагида бир олам ташвиш туғдириб, ёлғиз ўзи Бўзбўрининг инини қидириб топгани Илондара томон кетди.

Тўланбой тоғанинг аразидан эмас, бошқа бир нарсадан хавотирда эди, яъни кунларининг асосий қисмини қишлоғида эмас, туман марказида, ўзига ўхшаш турқи совуқ жўралари даврасида ўтказадиган бу одам, ўз таъбири билан айтганда, даштга ғирт бегона эди. Бегоналиги боис, дашт табиати ва унинг ўзига хос пасту баландини деярли билмас ва унга ҳамма нарса жўн ва осондек туюларди. Мана ҳозир ҳам бўри овига эмас, гўё жардан чумчуқ тутишга бораётгандай, ошқинлаганча кетиб борди. Тўланбойнинг назарида, бу кетишида тоғаси бирор балога йўлиқиши тайиндек эди. Негаки, инидаги болаларига қотинилганда, бўри зоти даҳшатли даражада тажовузкор йиртқичга айланишини кўп эшитганди. У мана шундан хавотирда эди. Бу ҳақда тоғасига айтмади эмас, айтди. Бироқ Ҳайдар унинг гапига парвоям қилмади. У елкасидаги милтиққа ишора қилиб, бир ўқ билан, керак бўлса, айиқни жойида тинчитаман, унинг олдида даштнинг ёввойи бир ити ҳисобланмиш бўриларинг нима бўпти, ҳолбуки, якка-ёлғиз тоғангга ёрдам беришни истамас экансан, унда мени йўлдан ҳам урма, деди. Ўз умри давомида икки бор узоқ муддатга бу бепоен кенгликлардан айро тушган тоға даштнинг ёввойи табиатини писанд қилмагани етмагандек, ҳалигача унинг шароитига сингишиб

кетолмаган, ҳаттоки кўрасидаги молларига ҳам эплаб қараёлмас, уларнинг бор ташвиши кўшниси Сафар чўлоқнинг зиммасида эди. Кўшниси арзимаган ҳақ эвазига унинг хўжалигидаги барча ишларни уддалаб келарди. Лекин Ҳайдар қайсидир йўллар билан яхшигина пул топарди. Туман марказидаги жўралари билан, киши билмас, қандайдир олди-бердилари йўқ эмасди. Бир сўз билан айтганда, у даштнинг одами эмас, бегона эди ва айни шу бегоналиги билан нечундир гоётада фахрланар, даштликларни эса «қишлоқилар» деб атарди. У бу нарсани сўзда ифода этмаган тақдирдаям, хатти-ҳаракатлари билан билдириб турарди. Бироқ Тўланбой тоғасининг бу беўхшов бодилигига эътибор ҳам бермас, жуда бўлмаётгандагина, ўғайлигингизни рўкач қилишни бунчалик яхши кўрасиз-а, тоға, деб кулибгина қўя қоларди.

У бугун тоғага ҳамроҳ бўлиш чорасини кўп ўйлаб кўрди. Аммо минг ўйлаган тақдирдаям, подани ёлғиз ташлаб кетишнинг имкони йўқ эди. У буни тоғага тушунтиришга уриниб кўрди, Ҳайдар англашни истамагач эса, юрагида пайдо бўлган зиғирдек алами залвор тортиб, унинг зоҳирий ифодаси беихтиёр юзига тепчиди.

Тўланбойга даставвал алам қилгани, аввало, унинг қуруқ қўл билан келгани бўлди. Қўлини бурнига тиқиб келгани етмагандек, ўз дардини дoston қилиб ёмон гашига тега бошлади. Эмишки, ваъда қилинган бўри болаларини айтилган фурсатда етказиб бормаса, шаҳарлик жўралари олдида ушоқча обрўйи қолмасмиш, бу камдек, кўшни чол ўлиб қолиб, шусиз ҳам бир неча кун вақти бекор кетибди ва ҳоказо. Тўланбойнинг гумонлангани шу бўлдики, ўзининг даштда очин-тўқин юриши тоғасини сира ташвишлантормас, унинг бутун фикру ёди тезроқ бўри болаларини қўлга киритишда эди. Тоғасига қолса, жияни очликдан бармоғини сўрмайдими, бу билан неча пуллик иши бор унинг. Эмасам, ҳафта бурун даштда не воқеа юз берганига ўзи гувоҳ, хотини кетиб, жияни ярим коса иссиқ овқатга зор бўлиб юрибди. Бир дунё қуруқ гапнинг ўрнига белбоғига тўрттагина нон туғиб келмайдими! Шу тўрттагина нон билан Тўланбой, ҳеч қурса, икки кунга қорнини алдаб турмайдими!

Шунинг учун у тоғасига чирой очгиси келмади. Турган гап, Ҳайдар буни сезмай қолмади.

— Ҳи-и, рангинг очилмайроқ турибди, тинчликми?!

— Ўз ташвишим ўзим билан бўлиб ўтирибман-да, тоға, — деди Тўланбой сир бергиси келмай.

— Сенда ташвиш нима қилсин? — Ҳайдар унга ажабланиб қараб қўйди. — Менинг саъй-ҳаракатим туфайли молинг кўпайиб турган бўлса... Дарвоқе, менга тегишлиси ҳозирча подангда юра турсин, кейинроқ олиб кетарман. Тағин, ўзи йўқнинг кўзи йўқ деб, уларниям тинчитиб юбормагин-а! Унақада қаттиқ хафаланиб қоламиз-а, жиян!

— Агар истасангиз, барини олишингиз мумкин! — деди Тўланбой истеҳзо билан. — Ўзи қовурғамга ётмайроқ турибди!

— Бериб бўпсан, — Ҳайдар кулди.

— Тўғри айтасиз, беролмайман, — Тўланбой, киши молини сизга беролмайман, кўпам хомтама бўлаверманг, демоқчи эди. Лекин гапни чуватгиси келмай, вақтида тилини тийди. Майли, ҳозирча умидвор бўлиб юраверсинчи, сўнг бир гап қилармиз, деб ўйлади.

У тоғасининг ташрифини ёқтирмайроқ турган эмасми, ундан тезроқ қутулмоқ ниятида ҳатто бўри ини қаердалигини айтишга ҳам тайёр эди. Афсуски, унинг уяси улкан Илондаранинг қайси ўнқир-чўнқирда жойлашган, буни отасидан бўлак ҳеч кимса билмасди. Сўнг, жигар эмасми, кўнглига хавотир иниб, тоғасини бу йўлдан қайтаришни ўйлади. Ўтган сафар Бўзбўрининг уясини тахминлаб айтиб қўйганидан ичида қаттиқ ўкинди. Шунга қарамай, тоғанинг нима дардда келганини гўё пайқамандай, пинак бузмай ўтираверди.

— Бугун энди менга ҳамроҳ бўласан, жиян, — дея ниҳоят мақсадга кўчди Ҳайдар.

— Иложи йўқ, тоға, подани безга ташлаб кетолмайман.

— Бир-икки соатга подангни бўри емас!

— Эгасиз қолган пода улоғади, тоға.

— Дашт кенг, улоғиб қаёққаям борарди.

— Киши моли омонат, тоға. Бунинг устига, бир-икки соатда битадиган иш эмас бу.

— Бури уясини шундоқ узоқдан кўрсатасан-у, дарров изингга қайтаверасан, жиян. Бунга кўп вақт кетмайди.

— Унинг уяси қаердалигини, чин сўзим, ўзимам билмайман.

— Биласан, эринаяпсан, холос.

— Уни фақат отам билади.

— Қўй, шу отангни гапирма менга! — Ҳайдарнинг энсаси қотди. — Даштнинг бўриси тугул тиккайиб турган хасини қизганади-ю, ундан бирор нарса сўраб бўларканми.

— Ҳали келса, бу ишимиз учун теримизга сомон тикмаса деб қўрқаман.

— Сен мениям назарда тутаяпсанми?

— Эмасам-чи!

— Поччам экан деб турмайман! — Ҳайдарнинг кўзлари оловланди. — Тикка отаман!

— Унда сизни... мен ҳам отаман-да, тоға! — Тўланбойнинг нигоҳи бежо ёлқинланди.

— Э, нима деганинг бу?! — Ҳайдарнинг қуюқ қошлари ҳайратдан тепага сапчиди.

— Ахир... тогадан ота яқин-да!

Бу ҳақ гап олдида Ҳайдар нима деярини билмай, чайнаиб қолди. Кўзларини узоқ-узоқларга тикканча, негадир яроғи кўндоғини силаб-сийпалади. Ранги бир тус қизариб-бўзариб, тишларини гижирлатди.

— Отангда отамнинг эски бир алами бўлган! — деди сўнг нима деярини билмай. — Лекин, жиян, отаман, деб мени қаттиқ хафа қилдинг! Бу гапинг энди бир умр эсимдан чиқмаса керак-ов. Биттаю битта тоғангни отаман деддинг-а! Минг раҳмат сенга, кўкайимдан кетмайдиган гап бўлди лекин!..

— Кечиринг, тоғажон! — Тўланбой гуноҳкорона бош эгаркан, бирдан тунда кўрган тушини эслаб қолди. Бундан ўзиям ҳайрон бўлди, нега деганда, ҳатто буни истаган тақдирдаям, у кўрган тушини ҳеч вақт қайта ёлига олмасди. Бу сафар эса, негадир, тушига алоҳида аҳамият бериб деди: — Тунда бир ёмон туш кўрганман, шунинг таъсириданми, кайфиятим йўқ. Агар айтсам, ёқангизни ушлайсиз, нима эмиш, сиз жондорнинг қизига уйланаман дермишсиз, у

эса, тўйдан кейин сизни еб-ютаман, дермиш. Назаримда, жондорнинг бу йилги болалари ургочи, сиз эса уларни тутмоқ ўйидасиз... Қандайдир бир-бирига тўғри келаяпти-да, тоға... Бобом ўлмасидан аввал ҳам шунга ўхшаган бир туш кўрганман, оқибати нима бўлганини эса ўзингиз яхши биласиз... Тушга ишонадиган одам эмасман-у, бироқ гоҳида, бундаям бир сир бормикан, деб ўйлаб қоламан-да. Ўзингиз айтгандай, бор-йўғи биттагина тоғам бор, ундан ҳам айрилиб қолмайин тагин деган ҳадикдаман...

— Гапинг бунча совуқ, жиян! — Ҳайдар бир пас Тўланбойга чегирайиб қаради. — Ўзинг ҳам, кўрган тушинг ҳам бор бўсин сени! Овга бораётган одамгаям шунақа бемаза гаплар айтадим киши! Бефаросатлик ҳам эви билан-да ахир!

— Илгари менга ҳеч бунақанги бақирмасдингиз, — Тўланбой ажабланди. — Бундан чиқди, сизам тушдан кўрқаркансиз-да, а?

— Кўрган тушингдан эмас, гапингни совуқлигидан этим жунжикиб кетди! — Ҳайдар ғудраниб сўқинди. — Ҳаётдан ҳали умидим бор, ҳалитдан менга кафан бичишинг нимаси! Бунақа гаплар, сенга айтсам, манглайга ургандай қилиб эмас, қоғозга ўраб айтилади.

— Қоғозга ўрасам, тушунмайсиз-да, тоға.

— Қоғозга ўраб гапиришни билмайсан ҳали...

— Балки сиз ҳақдирсиз, — Тўланбой хижолатомуз чекасини қашлади. — Минг қилсаям даштлигимизга борамизда энди. Лекин сиз... фикрингиздан қайтсангиз, хўб ажаб иш бўларди-да!

— Сен тоғангни ким деб ўйлаяпсан ўзи! — Ҳайдарнинг яна туси ўзгарди.

— Бобом раҳматлиям ўзини зўр деб ўйларди, — деди Тўланбой бўш келгиси келмай. — Лекин бир жондорни эплаёлмай... ўлиб кетди-ку!

— Бобонг анг қолган...

— Анг қолмаган, жондорнинг зўрига учраган.

— Эслатиб яхши қилдинг, шу баҳонада улардан бобонгни ўчиниям олиб қайтамиз!

— Бобомга бизниям, сиз тарафнинг жондори ҳужум қилган.

— Э, жондорниям сиздики-биздикиси бўладими?

— Албатта, у томондагиси сиздики, бу томондагиси биздики...

— Отангга ўхшаб, йўқ ердаги гапларни гапирасан-а, жиян.

— Тоға, тўғрисини айтсам, ўша хомсемиз жўрангизга жондор тугул, даштнинг кераксиз бир тезагиниям бергим келмаяпти!

— Тезагинг ўзингга сийлов, — Ҳайдар унинг ёзғиришига эътибор ҳам бермади. — Бизга бўри эмас, унинг болалари керак.

— Кейин катта жондорлар бизга тинчлик бермай қўяди, тоға.

— Биз уларни омон қўярмидик, жиян! — деди тоғанинг кўзлари ёниб. — Шу бодиликка бўри болаларидан бирини ўзим асраб олсаммикан деяпман. Шаҳарлик жўраларим меҳмонга келишганда, тоза ичлари куйиб ўлишарди-да!

— Бобом ҳам шу ниятда эди, оқибати нима бўлди?

— Бобонгда тажриба бўлмаган.

— Тажриба сиздаям йўқ, қолаверса, у нарса мендаям йўқ.

— Қараб турсам, мени йўлдан уриш ниятидасан, — деди Ҳайдар унга синчков тикилиб. — Тўғрисини айт, мен билан бирга бориш ниятинг борми, ё йўқми?

— Йўқ, тоға.

— Гапимни икки қилаяпсан-а, жиян?!

— Подани ташлаб кетолмасам нима қилай, — деди ялинчоқ оҳангда Тўланбой. — Яхшиси, сизам бу фикрдан қайтинг, тоға, болали жондорлар ёмон бўлади, ҳеч балодан тап тортмайди улар.

— Яна шу гап! — Ҳайдарнинг ғазаби қайнаб кетди. — Сен мени йўлдан урмай, дангал айт, борасанми-йўқми?!

— Боролмайман, тоға.

— Оқибат деган нарса қолмабди ўзи сенда! — Ҳайдар тутақиб сўкинганча илкис ўрнидан кўзгалди. — Э, ўргилдим сендай жияндан! Аслида, отанг ҳам, сен ҳам бизга бегона эдиларинг, бегоналикча қолдиларинг! Озиб-ёзиб бир ишим тушганда, йўқ, дединг-а! Ўсарқулдан сенда ҳеч

вақо йўқ, бутун туриш-турмушинг билан отанг Эшқулнинг ўзисан! Қайнасанг қонинг қўшилмайди бизга!

Тоғаси йўлида учраган нарсаларни тепкилаб-тепкилаб, ўнгу сўлига туфлаб-туфлаб кетиб борарди.

Тўланбой унинг ортидан ҳанг-манг бўлиб қараб қоларкан, беихтиёр отасининг бир гапини эслади. Ёмон қариндошнинг ёмонлиги қурсин, танг жойда бетингдан олиб, кенг жойда кетингдан кулади, бу камдек, бир умр унинг шалтоғига тийганиб ўтасан, деганди у бир гурунгда. Аслида, бу гурунг эмас, изтиробга йўғрилган сукунат эди. Номид қайтган совчиларни кузатишгач, Эшқул полвон кимдан гина қиларини билмай, ўйлай-ўйлай, охири айтган гапи шу бўлганди. Тўланбой эса, бу воқеадан тамомила танг аҳволда қолганди. Нега деганда, қиз рози, энаси рози, суйганининг отаси Сулаймон чавандоз эса Эшқул полвоннинг энг яқин жўраси — суйганига етишмоққа ҳеч бир тўсиқ йўқдек эди. Юборилган совчилар елкаларига биттадан тўнни илиб, шоду хуррам ҳолда тўй кунини белгилаб қайтадигандек эди. Бироқ бунинг бутунлай акси бўлиб чиқди. Сулаймон чавандоз, совчиларнинг тили билан айтганда, йўқ ердаги гап-сўзлар билан уларни қуппа-қуруқ қайтарибди. Қуруқ қайтаргани етмагандек, ўша кун қоронғилашиб ўзи дов тўкиб келди.

Сулаймон чавандоз отини дукурлатиб қоронғилик қўйнидан чиқиб келганида, Тўланбой, кўнгли тундан баттар зимистон тортиб, ўтов ортида, кўздан панада ўтирарди. Эшқул полвон эса негадир ташқарилашни хоҳламай ўтов тўрида ёнбош тушиб ётарди. Унинг оёқсарисига чўккан Ойбарчин ундан баттар қайғуда эди. Бу дилгирликни сезгандай, итнияам уни ўчганди.

Тун қўйнидан қора қуюндай лоп этиб чиқиб келган суворийни итдан ўзга кутиб олувчи бўлмади — на ота ўрнидан кўзғалди, на ўғил. Эна эса араз тўрига баттар чўлганмоқчи эди-ю, лекин буни эплаёлмади, эшикдан кирган кишига тўрсайиб ўтириб бўларканми. У саломини базўр бериб, ўчоқ томон юраркан, аста тўнғиллади: чой ичмай заҳарни ичкур, қайси бет билан келди бу яна!

Сулаймон чавандоз чопони барини қоқиб-суқиб, гўё ҳеч нарса бўлмаганидек, томоқ қира-қира остона ҳатлади.

— Ётибсан, соримойдай тўнглабгин-а! — деди у гавдасига мос йўғон ва ўктам овозда.

Эшқул полвоннинг кўзи илинган экан, илинганда ҳам қаттиқ илинган экан, уйғониши хийла қийин кечди. Кейин уйқуси бузилганидан малоллангандай, тирсагини ёстиқдан узиб-узмай деди:

— Э, сенми, кел!

— Тур-эй! — Сулаймон чавандоз овозини яна бир парда кўтарди. — Нима ётиш бу? Эшигингдан ит эмас, одам келди ахир!

— Кўз кетибди, жўра, кўз кетибди, — Эшқул полвон ўзини оқлаган киши бўлди. — Қаттиқ чарчабман шекилли.

— Кўзинг эмас, ақлинг кетган сени!

— Мен ўйдаман-да, жўра, ўйдаман!

— Нима, осмон узилиб ерга тушибдими, бунча ўйдаман?!

— Ундан баттари, жўра! — Эшқул полвон қаддини тиклаб, чордана қуриб ўтираркан, уни кўрпачага таклиф этди. — Ошнам деб юрганим бегона бўлиб чиққанидан, бўғинларим бўшашиб ўтирибман!

— Вой-бўй, дардинг жуда қаттиқ экан-ку, сен бечорани! — Сулаймон чавандоз кулди. — Яхшиям ўз вақтида кепман, эмасам, ғамдан ўлиб қоларкансан-да, а?!

— Айтма!

— Хай, пичингди бас қил-да, одамга ўхшаб гаплаш мен билан!

— Гаплашадиган гап қолмадими дейман-да!

— Ҳали шунчалик теринг юпқами сени?

— Бу ёқда юрак адо бўп турибди-ю, сен яна теридан гапирасан-а!

— Мен совчиларингга, йўқ, демадим шекилли.

— Йўқ дегандан баттар қипсан!

— Ё нотўғрими гапим?

— Сен мени билишинг керак эди, жўра!

— Сен бир тараф... — Сулаймон чавандоз ташқарига кўз ташлаб, овозини хиёл пастлатди. — Мени куёв бўлмишининг тоға жамоаси кўпроқ ўйлатаяпти! Ахир улинг уларнинг бирига неvara, бирига эса жиян дегандай...

— Улим уларга тортмаган.

— Улинг тортмаган бўлса, невараларинг тортади, — Сулаймон чавандоз унга жиддий тикилди. — Айтади-ку, унида бўлса, урпоғига татийди деб.

— Унда нима қил дейсан?

— Шунга меням ақлим етмай турибди-да. — Сулаймон чавандоз чуқур уҳ тортди. — Бермай десам, жондек жўрамсан, берай десам, бу ёғи чатоқ...

— Биласан, улим қизингга ошиқ!..

— Бу дунёда ҳамма жонзод бир-бирига ошиқ, — Сулаймон чавандоз ниманидир эслагандай кулимсиради. — Уйимда бир жуфт суйишган мусичам бор, эртадан кечгача патирлаб урушгани урушган...

— Одамни паррандага тенгситма!

— Одамнинг ёмони парранда-ю даррандадан чатоқ бўлади.

— Гапингни нишобига қараганда, биз қудачиликка ярамаймиз, қизингни палаги тозалардан бирига бермоқчисан, шундайми?

— Йўқ, сенинг улингга бермоқчиман.

— Унда бу гаплар нечикора?

— Ҳам бермоқчи эмасман...

— Сен бу туришда мени гаранг қип ўлдирасан-ов!

— Йўқ, сен ўлмайсан, — Сулаймон чавандоз синиқ кулимсиради. — Лекин мен ўлар даражасида қийналаяпман!

— Буйтиблар қийналма, улимди палаги тоза! — Эшқул полвон, чой, дея бақирмоқчи бўлган ерида, бу гапларни аёли эшитиши лозим эмаслигини англаб, дарров фикридан қайти. Сўнг ички бир қониқиш билан кўшиб қўйди: — Ўша палак менман!

— Лекин сен ёмон палакнинг покиза уруғи билан чатишгансан, — Сулаймон чавандоз гапим қандай таъсир этаяпти дегандай, кўз қирида унга зимдан тикилди. — Яхши уруғда ёмон палакнинг нуқси сақланиб, кейин меваларига таъсир этиши мумкинлигини биласанми ўзи?..

— Сен кўп бошимни қотирма! — Эшқул полвон уни жеркиб берди. — Энаси яхши, отаси яхши, яна нима керак сенга!

— Бошингни қотиргани эмас, бошим қотганидан келдим бу ерга!

— Қийин ўйда қопсан лекин!

— Асти гапирма! Юборган совчиларингга ҳам шу ҳақда гапиргандай бўлувдим, тушуниш, фикр қилиш ўрнига, худди қовун савдосига келгандай, тезроқ ишни пишириш пайида бўлишди. Қаҳрим кўзиб, уларни ҳайдаб юборганим шундан, билсанг...

Икки ошна бир зум жим қолишди.

Ўтов ортида нафасини ичига ютиб ўтирган Тўланбойга бу гаплар ҳам қизиқ, ҳам тушуниксиз эди. Сизгани шу бўлдики, бу кеч ўзининг тақдири ҳал бўлади. Орқаш ва серзардалиқда бир-биридан асло қолишмайдиган бу икки оғайни ҳал этилиши лозим бўлган масаланинг ечимини узоққа чўзиб ўтиришмайди, бугун улар ё қуда тутинадилар, ё бир умрга юз кўришмас бўлиб кетадилар, улар учун учинчи йўл йўқ.

У ўтовдагиларнинг гапини тинглашда давом этаркан, ўзининг ҳали дунёга келмаган болаларига уларнинг бу даражада қаттиқ куйинишлари бора-бора унга кулгули туюла бошлади. Назарида, ичкаридагилар аҳмоқона масалалар устида бош қотиришаётгандек эди. Қани энди, ҳозир ўтовга бостириб кирса-ю, бу баҳсга чек қўя олса! Бироқ унинг бор жаҳди, агар қизингни бермасанг, уни чўлга ўғирлаб кетаман, деб минғирлашга етди, холос.

Катталарнинг гапи Ойбарчин ичкарига кирганида тиниб, чиққанида паст оҳангда узоқ давом этди. «Палак» сўзи шу қадар кўп чайналдики, бундан йигитнинг кўнгли озиш даражасига етди. Уларнинг тилида ҳар тарзда эврилаётган «авлод» ва «келажак» ташвишларини эшитиб эса, ҳатто уйлангиси ҳам келмай қолди.

Ўтовдагилар ўтмиш ва келажакни қаричма-қарич ўлчаб чиқишгач, охири гапнинг пўсткалласини Сулаймон чавандоз айтди.

— Хай, бу ёғини энди пешонадан кўрамиз, жўра! Анову бўшашган совчиларингни эртан юборавер. Лекин мен бу ерга келмадим, сен эса мени кўрмадинг!

— Чойдан ич-ий, жўра! — Эшқул полвоннинг овозига қувонч инди. — Новвотдан соп ич!

— Раҳмат, роса ичдим, — Сулаймон чавандоз чой учун миннатдорчилик билдираркан, овозини пастлатиброқ деди: — Қайнотанг Ўсарқул баттол бир сафар қишлоққа қутурган итдай бостириб келганида, отам раҳматли уни тугиб олиб роса урган экан. Тақдирнинг ишини қараки, энг яхши кўрган невараси ўзи итидан баттар ёмон кўрадиган одамнинг неварасига тушмоқда. Отам шўрлик ўшанда буни хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак... Ҳа, бу дунёнинг ишларига ҳеч тушуниб бўлмас экан!

— Сенки ҳали шунча тўполон қилдинг, — Эшқул полвон кулди. — Отанг юборган совчиларимни эшигингдан ҳайдаб соларкан-да унда, а?

— Ҳа, улингнинг боши тиллодан бўлгандаям бермасди неварасини!

— Ишқилиб, эртагача айниб-пайниб қолиб, бошимни гаранг қилмайсанми? — деди Эшқул полвон хиёл шубҳаланган оҳангда. — Чунки сендай тентакдан ҳар балони кутиш мумкин-да.

— Хафа қилаяпсан, жўра! — Сулаймон чавандоз қўлидаги қамчи билан унинг яғринига бир туширган бўлди. — Сулаймон бир гапиреди, ё «ҳа», ё «йўқ»! Лекин сени курашда барибир бир йиқитишим керак. Эмасам, бу дунёдан армонда кетаман.

— Мен ҳам сендан ҳеч улоқни тортиб ололмаганман.

— Ўроқнинг тўйида тортиб олгансан бир.

— Ошнамнинг димоғи бир чоғ бўсин деб, атай қўйворгансан, номард.

— Шуниям сезибсан-да, сен пес!

Тўланбой шуларни хаёлидан ўтказаркан, отасининг ҳақлигига яна бир карра амин бўлди. Мана, ёмон қариндошининг таъсирига учиб, гулдай аёлини ҳайдаб, даштда сарсон юрибди. На ичишининг тайини бор, на ейишининг. Тоғаси эса, гўё қайтиб юз кўришмайдигандек, йўқ туҳматларни сочиб-социб кетди. Демак, одам боласининг қанақалиги жаҳли чиққандагина билинаркан-да.

У тоғасини илк бор бу ҳолатда кўриши эди.

Эшқул полвон узун қиш кечалари дўмбирасини тингирлатишдан ташқари, гурунг беришнияма яхши кўради. Гурунги нукул полвонлар, отлар ва бўрилар ҳақида бўлади. Кундалик ташвишлар ҳақидаги гап-сўзлар ва гийбатларни жини суймайди. Дейлик, бирортаси, қиш ҳали яримламай, сомонимнинг таги кўриниб қолди, бу ёғига, ким билади, молларга чопонимни едираманми, деб қолса, шартта оғзига уради:

— Сен ҳадеб ташвишдан гапирма, ошна! — дейди, ичиб турган ошига пашша тушгандай, ижирганиб. — Ташвишни боврига яқин тортган одамнинг асло парвози бўлмайди. Адоғи йўқ бу хил икир-чикирларга эътибор бераверсанг, улар руҳингни эзиб, кишини майдалаштириб қўяди. Уйингда еярга нонинг борми, бас, шунисига шукр қил! Буйтиб минғир-минғир қилганинг билан биров сомонхонангга сомон тўкиб бермайди. Бунинг учун вақтида ҳаракат қилиш керак эди, тутнинг соясида уканг тенгилар билан қарта ўйнамай. Ана, Тўра полвонни кўрдингми, ишиям жўяли, гапийам мазали, тинглаб ҳузур қиласан. Ёзда меҳнатни қилиб-қилиб, мана, қишда ҳузурини кўраёпти. Сен-ку одамсан, ҳаттоки ёввойи ва хонаки жониворлар ҳам эртани ўйлаб, зарил озуқасини ғамлаб қўяди. Олайлик...

Шундан сўнг Эшқул полвонни сира тўхтатиб бўлмайди, у захира ғамлайдиган итлар, тулкилар, айиқлар ҳақида гурунг бера бошларкан, табиий равишда, бўриларни ҳам тилга олиб ўтади, дейдики, ҳайвонлардан бўрилар галасининг ғамламаси бўлмайди, улар топганда еб, топмаганда тишининг кирини сўриб юраверади, лекин ҳаёт мажбур қилса, шулар ҳам ғамламани ўйлаб қоларкан, буни мен Бўзбўрида кўрдим, чамаси, жондорлар галаси қанча кичик бўлса, пухталиги шунча катта бўларкан, эмасам, жондорнинг ғамлама йиғишига ким ишонади, қаранг, шундай жониворлар ҳам гоҳида ғамлама ҳақида ўйлаб қоларкан...

Аммо Эшқул полвоннинг бу мавзудаги гурунгини ҳамма ҳам жон қулоғи билан тинглайвермайди. Боя ун-

дан дашном эшитган банда пайт пойлаб, аста қитмирлик қилади:

— Бўзбўрига қариндошчилик жойингиз йўқми, ишқилиб, икки гапнинг бирида шуни тилга оласиз, — дейди ҳиринглаб.

— Бор! — дейди Эшқул полвон унинг муддаосини англаб. — У сендайин бегона эмас, тутинган иним бўлади!

— Ўша тутинган инингиз кеча тунда Зафар писмиқнинг далада юрган эшагини еб кетибди.

— Йўқ, уни «иним» эмас, Қатортолнинг жондорлари еб кетган.

— Қатортолнинг жондорлари бу томонга доримасди-ку!

— Дорийди.

— Балки... Ўртақир бўриларибдир? — кимдир билагонлик қилишга тиришади.

— Ўртақир жондорлари бу томонга умуман ўрламайди.

Эшқул полвон бу хил саволларга жавоб қайтаришни эмас, гурунг беришни истайди. Гапи ҳадеб бўлинавергач, гурунгга иштиёқи сўниб, дўмбирани қўлига олади-да баланд оҳангда черта бошлайди. Баъзида эса беўхшов овозда ўзи ҳам дўмбирага жўр бўлади.

Боя қитмирлик қилишга уринган одам аста ёнидаги шеригининг тиззасига туртади.

— Қара, қари бўри увлаяпти!

— Қўй, эшитса, нақ биқинингдан дарча очади-я.

— Увлаётганда ҳеч нарсани эшитмайди...

* * *

Саъдулланинг, бўри асрасаммикан, деган гапи Эшқул полвонга туриб-туриб, кейин бирдан жуда алам қилиб кетди. Аввалига бир амаллаб ўзини босишга уриниб кўрди, сўнг ҳеч бўлавермагач, уни қидириб кетди. Уни ҳамширалар хонасидан топди. Йигит устига қордек оппоқ чойшаб тортилган тахта ўриндиқда ястаниб гурунг берар, бурчакдаги курсида кўҳликкина жувон унинг оғзига тикилиб ўтирарди. Эшқул полвон жувон томонга қиё ҳам боқмай, Саъдуллага ўткир нигоҳини ўқдек қадади.

— Сен боя мендан жондор сўрагандай бўлдингми?! — деди.

Саъдулла бошда анқайди, сўнг хонадаги гурунг эсига тушиб, жувон олдида мақтанишга имкон туғилганидан кувониб кетди.

— Ҳа, иложи бўлса, иккита, — деди алланечук гердайиб. — Ҳар бири эшакдай-эшакдай бўлсин. Акс ҳолда... Нима қилай, асл нарсани яхши кўраман-да мен.

Эшқул полвон ҳар қанча ғазабланмасин, ҳартугул жувон олдида сўкиниб юборишдан ўзини тия билди.

— Жондор дегани асл йигитдай мард келади! — деди сўнг ўйиб олувчи бир оҳангда. — Бандасига бўйсунмайди у! Сен эса аёлдан нари-бери бир одамсан! Жондор асрамоққа чоғинг келармикан! Кейин тавонингга қолиб юрмайин дейман-да!

Саъдулланинг ранги қув оқариб, жувон томонга қуш қараш қилди. Ғазабдан тарвуздай қорни бир қалқиб тушди. Эшқул полвон сездики, яна бир оз ҳаялласа, ўйиндан ўт чиқиб, йигитни дўппослашига тўғри келади. Боз устига, юрагидаги бор аламини тўкиб солганди. Шунинг учун ортиқ начакилаб ўтиришни ўзига эп кўрмай, эшикни қарс ёпиб, ўзини йўлакка олди. Эшик ортидан Саъдулланинг дарғазаб овози эшитилди.

— Шу гапингиз учун уйимда бўри асрамасам, Саъдулла отимни бошқа қўяман!

Эшқул полвон пишқириб, ер тепиниб, ташқарига йўналди. Эшикдан чиқаверишдаги узун ўриндикни тўлдириб ўтирган сихатталаб кишиларнинг касалванд афтиларига қарамасликка тиришиб, ҳоли жой истаб кетди. Одатда, ғазаби кўзиса бирор юмуш билан банд бўлғуси эди. Юмуш топилмаса, қўллари ортда, катта-катта одимлар билан сайр қиларди.

У одамлар сийрак узун йўлак бўйлаб нари-бери бориб келаркан, ҳозиргина Саъдулла айтган гапни яна кимдандир эшитганини ўйлай бошлади. Таниш, жуда таниш хитоб! Ким шундай деган эди-я?!

Бу гап эгаси тўсатдан эсига тушди.

Бунга қайнотаси Ўсарқул баттол айтганди. Ҳа, у ҳам айнан шундай деганди. Айтибгина қолмай, Эшқул полвонга аччиқ қилиб, бўри болаларидан бирини ҳовлисига олиб келишгача борганди. Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ

дегандай, қуюшқонга сифмайдиган ғалати ишларни қилиб юрарди у.

Ўсарқул баттол ҳамиша ўзини бўрига қиёслашларини яхши кўрарди. Ит феълини шу билан хаспўшламоқчидай, гоҳида буни ўзи ҳам тез-тез таъкидлаб турарди. Эшқул полвон эса уни бўрига эмас, ёмон итга менгзарди. Бу ҳақда баъзида шартта юзига айтгиси келарди. Бироқ у минг қил-саям қайнотаси, буни унга айтиб бўлармиди. Шунингсиз ҳам улар камдан-кам кўришардилар. Энди ўйлаб кўрса, Ўсарқул баттол, отасининг қазоси ва бир-икки тўйни ҳисобга олмаганда, бирон марта уйига келмабди. Ўз навбатида, куёвининг ташрифини ҳам хушламасди. Сен менинг кўкайимни кесгансан, дегандай нохушланиб қаршиларди. Ҳатто акиллаётган итига «бас» демасди. Куёвининг бор иззатини қайнонаси қиларди. Одамгарчилик юзасидангина базўр борган Эшқул полвон бир пиёла чой ичиб-ичмай дарров кетаманга тушарди. Қайнона шўрлик қозон кавлаганча, ҳай-ҳайлаб қолаверарди. Ўсарқул баттол эса уни ит қараш билан кузатиб қоларди.

Буни қарангки, шундай бир одамнинг ҳам ўзига ўхшаш яқин улфатлари бор эди. Бари салга кўзи қизариб, дарров пичоққа ёпишадиган, қаҳри қаттиқ кимсалар эди. Бир гурунгда от ўғриси сифатида ном қозонган Саид деган жўраси уни мақтаб қолди, дедик: «Сиз ҳақиқатдан ҳам жондор феъли одамсиз, Ўсарқулвой! Бу феъл билан ҳовлида ит эмас, жондор асрашингиз керак!» Мақтов Ўсарқул баттолга хуш ёқиб, аввал даврадагиларга, сўнг дараза оша ҳовли юзида ётган малла итига масрур боқаркан, кишининг ғашига тегадиган даражада, нописанд бир оҳангда деди:

— Жондор деганиям итга ўхшаш бир махлуқ-да! Яхшилаб икки марта калтак остига олсанг, турибди-да, кўйдаи ювош тортиб!

Бу шунчаки кўтарма гап эди. Бўри зоти ўлақолса калтакка бўйсунмаслигини, агар шундай қилинган тақдирдаям, ҳеч қачон кўйдаи ювош тортмаслигини ва вақт - соати келиб, ўзини калтаклаган одамдан боплаб қонли ўч олиши муқаррарлигини у яхши биларди. Табиий, бундан бошқалар ҳам бохабар эди. Юқоридаги гап шунчаки олиф-

тагарчилик важдан айтилгани боис, у билан ҳеч ким баҳслашиб ўтирмайди. Қайтамга, бирга ўрни қўшиб, ўзларининг йўқ ердаги саргузаштларини айтиб мақтанишга тушадилар. Бу борада Ўсарқул баттол ҳамиша пешқадамлик қилади. Ҳозир эса, вақтинчага бўлса-да, оғзига қулф солиб ўтиришга мажбур эди. Чунки даврада «бегона» бор эди.

У эшикка яқинроқ ерга чўккалаган «бегона», яъни куёви Эшқул полвонга зимдан кўз ташлайди. Кўрадики, бу даврага тасодифан келиб қолган куёви ўлганининг кундангина базўр чидаб ўтирибди. Ҳадемай ниманидир баҳона қилиб ташқарилайди-ю, шу билан қорасини ўчиради. Аҳмоқ хотини эса, овқат пишай деб қолди, еб кетинг, ичиб кетинг, куёвжон, дея изидан вайсаганча қолаверади. У яхши биладики, уни ёқтирмаганидек, куёви ҳам унинг ўзи қолиб, улфатларигача ёмон кўради. Бир сафар, қашқирлар тўдаси, деб минғирлаганини ўз қулоғи билан эшитган. Ўсарқул баттол бу гапдан жаҳлланиб, куёвини итдай қопиб олмоқчи бўлган-у, лекин уни ўзига тенгситмаган. Ўз навбатида, куёви ҳам ўзини бир чақага олмаслигини ва унинг бу хил аҳён-аҳёнда келиб-кетиши эса шунчаки одоб ҳамда одамгарчилик юзасидан эканини ҳам яхши билади.

У куёвидан кўз узиб, давра аҳлига назар ташлайди. От ўғриси Саиднинг гурунгига қулоқ тутади.

— Кўштомликлар Ялангтошда мени қўлга туширдилар, — дейди Саид болишни биқинига тортиб, баҳузур ёнбошларкан. — Қисталоқлар кўпчилик экан, олдимдан ўраб чиқдилар. Ёмон уриб ташладилар лекин. Қонимга беланиб қанча ётдим, билмайман. Ярим тунда ўзимга келиб, бундай қарасам, тепамда отим турибди, калласини солинтириб. Ёлидан тутамлаб, аранг ўрнимдан турдим, ўзимни зўрга эгарга олдим. От жонивор тўғри уйимга олиб келди. Қизиг-а, ўзимга ўхшаган одам боласи қонимга белаб, ўрта чўлда ташлаб кетса-ю, тилсиз бир жонивор уйимга опкелса...

— Ўғри бўлганингдан кейин уради-да, нима, бошингни силашлари керакмиди, — дея кимдир кулади.

— Мен қилмишим тўғрисида эмас, отим ҳақида гапираяпман сенга! — Саид кесатиққа эътибор бермасликка

тиришади. — Ҳозир миниб юрган йўрғам ўша отимнинг зурриёти. Ичиб бирор ерда думалаб қолсам, то ўзимга келмагунимча тепамдан кетмай тураверади, қаққайиб.

Бу каби шовқинли давраларда Ўсаркул баттол негадир ҳамиша бир воқеани сўзлаб бергиси келади, аниқроғи, жуда-жуда сўзлагиси келаверади. Бироқ у назарда тутган воқеани бирор ерда тилга олмоқнинг ҳеч ҳам иложи йўқ, бу сирни ёлғиз ўзи билан бирга гўрига олиб кетиши мумкин, холос. Одатда, бировга чурқ этиб бўлмайдиган сирнинг ёмон томони шундаки, у ҳақда ўз-ўзидан кимгадир айтгинг келаверади. Агар айтишнинг имкони бўлганида эди, у шундай ҳикоя қилган бўларди: милтиққа иккита чўчқа ўқини жойлаб, торсўқмоқнинг белидаги тошнинг ортида унинг йўлини пойлаб ётибман. Шом тушай деб қолганди. Бошда қораси кўриниши билан шартта отиб ташлашни хаёл қилувдим. Кейин олдин бир суҳбатини олсаммикан, деб ўйладим. Хотинга кўнгли борлиги эсимга тушгани сайин эса, тагин ўзимда йўқ қутураман денг. Милтиқни тошга суяб қўйиб, иккиланиб ўтирсам, бир маҳал миясига қурт тушган қўйдаи бўлиб ўзи келиб қолди. Пойипиёда, қўлида сўйилдан бошқа нарса йўқ. Ошиқлик жуда ёмон эканини шунда кўрганман, одам дегани девонадай бўлиб қоларкан. Шу денг, сўқмоқнинг қоқ белига етганда, аста қаршисидан чиқдим. Биласизлар, паст тик жарлик, йиқилган одам тирик қолмайди. Шу ерда бирдан каллам ишлаб қолди. Буни отсам, эртан текшир-текшири бор, жарга итариб юборсам, ўзи йиқилиб ўлганга чиқаришади, деб ўйладим. Сўнг мунг тўла кўзларини кўриб, аввал бир дардини эшитай дедим. Лекин бирдан ташланиб қолса, гарданига ураман деб, милтиқ қўндоғини ўнглаб турибман. Тўла-тўқис қуролланганман, белимда узун пичоқ, этигим қўнжидаям биттаси бор. Унда фақат сўйил. Хуллас, дадил олдига чиқиб, ҳа, дедим. У менга меровсираб тикилди. Аммо кўзларининг гирди қизарган, билдимки, қасос ўтида ёниб келаяпти. У менга бирдан ташланмади, аввалига бутун вужуди безгак тутгандай қалтираб, ёримни бер, деди. Мен унга, тошингни тер, дедим. Шундан сўнг у, сен бахт ўғрисисан, ўлдираман, дея қўлидаги сўйилини боши узра даст кўтариб қолди. Лекин қип-қизил аҳмоқ экан,

эмасам, тор ва танг жойдаям шунақа ҳамла қиладими кишига. У менга ташланиши билан ўзимни сал чапга олдим-да, милтиқ қўндоғи билан белидан туртиб юбордим. Кетди жарга учиб. Ёмони, тилим ўзимга бўйсунмай, хотинга, суйганингни отиб ташладим, деганим бўлди. Кейин, агар бировга гинг деб оғиз очсанг, бутун уруғ-аймогинг билан қириб ташлайман, деб олдини ҳам олиб қўйдим. Хотин кўрқди, лекин мени бир умр ёмон кўриб ўтди. Ҳозир ҳам шу аҳвол, ҳеч ранги чиқмайди. Сўнг номига текширтектир бўлиб, уни ўзи йиқилиб ўлганга чиқаришди. Унга мен Карим чолнинг оғзини маҳкамлашга улгурганим. Хотинингни суйгани изингдан тушганга ўхшайди, уни Суяклисойда кўрдим, дея хабарни менга шу чол етказгани-да. Бир куни у келиб қолди, Ўсарқул, сендан гумоним бор, у йигит ўз ажали билан ўлмаган, деб. Менам гапни кўп чуватиб ўтирмай, қўлига боқувдаги новвосни тутқаздим, бундан сўғин бир умрга ота-бола бўлиб қоламиз, дедим. Лекин ичимда унга ўлим тиладим. Тезроқ ўл, эмасам, сениям ўзим бир ёқлик қиламан, деб ўйладим. Нимага деганда, ярамас чол ҳар мени кўрганда, сирингни биламан, дегандай им қоқадиган одат чиқаргани-да. Биров, сирингни биламан, дея имо-ишора қилиб турса, еган-ичганинг ичинга тушмас экан. Бахтимга, кўкламда Толлисойда чолни яшин уриб ўлдирди. Эмасам, уни ўзим тинчитардим. Шундан сўнг яна кўкракни тоғдек кўтариб юрадиган бўлдик...

Бироқ у бу сирни зоҳиран қанчалик пинҳон сақласа, ботинан уни кимгадир айтгиси, айтиб-айтиб юрагини бўшатиб олгиси келарди. Бу сир юрагида тошдек тугулиб қолган оғриқли бир тугун эди. Ўсарқул баттол бу тугундан тезроқ халос топишни ўйларди. Лекин қандай қилиб? Худди бу камдек, кейинги пайтда у бир-биридан кўрқинчли тушлар кўрадиган бўлиб қолгани. Тушида ўзи жарга итариб юборган ўша ошиқ йигит она бўри қиёфасида унга ҳамла қилиб, нуқул бўғзига чанг солмоққа уринарди. Кимдир тушида бўрини кўриш яхшилик аломати эканлигини айтгандай бўлудди. Бироқ кўрган туши ҳеч яхшиликдан дарак бермасди. Шунга қарамай, тушида ошиқ йигит — бўридан азият чекса-да, ҳушида ўзини бўрига ўхшатиш-

ларидан негадир хурсанд бўларди. Ва шу боис ҳам ўша куни беихтиёр, чинданам ҳовлимда ит ўрнига бўри асра-саммикин, деб юборганини сезмай қолди. Унинг бу гапи улфатлари томонидан қийқириқлар билан қаршиланди. Бунга фақат куёви Эшқул полвонгина қарши чиқди. Эмиш-ки, кибрга берилиб, ёввойи жонни банди қилиш бориб турган гумроҳлик эмиш, бунинг ҳаммасини Худо кўриб турар эмиш. Кибрга берилганлардан бири, ана, Носир полвон экан. Бир даврада, агар бошида шохи бўлмаса, истаган полвонингни курагини ерга ишқалайман, деб катта кетиб қўйибди-ю, ҳозир ҳали мактабни битиришга улгурмаган полвон йигитчалардан йиқилиб юрган эмиш. Кибр иллат, кибр нуқсон эмиш. Ўсарқул баттолга, ай-ниқса, куёвининг, Худо барини кўриб турибди, деган гапи жуда эриш ҳамда кулгули туюлди. Агар Худо барини кўриб турганида эди, мана шу даврада ўтирганларнинг деярли ярми, жумладан, ўзи ҳам аллақачон бирор балога гириф-тор бўлиши лозим эди. Лекин бирортасиниям бир мўйи қилт этгани йўқ, юрибди бари айшини суриб.

Аммо орадан сал ўтмай, от ўғриси Саид айнан мақта-ган отидан йиқилиб ўлди. Ўсарқул баттол бу фожеани бошқалар қатори фалокатга йўйиб қўя қолди. Яна бир жўраси машинасида жардан учиб нобуд бўлди. Камроқ ичиш керак эди, деб ҳатто унинг жанозасига ҳам борма-ди. Уч кун бурун иккиси ёқалашиб қолиб, Ўсарқул бат-тол ундан қаттиқ аразда эди. Бироқ у бу воқеалардан те-гишли хулосалар чиқаришни хаёлига ҳам келтирмади. Бўри боласини қўлга киритиш аҳдидан қайтмади. Ва қайтол-масди ҳам, нега деганда, ўша куни Эшқул полвоннинг насиҳатомуз гапларидан қаҳри кўзиб, агар шу ҳовлимда бўри асрамасам, Ўсарқул отимни бошқа қўяман, деб оғзи-га сўз олиб қўйганди. Агарда куёви ўзининг энса қотирар гаплари билан орага суқилмаганида, Ўсарқул баттол ул-фатларининг пишангларига эътибор бермай, кулибгина қўя қоларди. Негаки, ҳовлисида бўри асраш, шунчаки бодиликка айтилган гап эди. Буни ҳеч ким ундан талаб ҳам қилмасди. У ҳовлисида бўри асрайдими, айиқ асрай-дими, бу билан улфатларининг неча пуллик иши бор. Улар-га лаган тўла эт ва ароқ бўлса, бас, еб-ичиб, мақтовни

қалаштириб кетаверадилар. Аммо бор бало шунда эдики, Ўсарқул баттол ўр эди, Худо урган қайсар эди. Жини севмаган куёви олдида паст кетиш унинг учун ўлим билан тенг бир фожиа эди. Энди ҳовлисига бўри боласини занжирбанд этмаса, бу дунё унга ҳаром эди. Кейин банди қилинган жонивор уйида бир кун яшайдими, минг кун яшайдими, ё бўлмаса, бургага таланиб ўлиб кетадими, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими, айтган сўзининг устидан чиқса бўлди. Ана шунда жўралари янада унга қойил қолишади. Ўша кун жонлиқ сўйилиб, дастурхонга камида бир яшик ароқ тортилади. Сўнгги шиша ичилиб, сўнгги луқма еб бўлингунга қадар у давранинг ҳақиқий қахрамонига айланади. Улфатлари уни аллаббалоларга менгзаб, роса қўлтиғига сув пуркашади. Бу каби тотли лаҳзалар ва сурурли онларни Ўсарқул баттол жуда қадрлайди. Бундан ташқари, бу каби воқеалар ҳеч қачон ҳеч кимнинг эсидан чиқмайди. Агар бирор нимани эслаш лозим бўлиб қолса, фалон ой, пистон йили дейилмайди, Ўсарқул баттол жондор тутган йили, деб хотирланади. Айниқса, жўралари бу хил фавқуллодда ҳодисаларга алоҳида аҳамият беришади. Масалан, улфатларининг аксарияти ўзидек баттол бир одамнинг қизини олиб қочмоққа журъат этган куёвига ҳозиргача ўзгача эҳтиром билан муносабатда бўлишади. Бу Ўсарқул баттолга ёқадими-ёқмайдими, бу уларни қизиқтирмайди. Муҳими, куёви зўр, агар у зўр бўлмаганида эди, юрак бетлаб, кимсан, Ўсарқул баттолдек одамнинг қизини олиб қочмасди. Бу ишга йигитнинг шери, йигитнинг зўригина ботина олади! Ўсарқул баттол эндиликда ҳўкиз сўйиб ҳам улфатларининг куёви Эшқул полвонга нисбатан бўлган ҳурмати ва эҳтиромини ўзгартиролмасди. Бу давра аҳли зўрни ҳамиша алоҳида эъзозларди.

Эшқул полвоннинг бахтига Ўсарқул баттол Илондарадаги Бўзбўрини эмас, ўз томонидаги, яъни Ўртақир ҳудудидаги бўри инини кўз остига олди. Агар у Тошдара ёки Илондарада ўралашганида эди, сўзсиз куёвининг қаршилигига дуч келарди. Бу қилмишингиздан сўнг жондорлар подамга тинчлик бермай қўяди, деб Эшқул полвон унинг бу ҳаракатига изн бермас ва оқибат, шусиз ҳам муноса-

батлари яхши бўлмаган қайнота ва куёвнинг ўрталаридан ўт чиқиши аниқ эди.

Ўсарқул баттол куёвининг юз-хотирини қилиб, Илондарага ўрламади, деб бўлмасди. Бу нарса унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Шунчаки у узоқдаги Илондарага нисбатан яқинидаги Ўртақир ҳудудини яхши биларди, бамисоли беш қўлдай. У табиатан синчков бўлгани сабабли Ўртақирнинг қаерида нима бор, қайси турдаги жонивор бу ҳудуднинг қайси бир ўнқир-чўнқирда умргузаронлик қилади, ҳатто Қийшиққоя бағридаги бургут инида нечта полапон бор, Иссиқжар дўнглигидаги юмронқозиқлар инининг иккинчи оғзи тепаликнинг қайси томонидан очилган, ҳамма-ҳаммасини биларди. Шунинг учун ҳам Ўртақирнинг ўта овлоқ гўшасида жойлашган бўри уяси-дан бўри болаларини қўлга тушириш унга унчалик ҳам қийин кечмади. Аввалига бўри болаларининг жиндек улғайишини кутди. Сўнг манглайдан эсиб турган жануб шамолидан фойдаланган ҳолда, қулай пистирмадан туриб, икки кун катта бўриларнинг ҳолат ва ҳаракатини кузатди. Бўриваччалар хийла улғайишганига қарамай, она бўри инидан кўпам узоқлашиб кетмас, уларнинг емаги, асосан, ота бўрининг зиммасида эди. Тўғри, она бўри ҳам гоҳида овга чиқиб турар, лекин ҳеч вақт узоқ ҳаяллаб қолмасди.

Ўсарқул баттол вазиятни обдон ўргангач, кунлардан бир куни пешинга яқин илондай ўрмалаб, илондай тўлғаниб, бўри ини томон жилди. Бўри уяси жойлашган камардан анча беридаги қизғиш харсанг пойига гўжанак тушиб ётганча, жануб шамолининг эсишини кута бошлады. У бу шамол куннинг қайси вақтидан қайси палласигача эса бошлашини ҳам пухта ўрганиб чиққанди. Агар бу шамол мунтазам манглайдан эсиб турса, бўрилар унинг ҳидини илғашолмайди.

У шамолни кутиб, харсанг пойида анча вақт биқиниб ётди. Қачонки, ел манглайини сийпалай бошлагандан сўнггина жуда эҳтиёткорлик билан жойидан қўзғалди. Ўрмалаганча юз эллик одимча наридаги қўш харсангга етди. Харсанглардан нарисиз озгина нишоблик, камар жойлашган ўнгирга бу ердан бемалол энса бўлади. У бо-

шини эҳтиёткорлик билан кўтариб, буталардан холи ўнгир ичидаги бир парча сайҳонликда сочилиб ўйнаб юрган бўриваччаларни кўрди. Тепароқдаги япасқи тош устида эса, у кутганчалик, она бўри эмас, ота бўри чўзилиб ётарди. Унинг қарашлари ланж, алланечук ҳорғинтоб эди. Одатда, яраланган ёхуд касал жониворларгина мана шу ҳолатда бўлади. Бироқ бу ҳақда бош қотириб ўтиришга Ўсарқул баттолнинг фурсати йўқ эди. У нафасини ичига ютиб, иккала ўқни ҳам бирваракайига бўшатди. Ота бўри нақ қаншарига қадалган қайноқ кўрғошиннинг нелигини пайқашга ҳам улгурмай, чўзилиб ётган жойида қаттиқ бир силкиниб, тинчиб қўя қолди. Ўқ овозидан ўтақаси ёрилган бўри болалари эса зумда кўздан ғойиб бўлдилар.

Ўсарқул баттол хунук ишшайганча, теваракка кўз ташлаб, ўзича она бўрини қидирган бўлди. Орада милтигини тезгина қайта ўқлашга улгурди. Сездики, она бўри хўрак илинжида қайгадир гум бўлган. Акс ҳолда аллақачон ўздан дарак берарди. Ота бўри қолиб, унинг овга кетиши Ўсарқул баттолга қизиқ туюлса-да, бу ҳақда ўйлаб ўтирмади. Бунга унинг вақти ҳам, тоқати ҳам йўқ эди. У хушёрликни бир сонияга ҳам унутмаган ҳолда, бўриваччалар ғойиб бўлган камарга ошиқди. Бўри ини кенггина камар тўридаги чоғроқ кўктош тагида экан. Уя у қадар чуқур бўлмаса-да, унга суқилиб кириш жуда ноқулай эди. Ўсарқул баттол тепадаги кўктошни бир амаллаб олиб ташлаганди, ин теварагидаги бошқа тошлар ўз-ўзидан осонгина кўча бошлади. Бир зумдан сўнг уя оғзи ўрадек кенгайиб қолди. Ўсарқул баттол қашқирларни чорвадорларнинг азалий душмани деб билмайдими, бир неча ойдан сўнг ростмана йиртқичга айланиши мумкин бўлган бир гала бўриваччаларнинг ин тўрида кўрқув ва даҳшатдан ғуж бўлиб турганини кўриб, беҳад яйраб кетди. Энди унга бўри болаларини узалиб олишгина қолганди. Лекин у бир лаҳзага бўлса-да, хушёрликни унутмади. Она бўри кутилмаганда елкасидан чанг соладигандек, доимо эти жимирлашиб турди. Бунақа пайтда шошилмасдан бўлмасди, ахир у тулки уясини эмас, бўри инини кавлаштирмоқда эди. Бунақа пайтда она бўри ҳеч балодан қайтмайди. Шунинг учун

у ошиқиб ва ҳовлиқиброқ ҳаракатланаркан, кўзига дадилроқ кўринган ва ичкарига қўлини чўзганида, бармоғини тишлашга уринган бўри болаларидан бирини хуржунга солиб, қолганларини бирин-сирин тошга уриб ўлдиришга тушди. Кейин уларни санаб кўрса, бешта, хуржундагиси билан олтита экан.

У бўри боласи солинган хуржунни елкасига ташлаб, хонавайрон қилинган йиртқичлар ошёнини мамнун тарк этаркан, япасқи тош устида шишадай қотиб қолган кўзларини кўкка тикканча ўлиб ётган ота бўри жасади тепасида бир зум тўхтади. Унинг ўнг оёғида яқинда олинган жароҳат изини кўриб, нечун бу қолиб, она бўри овга кетганини ўзича фаҳмлаб етгандай бўлди.

Ўсарқул баттол не ишга қўл урганини ва энди она бўри ўзини ўлақолса тинч қўймаслигини яхши биларди. У ўша куниёқ ўғли ва аёлини меҳмонга юбориб, аниқроғи, уларни ҳайдаб, тунги тўқнашувга пухта ҳозирлик кўра бошлади. Бўри боласи ҳали жуда мурғак бўлгани боис, занжирбанд қилиб ўтирмади. Уни пишиқ новдалардан тўқилган сават тагига жойлаб, устига тош бостириб қўя қолди. Ўзи эса бостирма тагига биқиниб, она бўрини пойлай бошлади. У бу ишга обдан тайёргарлик кўрган бўлсада, ўта муҳим бир нарсани, яъни, агар хонаси келса ва вазият шуни тақозо этса, она бўрилар фавқулодда маккор ва қасоскор бўлишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаганди. Унинг режаси анча жўн эди. Боласининг ҳидини олиб, саватга интилган бўрини пистирмадан туриб осонгина отиб ўлдирмоқчи эди.

У узоқ пойлади.

Итларнинг безовталанишидан она бўрининг шу яқин атрофда ўралашиб юрганини сезиб турса-да, лекин ўзини кўришнинг имконини тополмади. Охири кутавериш жонига тегиб, ночорроқ, қўрқоқроқ жондор экан, деган хулосага келди. Унинг итлардан ўтиб, бу томонга яқин келишига кўзи етмади. Уйига кириб, юмшоқ ўринда бир оз чўзилгиси келди. Ярим соатча мизғидими-йўқми, кўнгли аллақандай бесаранжомликни сезиб, ошиққанча ташқарига интилди. Эшикдан бош эгиб чиқиши билан, ҳеч кутилмаганда, нақ бўғзига чанг солган бўрининг ҳужумини

даф этмоққа чоғи етмай, осонгина жон таслим қилиб қўя қолди. У ҳатто овоз чиқармоққа улгурмади.

Тонгда йиғилган одамлар ҳовлидан сал нарида Ўсарқул баттолнинг ити ҳам ўлдириб кетилганига кейинроқ гувоҳ бўлишди. Она бўри саватни тимдалаб, сўнг уни ағдариб, боласини олиб кетганди. Қишлоқнинг тўрт-беш йигити, кексаларнинг қистови билан отланишиб, теваракни наридани бери кўздан кечирган бўлишди-ю, шу билан кўнгиллари тинчиб, яна изларига қайтишди.

Буни қарангки, уни қанчалик ёмон кўрса-да, барибир қайнотасининг бўри чанғалида жон бериши Эшқул полвонга оғир ботди. Ўсарқул баттолнинг жонига қандайдир йиртқич эмас, балки қилмишига жавоб бермоққа қодир бирор кимса зомин бўлганидек, унинг ичи ёниб, орланиб, ғазабланиб, бўрининг изидан тушди. Ўсарқул баттол томонидан отиб ўлдирилган ота бўри жасадига тушга яқин тасодифан рўпару келди. У дашт билан бўйлашиб, дашт билан сўйлашиб келаётган одам эмасми, шу атрофда бўри ини мавжудлигини дарров фаҳмлади. Отини буталардан бирига қантариб, камар томон юраркан, кўз ўнгида юз очган манзарадан бир қалқиб тушди. Кейинчалик ҳам бу манзара узоқ вақт хаёлидан кетмай юрди. Хуллас, у она бўрининг жонига қасд қилиш ўйида келиб, ўзига хос дафн маросимининг устидан чиқиб қолганди. Ўсарқул баттол томонидан шафқатсизларча ўлдирилган бўри болалари шу ҳолида ташлаб кетилмаган, балки она бўри томонидан обдан ялаб-юлқаланиб, сўнг қатор ётқизиб қўйилганди. Она бўрининг болаларидан кўнгил узиб кетиши жуда оғир кечганлиги шундоққина кўриниб турарди. Демак, у камарни бошига кўтариб роса бўзлаган ёхуд тақдирига лаънатлар ўқиб, жимгина кўзёши тўкиш билан чекланган. Худди одамлардек, жониворлар ҳам мусибатни турлича қабул қилишади, қайси бирлари даштга сиғмай бўзлайди, қайси бирлари эса, бамисоли тошдек сукутга ботади. Эшқул полвон ўз ҳаёти давомида бу хил ҳодисаларни кўп учратган эмасми, она бўрининг ҳолатини ич-ичидан ҳис этиб, беихтиёр мижжалари ёшланди. Қайнотаси томонидан вайрон этилган бўри ошёнига қарай-қарай, ғамнок ҳолда аста изига қайтди.

Унинг бояги ғазабидан асар ҳам қолмаганди. Билладики, энди бу ерни она бўри ортиқ макон тутмайди. У ўзга жой, ўзга ҳудудга бош олиб кетади. Ўзга ерда унинг тақдирини не кечади, яшаб кета оладими-йўқми, буни яратгандан бошқа ҳеч ким билмасди, билолмасди.

Эшқул полвоннинг назарида, бу фожиадан дашт бир тебраниб олгандай бўлди. Аслида, бу хил тебранишлар заминда эмас, юракда кечади. У қайнотасиникига қайтиб, ҳовлида қатор тизилишиб ўтирган чоллар қаватига бир зумга чўкиб, аста гуруннга қулоқ тутади. Сухбатда Ўсарқул баттолнинг номи тилга олинмас, гўё бу ёруғ оламда бундай одам яшаб ўтмагандай, гурунг умумий майда-чуйда гап-сўзлардан иборат эди.

Эшқул полвон ўша кунни сиҳатгоҳ ҳовлисида узоқ кезинди. Сиҳатгоҳ шаҳар чеккасида жойлашган эди. У пастак девор оша далага тикилиб, қуёш ботишини кузатаркан, аёли ва қишлоғини, қишлоғидан ҳам кўра, бепоён даштини соғинаётганини ҳис этиб, бундан андак ажабланди, тавба, ёш ўтган сайин одам ёш боладай инжиқлашиб борарканми, а?

У шу хаёлда ётоғи томон қайтаркан, кираверишда бир тўп аёлу эркак орасида валақлаб гап сотиб ўтирган Саъдуллани кўрди. Чамаси, у эрталабки кўнгил хиралигиниям ва шунингдек, бўри ҳақида ичган қасаминиям унутган, иршанглаб-иршанглаб гурунг бериб ўтирарди.

Эшқул полвон уни зимдан кузатаркан, бирдан ўзининг нодонлигидан уялиб кетди. Мен аҳмоқ кимга захримни сочиб юрибман-а, ахир бу ғазабланишгаям арзимайди-ку!

* * *

Қайғу ва хавотирнинг ўзига хос туси ва ранги бўлишини Тўланбой кейинги кунларда янада аниқроқ ҳис этмоқда эди. Агар ҳафта бурун шу гапни биров унга айтганида, Тўланбой уни ғирт аҳмоққа чиқариши аниқ эди, ахир ҳеч замондаям қайғунинг туси, хавотирнинг ранги бўладими? Лекин мана энди билаяптики, бу оламда барча нарса ўз рангига эгадек, қайғу ва хавотирнинг ҳам ўз туси бор экан,

унинг тусини кўз кўрмаса-да, юрак аниқ ҳис этиб тураркан. Охир-оқибат, Тўланбойнинг бир тўхтамага келгани шу бўлди.

Кўнгил вайрон — олам вайрон!

У бу ҳақда тоғасига айтганди, Ҳайдар гижиниб: «Менинг кўнгил-пўнгил билан ишим йўқ! Кўнгилни хотинларга чиқарган! Эркак кишига эса амалий иш ярашади!» деди.

Тоғаси, амалий иш дея, Бўзбўрининг инини қоралаб кетди. Тўланбойнинг шусиз ҳам ўта вайрон кўнглига бир дунё хавотир солиб кетди. У бу ишнинг интиҳоси ёмон бўлишини олдиндан сезгандай, даштни забт этишни ўйлаган-у, лекин бунга чоғи етмай, қирга ияк тираганча, мангуа қотган тоғларга маъюс боқди. Қизиқ, тоғлар ғамгин, дашт маҳзун эди. Борлиқ юз бериши эҳтимоли бўлган фалокат олдидан мотам тутаётгандек эди. Шунда Тўланбой қайғунинг рангини янада теранроқ ҳис қилди. Бу ранг тоғлар ғамгинлиги ва даштнинг маҳзунлигида акс этиб, кўнгилда қора кўланка янглиғ эвриларкан. Бунинг оқибатида олам кўзингга тор тортиб, ўзингни кўярга жой тополмай қоларкансан.

У бошда тоғасидан ўпкалагандек эса-да, сўнг бирдан хавотирга тушиб қолганди, ҳали ўзи бирон марта юзмаюз келмаган Бўзбўрига нисбатан юрагида ададсиз адоват уйғонганди. Назарида, йиртқич ўзининг ўткир тишлари билан тоғасини бурдалаб ташлайдигандек эди. Тўғри, Ҳайдар тиш-тирноғигача қуролланган. Бели қолиб, этиги кўнжида ҳам пичоқ олиб юриш одати унга ота мерос — Ўсарқул баттолдан ўтган. Бироқ бу қуроллар ҳар доим ҳам иш беравермайди. Одам боласининг анг қолиши бор, додирраши бор, ана шундай лаҳзаларда у олтинга тенг қимматли фурсатни кўлдан бой бериб қўйиши ҳеч гап эмас. Айниқса, болаларини ҳимоя қилган йиртқичларнинг беҳад даражада тажовузкор бўлишини ҳисобга олсак, одам боласининг кўлидаги бу қуроллар, ўрни келганда, ҳеч нарсага ярамай қолишини тасаввур этиш унчалик қийин эмасдир. Бу-ку бўри, ўз номи билан йиртқич, ҳатто оддийгина товуқ ўз жўжасини ҳимоялашда, не-не кутилмаган синоатларни намойиш этади.

Тўланбой ҳозиргача бир воқеани ҳеч эсидан чиқаролмайди. Энаси даштдаям товуқ боқиб, жўжа очирарди. Очтирилган жўжаларининг ярми даштдаги жониворларга ем бўлиб, ярмидан камигина омон қоларди. Шунга қарамай, энаси бу юмушни ҳеч канда қилмасди. Бир куни ўтов теварагида чий-чийлашиб юрган жўжаларга қирғий ташлашиб, улардан бирини кўтариб қочади. Она товуқ қаттиқ қанот қоққанча қирғийнинг кетидан кўкка кўтарилади. У икки терак бўйича юқорилаб, сўнг қайтиб тушади. Тўланбойни ажаблантирган нарса унинг важоҳати эмас, осмонга кўтарилиши бўлган, негаки, энасининг қистови билан ярим ойча бурун у худди шу товуқнинг қаноти патларини ўз кўли билан қирқиб ташлаганди-да. Бошқа пайт бир метрдан зиёдига кўтарила олмайдиган парранда қандай қилиб икки терак бўйи юқорилай олди экан? У бу кучни қаердан топди экан? Бундан чиқди, бола дегани фақат одамзодга эмас, ҳар қандай парранда-ю даррандага жондан азиз экан-да! Жўжаси учун оддий бир товуқ шу қадар важоҳатга миндими, йиртқичларнинг йиртқичи бўлмиш бўридан ниманиям кутиш мумкин? Инига қотинган тоғанинг бу қилиғига томошабин бўлиб турармикан у?

Тўланбой мана шундан қаттиқ ташвишда эди. У тоғанинг йўқ ердаги гапларидан қанчалик хафа бўлмасин, барибир жигарчилиги устуворлик қилиб, ўтиргани жой тополмай қолганди. Бир хаёли, подани ташлаб, унинг изидан жўнамоқчи ҳам бўлди. Бироқ бунинг ҳеч иложи йўқ эди. Шунингдек, унда зигирдек илинж ҳам йўқ эмасди. Билмаган одам учун Илондарадек кенг ҳудуддан бўринини қидириб топиш, қоронғу тунда йўқолган податаёқни даладан беҳуда излашдек бир гап эди. Айни шу нарса унинг юрагига хиёл бўлса-да, юпанч бериб турарди. Чунки бунгача Ҳайдар икки кун Ўртақирни тити-пити қилиб чиққанди. Ўртақирдаги бўри инини тополмабди-ми, демак, агар тасодифан дуч келиб қолмаса, Илондарадаги бўри уясини икки дунёдаям тополмайди. Бироқ юз бериши эҳтимоли бўлган мана шу тасодифдан Тўланбойнинг юраги қаттиқ хавотирда эди. Нега деганда, тасодифий учрашувларда қуролдан фойдалана олиш ҳамиша муаммоли бўлади, ё пистон чақмай қолади, ё шундоққи-

на белингда осилиб турган пичоғинг қўлингга илинмай, нукул ёнингни пайпаслаб қоласан киши.

Узун қиш кечалари отаси бўрилар ҳақида гурунг беришни яхши кўрарди. Ўша гурунглarda қўлидаги қуролига ишониб, қиш чилласида бўриларга ем бўлган одамлар ҳақида ҳам бир неча марта эшитганди.

Эшқул полвон бир воқеа ҳақида гапни узоқдан бошлаб, шундай деб сўзлагувчи эди. Жондор зоти сирли жонивор! Шу пайтгача унинг феълени биров англаб етолмаган. Бир қарасанг, оддийгина темирнинг жаранг этган овозидан ҳуркиб қочган, бир қарасанг, қўлингга яроғинг бўлишига қарамай, хезланган, ҳеч тушуниб бўлмайди уларни. Даштда юриб менинг фаҳмлаб етганим шу бўлдики, аввало, жондорнинг қанжиғи қасдланмасин экан, у қасдланиб от қўйдими, қолганлари ўлган-тирилганига қарамай, устингга от қўяди. Қўлингга яроқ тутул, ловиллаб турган машғала бўлмайдими, уларнинг ҳамласидан омон қолишинг жуда қийин. Эштўхта гурри шундан ўлиб кетди-да. Эмасам, айтганман, қиш чилласида буйтиб ёлғиз сангишни бас қил деб. Гапга кирадиган банда эмасди, ўлгудек ўр эди. Қўлимда яроғим бор, нима ғамим бор, деб совуқни совуқ демай, қорни қор демай, дайдигани дайдиған эди. Чирсиллаган қиш тунларининг бирида Сийна-тепада жондорларга дуч келганда, нималигини билмадим-у, лекин яроғидаги ўқи отилмаган экан. Пистони чақмаганми, ё довидираб қолганми, хуллас, эртаси Сийна-тепадан унинг тилка-пора қилинган уст-бошию суяқларини йиғиб олганмиз. Гўрига қуруқ суяқларини қўйганмиз. Одамлар ўзларича кейин кўп гапиришди, жондорнинг алвастисига йўлиққан у, деб. Ҳаммаси бекор гап, жондорнинг алвастиси бўлмайди. Бор гап шуки, ўша куни тўданинг қанжиғи ё оч, ё нимадандир қаттиқ безовта бўлган. Унинг биргина пишангги билан бутун гала Эштўхта гуррига ташланиб, уни бир пасда сб-ютиб қўя қолган. Жондор зоти, айниқса, уяси ва болаларига қотинсанг, жуда ёмон қутуради. Бундай пайтда у ўлимдан ҳам қайтмайди. Ҳадаҳа отишга улгурсанг улгурдинг, эмасам, сени зумда чалиб ташлайди, ёриб ташлайди. Шу бирда...

Эшқул полвон ҳар янги ҳикояси бошида чуқур тин олади. Кўзларини бир нуқтага тикканча ошиқмай сўзлайди...

Ҳайдар бу хил гурунглари Эшқул полвондан эшитмаган бўлса-да, унга ўхшаш бошқа гурунгвозлардан кўп ва хўб эшитган. Боз устига, отаси Ўсарқул баттол ҳам гап деганининг уйини куйдирарди, ҳуши келиб қолган кезлари дунёнинг гурунгини берарди. Аммо Ҳайдар буларнинг барига шунчаки гурунг деб қарар, гап орасидаги пурмаъно ҳикматларни онги ва шуурига сингдиришга сира уринмасди. Унда бунақа тушунчанинг ўзи йўқ эди. У ўзини ўта ақлли, ўта фаросатли йигитлардан бири санаса-да, оқибати нима бўлиши яққол кўриниб турган қалтис ва ноҳўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия билмасди. Бу қилиғини ҳаммаша дадилликка йўярди. Айни шу «дадил» лиги учун бутун ҳаёти давомида неча бор улкан тўловларни бошидан кечирган бўлса-да, ҳануз кўзи очилмаган. Бу туришида бундан кейин ҳам очиладиганга ўхшамасди. Унинг, жуда алами тошган вақтларидагина, ёмон отадан туғилган бўлсам нима қилай, деб қолишларини ҳисобга олмаганда, бошқа пайт бу суллоҳ табиатли йигитнинг афти-ангоридан бирор пушаймонлик аломатларини пайқаш жуда қийин эди. Сўнг ўзини аста оқлаб ҳам қўяди: «Бир жиҳатдан шунисиям тузук, одамлар сендан ҳайиқиб туради». Аммо ҳаммаям тоғасидан ҳайиқавермаслигини, шунчаки андиша қилишини Тўланбой яхши билади. Буни ўша куни Холбойнинг ҳаракатидан ҳам сезган. Холбой баъзиларга ўхшаб, мол аччиғи — жон аччиғи, дея тоға билан тортишиб ўтирмаган. Укасининг ҳолат ва аҳволидан кўнгли бузилиб кетган эса-да, фаросатли йигит эмасми, Эшқул полвон қишлоққа қайтиши билан даштдаги бу барча ишқалликлар ўз ечимини топишини ва томошанинг зўри ана шундан сўнггина бошланишини, ҳозир эса ҳар қандай гап-сўз ортиқчалигини ва Ҳайдар нечоғли қутуриб чиранмасин, содда Тўланбой тоғасининг ногорасига ҳар қанча муқом қилмасин, бу ўйинга нуқта қўйишга қодир одам борлигини дарров фаҳмлаб етганди. У одам ҳеч вақт узоқ баҳсмунозара қилиб ўтирмайди, зумда ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб қўяди.

Бинобарин, буни Тўланбой ҳам билади, фақат бу ҳақда ортиқ ўйламасликка тиришади. Дарвоқе, энди ўйладинг нима-ю, ўйламадинг нима, отаси қишлоққа қайтиб, бўлиб ўтган воқеалардан хабар топиши ҳаманоқ даштга от ўйна-тиб келиши аниқ. Отанинг даҳшатли газабидан энди Тўланбойни ҳеч бир куч асрай олмайди. Аммо уни отасининг газабидан ҳам кўра, бошқа бир ўй кўпроқ қийнамоқда эди. Бу ҳақда ҳар ўйлаганда, одам эмас, махлуқ эканман, деган хаёлга борарди. У бу ҳолни ич-ичидан минг бор инкор этишга уринса-да, барибир ўшанда Холбой бир эмас, биратўла саккизта молидан осонгина воз кечганида, оний лаҳзага бўлса-да, қувонгани рост. Ахир улар чакана моллар эмас, ҳар бири томдек-томдек келадиган улкан новвослар эди. Ўша кезде бу моллар тугал ўзига тегмаслиги ва бунда тоғасининг ҳам улуши борлигини ўйлаб, андак оғрингани ҳам ёдида. Қачонки, бу тўлов ниманинг эвазига эканлиги дафъатан эсига тушгандан сўнггина, аламдан додлаб юборай деган. Ўлганнинг устига тепгандек қилиб, ўз ҳиссаси ҳақида қайта гап очган тоғасига эса айтган жавоби шу бўлган: «Энди сиз ҳам икки оёқни бир этикка тикмай тулинг, тоға! Аввало бу масаланинг тағ-томирига тўла-тўқис етиб олай!» Бироқ шунга қарамай, ўшанда беихтиёр қувонгани чин ҳақиқат. Сониянинг ўндан бири ичида бўлиб ўтган бу ботиний жараёндан энди у ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайди, бир умр ич-этини еб ўтиши шарт!

— Масала мисоли кундай равшан-ку! — деган эди тоға ўшанда ҳайратини яширолмай. — Тағин нима керак сенга?

— Ҳали бу фақат гумон, тоға!

— Унда ўша гумоннинг этагидан аста-аста тортқилаб кўр-чи! — деганди тоға истеҳзо билан. — Не-не гаплар қўлингга илашиб чиқишини ана ўшанда кўрасан! Лекин хафа бўлмагин-у, жиян, худди отангни ўзисан, бир тукинг нари-бери эмас!

— Йўқ, отамга тортмаганман! — деган эди Тўланбой ўқинч-алам билан. — Кўпроқ сизга ўхшаб кетаяпман!

— Жиян бўлганингдан кейин тоғага ўхшайсан-да!

— Ҳа, жиян барибир тоғага тортади дегани ростга ўхшайди!

— Агар хотинчангга жонинг ачиётган бўлса, мутлақо менга ўхшамасан! — деганди Ҳайдар зардаси қайнаб. — Эркак киши бунақа пайтда буйтиблар гумонланиб, иккиланиб ўтирмайди, ҳар қандай масалани шартта ҳал қилади қўяди, тамом-вассалом! Хўш, айт-чи, тунни ўтовда бегона эркак билан ўтказган аёл ҳақида яна нимани ўйлаш мумкин?! Нега индамайсан? Ҳали уни кечираман ҳам дерсан? Билиб қўй, бола, уни кечирар бўлсанг, бўсағангга қадам босмайман! Ёлғиз жиянимни ўлган ҳисоблайман! Ҳозироқ сенга аза очаман! Ўсарқул бобонг гўрида тинч ётсин десанг, буни хаёлингга келтирма! Ҳалиям қўлимни қонга бўямаганим учун менга раҳмат дегин! Одатда, биз бунақалар билан пачакилашиб ўтирмаймиз, тиккалай сўямиз! Факт шу — у эркаги йўқ уйда тунаган! Бундан ортиқ яна нима керак сенга?! Лекин, жазонинг зўрини ўйлаб топдим! Бир эмас, саккиз бирдай молидан ажралиб қолиш бу қишлоқилар учун қанчалик азоб эканлигини билганим учун ҳам унга шу жазони маъқул кўрдим! Уни ўлгандан баттар қилдим! Сен эса қайси гўрдаги гумонларга бориб ўтирибсан! Балким чинданам ҳеч нарса бўлмагандир, балки ҳамма нарса бўлгандир, сен буни билмайсан-ку! Нима, тунда нима бўлди ёки бўлмадимикан деб, бир умр шубҳада яшаб ўтмоқчимисан? Ўтовингда тунашига рухсат бергани учуноқ бундай хотинни ҳайдаш керак, шунда баридан биратўла қутуласан! Эмасам, ўзингни ўзинг еб қўясан!

Тоға ўзича ҳақ эди.

У бу борада ўзидан келиб чиққан ҳолда фикрларди.

Бузуқликнинг ифлос, балчиқли кўчаларида ҳали-ҳануз тентираб юрадиган бу кимсанинг ўзи, жойи келса, ҳеч қандай расвогарчиликдан юз ўтирмасди. Ҳатто яқинда ён қўшниси Зокир қоранинг аёлига чанг солишдан ҳам тортинмаганди у. Кейин, шаҳарда, гаҳ, десам, учиб қўйнимга кирадиган момикқина ойимчалар турганида, нега энди эгнидан таппи ҳиди анқиб турган қишлоқи бир аёлга ҳавасим кетди, деб ўзини кўп яниб юрган. Ўшанда муроди ҳосил бўлмагани учунми, бу воқеани ҳеч эслагиси келмайди. Аёли тушмагур ўзи кутгандан кўра бақувватроқ экан, осонликча унга бўй бермаган. Агар ҳиқилдоғидан хиппа бўғиб олмаганида, бақириб оламини бузиши турган

гап эди. Шўрлик жувоннинг Худога илтижо қилишдан ўзга иложи қолмаганди. У бу нусханинг қўлидан ҳар бало келишини, бақиргудек бўлса, ўзи чақириб, ўзи бўйнимга осилди, дея тухмат қилишдан ҳам қайтмаслигини яхши биларди. Лекин унинг измига юриб ҳам бўлмасди. Қани энди, кучи етса-ю, бу ярамасни бурдалаб ташласа! Буни қарангки, унинг илтижоси Худога тез етди. Кундузи сурувга кетган қайнотаси ҳеч кутилмаганда эшагини хихихлаб келиб қолди. Бу етмагандек, қўшни бўлмадаги бир ярим яшарлик боласи чинқириб йиғлай бошлади. Унинг кийимларини пайпаслаб тортқилаётган Ҳайдар бир зумга тек қотди. Сўнг илондек вишиллаб қўпол сўкинаркан, агар бу ҳақда бировга чурқ этсанг, ўзингдан ўпкала, деганча дераза оша зимистон қоронғулик бағрига сингиб йўқолди. Бу сир иккиси ўртасида қолиб кетишини ва жувон ўзини бир умр қарғаб ўтишини Ҳайдар яхши билади. Аммо у бунга парвоям қилмайди. Шундай бўлиши лозимдек, бир аёлнинг аламини иккинчи бир аёлдан олиб юраверади. У мақсадига етолмагач, ўша тундаёқ шаҳардаги жазманларидан бирини қоралаб кетган ва қишлоққа бир ҳафта деганда қайтган. Девордан бўй кўрсатган қўшнисини Зокир қора билан, гўё ҳеч бир нарса бўлмагандек, обдан ҳол-аҳвол сўрашган, сўнг уни уйига таклиф этиб, яримта ароқни баҳам кўришган. Девор бошидан кўзларини пес-пес қилиб, бир-икки қараб қўйган жувон олдида эса ўзини зигирча айбдор ҳис қилмаган. Миясига келган бирдан-бир ўй шу бўлган: «Бунинг нимасига учдим-а, қош-кўзини демаса, бир қоп гўшт-ку бу! Ҳа-а, биз эркакларнинг итдан ҳеч фарқимиз йўқ! Эмасам, келиб-келиб шу алвастига кўнглим суст кетармиди!»

Ўша куниям Ҳайдар, том маънода, итлигига борган ва тунги ўтовдаги ҳолатни ўзича тасаввур этиб, йўқ ердаги галвани бошлаб берганди. Унинг бахтсизлиги шунда эдики, эркак ва аёл ўртасидаги ҳар қандай муносабатда фақат жирканч нарсаларнигина кўрар ва ё зар, ё зўр билан истаган аёлни оғушинга тортиш мумкин деб ўйларди. У қўшни аёлга зўрлик билан эришмоқчи эди, агар ҳалақит беришмаганда, мақсадига етардиям. Қисқача қилиб айтганда, Ҳайдар суҳбати ширин йигит бўлгани билан қалби

кир ва диёнат тушунчаси унга бутунлай ёт эди. Шунинг учун ҳам тунда ўтовда хиёнат юз берганига ишончи комил ва бундан ўзгасини тасаввурига сиғдирилмасди. Назарида, хиёнаткор йигит арзимаган моли эвазига жазодан осонгина қутулиб қолгандек эди. Яхшиямки, жияни ўз вақтида хотинини ҳайдаб солди. Акс ҳолда тоғанинг тинчланиши жуда қийин кечарди.

Тўланбой эса аёлини ҳайдаганидан ҳам кўра, куракда турмайдиган шубҳа-гумонлар туфайли ўзганинг молини тортиб олишгани ва бундан ҳам ёмони, бу ҳолдан бир лаҳзага бўлса-да, беихтиёр қувонганидан жуда-жуда аламда эди: «Минг қилсаям, шу тоғанинг жияниман-да! Ундан ортиб қаёққа борардим!»

Мана энди шу тоғанинг жияни уни ўйлаб бир жойда тинч ўтиролмай қолганди. Табиатан жигарчил эмасми, тоғасига нисбатан бўлган барча гина-қудуратни паққос унутиб, хаёлига келган турли-туман қўрқинчли ўйлар исканжасида ҳалитдан унга кафан бичмоқда эди.

Охири бўлмади.

Тўланбой подани ўз ҳолига ташлаб, уни изига қайтариш керак, дея тоғасининг ортидан жўнади. У Пучуқтапагача деярли югуриб борди. Қизиб кетганидан, ярим йўлда эғнидаги пахталигини ечиб отди.

Тўланбой ҳаллослаганча тепаликка кўтарилар экан, зора кўриниб қолса, деган умидда кафтини манглайига тутиб, Тошдара ва Илондара томонга назар солди. Бироқ Тошдарага туташ баланд ва пастликдан иборат чоғроқ водийда бирор қора кўзига чалинмади. Наҳотки, тоғаси шунчалик илгарилаб кетган бўлса? У ажабланиб, подачиларга хос синчковлик билан чор тарафга разм солди. Ва кўрдикки, Тошдарага бутунлай тескари йўналишда, кунботиш томонга чўзилиб кетган олисдаги қир ёқалаб, бамисоли чумолидек бўлиб, кимдир зипиллаб кетиб бормоқда. Даштнинг жануби-ғарбий сарҳади бўйлаб чўзилган бу қир узоқдаги Ўртақирга бориб туташади. Ўртақирдан нарисси тоғасининг қишлоғи жойлашган улкан Чўтирқир ҳудуди. Одатда, бу томонларга одам боласи камдан-кам ҳоллардагина ўрлайди. Шунинг учун ҳам, бошқа биров ҳатто илғаши қийин бўлган, узоқдаги қора-

ни, кўзи ўткир эмасми, бемалол кўриб тураркан, уни, тоғам, деб ўйлади. Ҳақиқатан ҳам унинг юриш-туриши ва бўй-баста тоғасига жуда ўхшаб кетарди. Демак, тоғаси бўри инини қидиришдан воз кечиб, уйига қайтишни маъқул топибди. Бундан йигитнинг кўнгли бирдан равшан тортиб, назарида, борлиқ ўзгача бир тусда ёришиб кетгандай туюлди. У теваракка разм соларкан, тоғлардан бо-яги гамгинлик ариб, дашт фусункор тус олганини сизди. У шодликнинг рангини ҳис қилган болакайдай, ҳаяжонланиб, оламини бошига кўтариб бақиргиси келди. Лекин бу сафар бақирмади, нечундир истиҳола қилиб, олисда энглари тарвақайлаб ётган пахталиги томон секин-аста юриб кетди.

Бироқ Тўланбой жуда барвақт қувонганди. У тоғам деб ўйлагани Ҳайдар эмас, унинг ён кўшниси Зокир қора эди...

* * *

Эшқул полвон адоқсиз тушлардан охири чарчади.

Бу сафар тун қолиб, куппа-кундузи туш кўрганига нима дейсиз. Тушида Бўзбўри Сийнатепеда чўнқайиб ўтириб олганча нуқул, кетаман, дермиш. Эшқул полвон эса дашт-ни унингсиз тасаввур этолмаганидан, кетма, деб ялинармиш. Бунга жавобан Бўзбўри ўқсиб дермиш: «Узоқдаги тоғлар водийсига бошимни олиб кетмасам, даштда менинг ўсиб-унишим қийин! Бунақада биттаям томир сура-рим қолмайди!» Эшқул полвон ич-ичидан хафа бўлиб, бунча ўр бўлмаса бу, деб ўйлармиш. Кейин дермиш: «Сен қанжиғингни алмаштир, тузукроқ бола туғиб бермаган қанжиқни бошингга урасанми?!» Бу гапдан Бўзбўрининг лаб-лунжи ғалати бир тарзда буришиб-тиришиб кетармиш-да, дермиш: «Хотин олиб, хотин қўйиш сиз инсонларга хос хусусият, биз жондорлар жуфтимиш билан умримиз етганча яшаймиш...» Эшқул полвон ялинишда давом этармиш, у ялингани сайин, Бўзбўрининг гап-сўзлари аввалги ўктамлигини йўқотиб, ноаниқ ғўнғир-ғўнғирга айлана борармиш. Бунга сари Эшқул полвоннинг Бўзбўридан жаҳли чиқармиш, тушдан сўнг озгина мизғиб олмоқчи эдим, шуниям кўп кўрдинг сен!

У уйғониб кетиб, гўнғир-гўнғир тушида эмас, ўнгида кечаётганини англайди ва малолланиб кўшни ўриндиқ томонга кўз қирини ташлайди. Саъдулла қарши бўлмада турувчи сап-сариқ йигитга паст овозда мириқиб гурунг бермоқда эди.

—...Кўллари пахтадай юмшоққина бўлгани билан, уқалаётганида нақ этингни юлиб олай дейди. Чўнтагига озгина пул тиқсанг, онадан қайта туғилгандай қип кўяди. Аммо қуймучига беш кетаман! Бунақаси камдан-кам хотинларда бўлади! Ҳар сафар олдига кирганимда, зўрға ўзимни тияман. Синалмаган отда, чўчиб кетмасин дейман. Агар пулни бетига қарамасанг, йўқ демаса керак...

Эшқул полвон ўзининг борлигини билдиргандай, аста томоқ қиради. Аввал сариқ йигит хижолатомуз ўрнидан кўзғалади, сўнг Саъдулла, гурунгниям белига тепдингиз, деган иддао билан хонани тарк этади.

Эшқул полвон қайта мизғимоққа уринади. Кейин уйқуси батамом қочганини сезиб, тоза ҳавода айланиб келгани ташқарига юради. Шу билан кўрган тушиниям, Бўзбўриниям унутади.

* * *

Эшқул полвон анчайин сурлиги ва бетайин гап-сўзлари билан тинмай гашига тегиб келаётган Саъдулла билан тинчгина хайрлашсам керак деб умид қилганди. Бинобарин, унинг тийиқсиз қилиқларига анча кўниқиб қолганди. Бироқ бугунги ҳаракатини ҳеч ҳазм қилолмади.

У ҳовлида бекорга саланглашдан зерикиб, хонага қайтиб кираркан, ўзини кўриб, шолғомдай қизарганча, саросимада эшикка интилган ҳамшира жувонга йўл бера-бера, хона ўртасида, халақит бердингиз-да, отам, деган маънода ишшайиб турган Саъдуллага секин яқинлашди. Унга ғазаб билан бир зум қараб турди-да, тўсатдан қулоқчаккасига тарсаки тортиб юборди. Буни сира кутмаган Саъдулла, жағини тутганча, бу не ҳол, дегандай бир муддат серрайиб турди-да, кейин тўйқусдан унга мушт ўқталиб қолди.

— Вуй, онангни сен чолни, нега урасан!

Эшқул полвон унинг ташланиб қолиши мумкинлигини хаёлигаям келтирмаган бўлса-да, лекин ички бир туйғуга бўйсуниб, ҳамлага ҳозир турган эмасми, ўзининг укувсиз ва қовушиқсиз ҳаракати билан қулай келиб қолган йигитни қўлтиғи остидан тутиб, ёнбошидан ошириб урди. Саъдулла унинг бақувватлигини биларди, лекин бу қадар чапдаст кураша олишидан беҳабар эди. Йиқилгани баттар алам қилиб, турмоққа интилди. Бироқ ҳаракатлангани сайин Эшқул полвон тиззаси билан унинг кўксини эзишда давом этар, агар чиранишни бас қилмаса, бутунлай янчиб ташлайдигандек эди. Жони қаттиқ оғриган Саъдулла беихтиёр кафти билан полни шапатилади. Гиламга чиққан полвонлар ўз мағлубликларини мана шу йўсинда эътироф этишини телевизорда кўп кўрганди-да. Бироқ рақибни курашнинг бу замонавий қонун-қоидаларини тушунмасди шекилли, қўйворишни хаёлига ҳам келтирмасди.

— Ҳали сен отанг тенги одамни сенлайдиган, сўкадиган бўлдингми! — дерди пишқириб. — Ҳозир сўкадиган шу тилингни суғуриб оламан мен!

Оғриққа чидаёлмаган Саъдулла чийиллаб юборди.

— Қайтариб олдим, отахон, қайтариб олдим!

Агар шу тобда йўлакдан ўтиб бораётган кексароқ аёллардан бири шовқинни эшитиб, қизиқсиниб ичкарига мўраламаганда, Эшқул полвон бу бетамиз йигитни бошлаб адабини бериб қўймоқчи эди. Аёлнинг, вой, ўлмасам, манови одам соқоли селкиллаб, боласи тенги билан олишиб ётибдими, деган ҳайратли хитобидан сўнггина, хижолат тортиб, қаддини тиклади. Бир ўқрайиш билан аёлнинг қорасини ўчиргач, енгил ҳансираганча, бориб ўринга чўкди. У ҳануз полда чўзилиб ётган Саъдуллага негадир ортиқ ғазаб ҳис этмади. Жирканч бир нарсага беҳос қўли тегиб кетгандек, кафтини оппоқ чойшабга қайта-қайта суртди. Сўнг отаси уришган боладай тумшайиб олди.

— Отам, энди хафа бўлмайсиз! — деди Саъдулла инқиллаб-синқиллаб, базўр ўрнидан кўзгаларкан. — Мен сизни ўлдираман!

— Ўзи сенга ўхшаган ўлдиргичларни қидириб юрибман-да мен! — Эшқул полвон унга лоақал қараб ҳам қўймади

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ!

— Менам сенга ҳазил қилаётганим йўқ!

— Йўқ, мен сизни кечирмайман, кечиролмайман! — деди Саъдулла йиғламсираган оҳангда. — Мен сизни ўлдираман!

— Агар ажалим сенинг қўлингда бўса, билганингни қил! — деди Эшқул полвон ўткир нигоҳини унга ўқдек қадаб. — Лекин шуни билиб қўй, вақтида сенга ўхшаган ўлдиргичларнинг нечта-нечтасини бир ерга тўдалаб қўйганман! Бунга ҳозир ҳам чоғим етади! Нега турибсан лаллайиб, ўлдирмайсанми?! Сен ўлдир, мен эса бир томоша қилай! Қани, қандай қип ўлдираркансан!

— Худди ўлимдан қўрқмайдигандай гапирасиз-а! — Саъдулла тўнкарилиб қолган курсини тўғрилаб, унга чўқаркан, бу ўзи қандай бало, дегандай Эшқул полвонга бирпас тикилиб қолди, сўнг саволига жавоб кутмай деди: — Нега урдингиз? Агар билсангиз, мени ҳатто отам чертмаган.

— Бу бежағим қилиғинг учун сени уриш эмас, уриб ўлдириш ҳам кам!

— Нима қилдим мен сизга?

— Билмайсанми?!

— Билмайман!

— Чинданам билмайсанми? — Эшқул полвон унга ажабсиниб боқди.

— Ҳа, энди... — Саъдулла унинг қарашига бардош беролмай, кўзини олиб қочаркан, баттар чайналди. — Нима, у сизга хешмидики, бунча ўзингизда йўқ кутурасиз!

— Хеш бўлиши шартми?

— Ўзи биқинини ушлатиб турганидан кейин, мен нима қилай!

— Сен ушлама! — Эшқул полвоннинг зардаси қайнай бошлади. — Эркакка ўхшаб муомала қил!

— Ҳалиям эркакка ўхшаб муомала қилаётгандим...

— Бу эркаклик эмас, итлик! — Эшқул полвон овозини яна бир парда юқори кўтарди. — Учраган ялоққа фақат итгина тумшук уради. Ахир сен одамсан-ку!

— Худди алам қилаётгандай гапирасиз...

— Ҳа, иймонсизлигинг, итлигинг менга алам қила-
япти!

— Ҳақорат қилманг!

— Мен бўлари гапни айтаяпман! — Эшқул полвон яна урадигандек, утирган жойида сал кўзғалиб қўйди. — Ўша жиловли бўшроқ аҳмоқ хотиннинг ўрнига ўз аёлинг ёки синглингни қўйиб кўрсанг қандай бўларкан, а?!

— Ҳаддингиздан ошманг, отам! — Саъдулла, ранги гезарганча, ўрнидан туриб кетди. — Акс ҳолда, ўзимга ўзим жавоб беролмай қоламан!

— Ҳа, дуруст! — Эшқул полвон унинг вазоҳатига эътибор ҳам бермади. — Фужурдан озгина бўсада бор экан! Мен шуям йўқмикан сенда деб ўйлагандим! Шунинг учун ҳаммиша пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса, кейин уни бошқаларга раво кўр! Келганингдан бери хотинларнинг атрофида ўралашганинг-ўралашган, ахир улар ҳам бировнинг жондек сингиси, опаси, аёли... Ҳаром нафсинг йўригида буйтиблар илондек эшилганингдан кўра, ўлганинг минг аъло эмасми!

— Лекин кўкрагимни ёмон эздингиз! — Саъдулла, унга гап топиб беролмаслигига ақли етгач, кўксини силаб-сийпалаб, дўқ қилишга ўтди. — Устингиздан маъмуриятга, керак бўлса, милисага арз қиламан! Қишлоқи бир зўравонни жиловлаб қўйинглар дейман! Мана кўрасиз, бу ердан сизни ҳайдаттирмагунимча тинчимайман!

— Ҳайдаттирмасанг-да, эртан ўзим кетаман, — унинг замзамасидан Эшқул полвоннинг кулгуси қистади. Юзига югургилаган эрмакловчи табассумни бир амаллаб жиловларкан, томоқ қириб, деди: — Тўғриси айтсам, сенинг бежо хулқ-атворингдан, иймонсизлигингдан тўйиб кетдим! Қўй, сени ўлдириб-нетиб юрмасимдан, тезроқ кета қолай! Сенга ўхшаганларни гўр тузатмаса, бандасининг ҳамма ҳаракатлари бекор!

Барча қилган пўписалари қоронғига отилган тошдек бесамар кетаётганидан алами келган Саъдулланинг, ўйлабми-ўйламайми, охири топган гапи шу бўлди.

— Ҳали жўраларим келсин...

— Айтиб урдираман дегин... — Эшқул полвон йигитнинг мужмал гапини ўзича тўлдирган бўлди. — Шундайми? Гапир, нега сасинг чиқмай қолди?!

— Э, ит бас келсин сизга! — Саъдулла кулгули гап қилганини сезиб, эшикка йўналаркан, тўнғиллади. — Ҳеч қурса, кечирим сўрасангиз бўлармиди?!

— Сен мени кечирсанг-да, мен сени кечирмайман! — Эшқул полвон эшикка етиб қолган йигитга сўнгги тошини отди. — Сен кечириб бўлмайдиган одамсан!

Эшик зарда билан қарсиллаб ёпилгач, Эшқул полвон тили тагига бир чимдим нос ташлаб, чуқур ўйга чўмди. Бу хил дилгир вазиятларда у ҳамиша дўмбирасини қўмсарди. Ҳозир ҳам уни олмоқ ниятида, беихтиёр девор томонга қўл чўзганини сезмай қолди. Кейин қаерда ўтиргани дафъатан эсига тушгандай, бу ҳаракатидан кулган бўлди. Сўнг бошини ғамгин эгиб, айрим одамлардан кўра, шу қувёғоч минг бор абзал, ҳам кўнглингга таскин бериб, ҳам димоғингни чоғлайди, деган хаёлга борди. Қани энди, ҳозир қўлида сози бўлса-ю, ҳамма нарсани унутган ҳолда уни ҳузур қилиб чертса. Бунга қарангки, дўмбирани совға қилган жўраси Эрали раис ўшанда билиб айтган экан: «Бунга бир қувёғоч деб ўйламанг, полвон! — деганди уни қўлига тутқазаётиб. — Ёлғиз одамга зўр ҳамроҳ бу! Юракнинг таптани олиб, кўнглига ором беради! Бунга пода ортидан чертиб юриб, ҳали зўр бир дўмбиракаш бўп кетсангиз-а!» Бироқ Эшқул полвон шунча уринса-да, барибир зўр дўмбиракаш бўлолмади. Лекин ундан айрилиб ҳам кетолмади. Хумори тутган кезлари аввалига билган ўша бирдан-бир куйини қайта ва қайта чертади, сўнг эса ўзича янги куйлар машқ қила бошлайди. Баъзида дуппа-дуруст куйлар яратиб қўяди, ёмони, кейин ўша куйни эслаб қололмайди. Билган куйи бировники, уни Абрай дўмбиракашдан ўрганган. Абрай дўмбиракаш Худо урган бир одам эди, хасислиги кўзиб, шу куйдан бошқасини ўргатмаган, унинг ўзидай уста дўмбиракаш бўлишини сира истамаган.

Эшқул полвон, дўмбираман йўқ, деб ўтирмади, аста ёнбошлаган куйи, уни хаёлан черта бошлади. Бу куй янги эди, дардли эди. Саъдулла билан юз берган кетма-кет

тўқнашуларнинг дардли бир ифодаси эди. Мана, иккиси неча кундирки бир хонада яшаб, бир столда таомланиб келишса-да, ҳеч бир-бирини тушуна олишмайди. Бу не синоатки, даштда юрган Бўзбўри билан сози чиқишса-ю, ўз қавмидан бўлмиш Саъдуллани жини суймаса. Отаси Фармонов туфайли эмас, бачкана хулқи, беандишалиги сабабли уни қамчи остига олгиси келади. Бунақалар қаердан пайдо бўлади ўзи? Нимадан озиқланиб, қайси булоқнинг сувини сувлаган экан булар? Нечун улар тирикликка нафс кўзи орқали қараб, дунёни бу қадар тор ўйлашади? Нечун улар инсофу диёнатнинг устидан кулиб, олғирлик ва баднафсликни бу даражада улуглашади? Бу иллатнинг боши қаерда, илдизи-чи?

Куй мана шу ҳақда эди.

Куй авж олгани сари, бугунги тўполон қатори, кечаги суҳбат ҳам хаёлида қайта жонлана бошлайди, жонлангани сайин, куй хонага сиғмай, ташга интилади. Бироқ ташқарида, одатдагидек, уни тингловчи йўқ! Нафс йўриғига кирган одамнинг кўзи очик, шуури ёпиқ бўлади, деганларидек, кўпчилик бу хил куйни тинглай билмайди, тингласа-да, тушунишга қодир эмас! Бу фожиани ботиний бир туйғу билан ҳис этгани сайин, Эшқул полвоннинг нафас олмоғи оғирлаша боради. У дўмбирага суяниб, дўмбирага ялинади! Шусиз ҳам қон йиғлаётган қувёғочга, йиғла, дейди! Дўмбира зор-зор йиғлайди! Ўксиб-ўксиб, нола тортиб йиғлайди! Эшқул полвон унга қўшилиб йиғлайди, ёнбош тушиб ётган ерида мижжаларидан қалқиб, яноқлари бўйлаб сизаётган қайноқ кўзёшларни сезмайди. Шу тобда у биргина нарсани, яъни инсон қавмидан бўлган бирор тирик жоннинг ичкарига, аниқроғи, бу оламига бостириб кирмаслигини истайди, дўмбира билан якка-ёлғиз қолсам, уни бўтадай бўзлатсам дейди! Бироқ мўъжаз бу оламини ташқи дунё ташвишлари ва хуружларидан биргина эшик тўсиб турганлигини, одам боласи бу дунёга фақат кимгадир халақит бериш учунгина келганидек, хоҳлаган пайтда эшикни очиб, очибгина эмас, тепиб, тарақлатиб киришлари ва унинг қалбида мавжланаётган сирли куй — илоҳий бу оҳангни айни авж пардасида белига тепишлари мумкинлигини ҳозирча хаёлига ҳам кел-

тирмайди. Хонага ўзга биров киришини истамайди-ю, лекин айнан шундай бўлиши муқаррарлигини негадир ўйламайди.

Шунинг учун ҳам у эшикнинг ғийқиллаб очилгани ва Саъдулла ўзини кўргани келган оғайниларидан бирини бошлаб кирганини дарров пайқамайди. Кирган йигит қўлидаги егулик тўла сумкани қаерга қўйишни билмай, бир зум тараддудланади. Чунки чоғроққина жавон турли емакларга тўла эди. Саъдуллага ўхшаганларнинг иккитаси уч кун ётиб еса-да, бу емакларни тугатиши даргумон эди. Шунга қарамай, Саъдулла, еб тўймас юҳодек, йўқлаб келувчиларнинг қўлига алоҳида эътибор беради ва ўз қадрини олиб келинган нарсаларнинг қиймати билан ўлчайди, ташриф этувчиларга нисбатан муносабатиям шунга яраша бўлади. Кейин ўзига ёқмаган ва айниб қолиши эҳтимоли бўлган егуликларни ҳамшираларга улашиб, уларнинг кўнглини овлашга тиришади. Бу етмагандек, кўрдиларингми, изимдан кимлар келмайди, дегандай, ғалати имо-ишоралар ҳам қилиб қўяди. Энг ёмони, буни у ҳаётнинг асил мазмуни деб биледи. Ҳамхонаси Эшқул полвонни ҳеч ким йўқламаётганидан ҳам ажабланиб, ҳам унга раҳми келади. Ўзича ҳамхонасига меҳр-шафқат кўрсатмоқчи бўлади. Бироқ Эшқул полвон унинг ўзи каби, чучмал ҳис-туйғуларини ҳам бир чақага олмайди, бундан ҳам чатоғи, хузурланиб ошқинлашига зигирча бўлса-да, имкон бермайди. Бу еса Саъдуллага шу қадар алам қиладики, гоҳида уни бўғибгина ўлдириб қўя қолгиси келади. Афсуски, бунинг иложи йўқ — Эшқул полвонга унинг на чоғи етади, на кучи.

Қалбида мавжланиб, хаёлида чарх ураётган сирли ва сеҳрли оҳангнинг бўлинганидан ранжиган Эшқул полвон киприклари орасидан хонадагиларни зимдан кузатаркан, беихтиёр яна кечаги суҳбатни хотирлади. Одатда, эшик қаватидаги узун ўриндиқларни тўлдириб ўтирадиган сиҳатталаблар бекорчиликдан кимнинг олдига кимлар келиб, кимлар кетаётганини кузатиб, шунга қараб суҳбат мавзуларини янгилаб турадилар. Улар Саъдулланинг кетидан одам аримаслигидан бохабардек, Эшқул полвонни ҳеч ким йўқлаб келмаслигини ҳам яхши билишади. Бироқ

бунинг сабабини Саъдулладан бўлак сўраб-суриштирувчи бўлмади.

— Нима, изимдан биров йўқлаб келса, дардим енгиллашиб қоладими? — дейди Эшқул полвон ҳамишадагидек чўрт кесиб. — Йўл узоқ, овора бўлишмасин деб, атай манзилни айтмаганман. Кейин келадиган одам сени азбаройи соғинганидан эмас, шунчаки юзингдан ўтолмай келади. Бу ёлгон муомала менга нимага керак.

— Агар бирор кун изимдан биров келмаса, ўзимни худди хўрлангандай ҳис қиламан, — дейди Саъдулла унинг бу гапидан ажабланиб. — Ёмон кунингда сўроқлаб келмаган ошна-оғайнининг нима кераги бор унда!

— Сен қанақа ёмон кун ҳақида гапираяпсан? — Эшқул полвон унинг семиз жуссасига бошдан-оёқ кўз югуртириб, истехзоли жилмаяди. — Худди курортда юргандай, кундан-кунга семириб, тарвақайлаб кетаяпсан-ку.

— Курортга ўхшагани билан номи барибир сиҳатгоҳда, — дейди Саъдулла унинг гапидан гижиниб. — Фаросатли одамга шунинг ўзи етмайdimи?

— Э, қўй шуларингни! — Эшқул полвоннинг афти тиришади.

— Кўраяпман ҳаммасини. Тилларидан бол томгани билан кўзларида меҳр деган нарса йўқ! Бари ўлганининг кунидан келишади. Шу сенга зарилми?

— Отам, одам ўзини ҳурмат қилдиришниям билиши керак, — дейди Саъдулла одатдаги сўзамоллик билан. — Бу нарса уларга ёқадими-йўқми, бу мени тариқча қизиқтирмайди. Бу ерда ётибманми, демак, ҳолимдан хабар олиб туришлари шарт. Оғайним бўла туриб, ҳолинг қалай, дейишмаса, эрта мен ҳам уларни сўроқламайман. Мен қорнимни эмас, қадримни ўйлайман. Кейин тинмай изингдан одам келиб турса, бу ердагиларнинг ҳам муомаласи бошқача бўлади, иззатингни жойига қўйишади. Акс ҳолда худди бечорага қарашгандай қарашади.

— Бундан чиқди, бари ёлгонлигини биласан?

— Биладан, отам, биладан!

— Унда бу ёлгон иззатни бошингга урасанми?

Саъдулла унинг содалигидан кулган бўлади.

— Иззатимни қилиб туришса, ўзимни гўё бир қоп семиргандай ҳис қиламан-да, отам! — дейди сўнг ҳазил оҳангда.

— Эмасам, озиб қоласан?

— Озибгина эмас, тўзиб кетаман.

— Унда сенга қийин экан!

— Энди ҳаётнинг қонуни шу-да, отам.

— Ҳаётнинг бошқа йўриғлариям бор.

— Бўлса бордир...

— Лекин сенга жуда ачинаман!

— Менга ачинасиз? — Саъдулла ҳайратдан бир зумга донг қотди. — Сиз-а? Менга ачиниш эмас, ҳавас қилишингиз керак эмасми? Кўпчилик менга ҳавас қилади. Сиз эса, ачинаман, дейсиз! Сал ўйлаброқ гапиринг, отам! Одамни хафа қилаяпсиз лекин!

— Нимангга ҳавас қилишим керак? — Эшқул полвоннинг ҳайрати ҳам уникидан кам бўлмайди. — Сенда ҳавас қиладиган нарсанинг ўзи йўқ-ку!

— Одамни кўпам ерга урманг, отам, нимагга ачинасиз?

— Сенда чин дўст йўқ, мана шунингга ачинаман!

— Лекин тўғри пайқабсиз, чин дўст йўқ менда, бу нарса ҳеч кимда ҳам йўқ бўлса керак, — дейди Саъдулла одатига хос дангал тарзда. Бу феъли Эшқул полвонга жуда ёқишини билгани боис, ҳеч нарсани хаспўшлаб ўтирмайди: — Бундай олиб қараганда, ўзим ҳам бировга дўст эмасман. Бизнинг муҳитда дўстлик эмас, манфаат етакчилик қилади. Биз киши кўзи учунгина ўлиб тириламиз. Тўй-маъракаларимиз ҳам шунга қурилган... Сендан мен камми деб, ўзимизни ўтга-чўққа урамиз. Бунинг бемаънилигини гоҳида ўзим ҳам сезиб-билиб тураман, лекин уни тузатиш... афсуски, қўлимдан келмайди. Кўпчиликнинг аравасида кўпчиликнинг ашуласини айтиб юравераман. Агар уларнинг ашуласига жўр бўлмасам, мени одамгарчиликдан чиқариб қўйишади. Дўстлигимиз ҳам шунга яраша...

— Шу тўғрисўзлигинг яхши-да сени! — Эшқул полвоннинг нигоҳида меҳрга ўхшаш нимадир йилт этади-ю, дарровгина сўна қолади. — Бетамизлигингни айтмаса, кўпам ёмон йигит эмассан аслида!

— Одамни уялтираяпсиз, отам, — Саъдулла камтарона жилмайишга уринади. — Хўш, бу масала ўзларида қалай? Назаримда, ўзлариниям худо дўстдан сиқиб қўйганга ўхшайди. Ё нотўғрими?

— Нимага энди, менда дўст бор, душман ҳам етарлича, — Эшқул полвон сокин жилмаяди.

— Лекин мен бирор дўстингизни келганини кўрмадим...

— Боя айтдим-ку сенга, бу ёққа келишим ҳақида бировга чурқ этмаганман деб, — Эшқул полвон унга намунача ғалча бўлмасанг дегандай, қараб қўйди. — Кўп турмасам керак деб ўйлагандим. Балчиғи ёқиб қолмаганида, турмасдимам. Ўзи бунақа жойга биринчи келишим. Кейин азалдан бировни овора қилишни ёмон кўраман.

— Буни анову одамлар тушунмайди-да...

— Уларнинг тушуниш-тушунмаслигининг менга нима дахли бор? — Эшқул полвон ҳайрон бўлади. — Дорисини ичиб, балчиғига ботиб юравермайдими!

— Бировга қўшилмайсиз ҳам...

— Мен даштда ёлғиз юриб ўрганиб қолган одамман, майда гап, майда гурунглари кўпам ёқтирмайман, орқам кўтармайди.

— Биласизми, улар сизни нима деб аташади? — Саъдулла негадир кулади. — Даштдан улоққан бўри дейишди.

— Ҳартугул, итга ўхшатмабди-ку.

— Нима, бўрига ўхшатишлари яхшими? — унинг парвосизлигидан Саъдулла ҳайрон бўлади. — Бўриям итга ўхшаган бир ҳайвон-да.

— Ким учундир ҳайвондир... — Эшқул полвон хаёлчан жилмаяди. — Ўзи сен жондор нималигини биласанми?

— Нега билмай, йиртқич бир ҳайвон-да.

— Лекин унинг йиртқичлиги айрим одамларникидан зиёд эмас...

— Яна менга шаъма қилаяпсизми, отам?

— И-и, жондорга ўхшашга йўл бўлсин сенга!

— Шу гапингиз учун уйимда бўри асрайман! — Саъдулла ёлғондакам пўписа қилган бўлади. — Биратўла тўрттасини...

— Яна алжияпсанми? — Эшкул полвон унга жиддий тикилади.

— Э, ҳазил, отам, — Саъдулла бепарво қўл силкийди. — Ит асрашга тоқатим йўғ-у, сизнинг йиртқич бўрингизни бошимга ураманми.

— Кеча ниятинг бошқача эди-ку?

— Энди бир ҳавасим кетувди-да, — Саъдулла унга аразли қараш қилади. — Кеча шуни деб аёл кишининг олдида мени ер билан битта қилдингиз! Одам деган бунчалик бешафқат бўлмайди-да, отам.

— Лекин отанг раҳматли қатъиятли одам эди, тутган жойини кесмасдан қўймасди... Сенга ўхшаб миясида шамол эсмасди, нима, тоға тарафинга тортганмисан?

— Ўргилдим қатъиятидан! — Саъдулланинг қовоғи осилиб кетади. — Агар қатъиятли одам бўлганида, мени бу қадар абгор қилиб қўймасди. Кўзи тириклигидаёқ бутун мол-мулкени номимга хатлаб қўярди. Мана энди, ҳамма билан қирпичоқ бўлиб юрибман. Ё ростданам дарвозамга бўри боғлаб қўйсаммикан, а? Аммо ҳайвонот боғида кўрганнинг ҳеч қанақа важоҳати йўқ эди, зигирча чўчиманман.

— Йўқ, унда қирқ йигитнинг важоҳати бор.

— Қафасдагисининг итдан ҳеч фарқи йўқ эди.

— Сен даштда кўр уни, кўрққанингдан иштонингни хўллаб қўймасанг, мени айтди дерсан!

— Нима, сиз уларни кўп кўрганмисиз?

— Ҳар ҳафтада...

— Ҳали улар билан оғайниманам дерсиз? — Саъдулла кулади.

— Шунга ўхшашроқ... — Эшкул полвон хўрсиниб, хаёлчан манглай қашлайди. — Шу... иккимиз бир-бирининг моли-жонимизга тегмасликка келишиб олганмиз. Негадир кейинги пайтда у тез-тез тушимга кирадиган бўп қолди. Ишқилиб, тинчликка бўсин-да.

— Гапларингиз худди чўпчакка ўхшайди...

— Сенинг шу чўпчакка ишонмаганинг ёмон-да.

— Нимаси ёмон?

— Чўпчакка ишонган одамнинг юраги тозароқ бўлади, — дейди Эшкул полвон ишонч билан. — Сенга ўхшаб

бу ўткинчи дунёнинг меҳригиёсига кўпам учавермайди. Хатти-ҳаракатларини тарозига солиб, яхши-ёмонга ажратиб туради.

— Нима десангиз денг-у, лекин мен барибир чўпчагу эртақларга ишонмайман!

— Шунинг учун ҳам сенга раҳмим келади-да, — Эшқул полвон унга ичи ачиб қарайди. — Ялоғини қўриқлайдиган итдан ҳеч фарқинг йўқ!

— Мени хафа қилаяпсиз, отам!

— Ҳа, тўғри гап туққанингга ёқмайди деганлар...

Бу кечаги тинчроқ ўтган гурунлардан бири эди. Улар тез-тез баҳслашиб туришса-да, Эшқул полвоннинг бу йигитга нисбатан хиёлгина бўлса-да меҳри йўқ эмасди. Айни пайтда эса уни отарга ўқи, кўрарга кўзи йўқ эди. У жавон ёнида қуйманишаётган йигитларни кўз қирида кузатиб ётаркан, уларнинг тезроқ чиқиб кетишини истарди. Ҳартугул, Саъдуллани йўқлаб келган йигит анча фаросатли экан, ичкарида кўп ўралашмай, ташқарида гаплашамиз, дея хонани тарк этди. Унга эргашган Саъдулла, еган калтагининг алами ҳали тарқамаган шекилли, ўзини ухлаганга солиб ётган Эшқул полвонга ўқрайиб қараб ўтди. Ўзига қолса, мушт ўқталиб ҳам қўярди-ю, унинг тўсатдан уйғониб қолишидан чўчиди.

Шунга қарамай, у бу сафар эшикни оҳиста ёпиб чиқиб кетди.

Эшқул полвон ўзича Саъдулланинг эсини киритиб қўйгандек эса-да, бундан заррача қувонмади. Соқолига оқ тушганда, ўғли ёки укаси тенги йигит билан ёш болалардай олишиб ётиши бошида ўзига жуда эриш туюлди. Сўнг шундан бўлак иложи қолмаганини фаҳмлаб, ўзини бир оз тинчлантирган бўлди. Негаки, шу пайтгача Саъдулланинг барча қилиқларига чидаши мумкиндек эди. Бироқ бугунги ҳаракатига асло тоқат қилиб бўлмасди. Назарида, дунёнинг бир чети ўпирилиб тушгандек бўлди.

Йигитлар бирин-сирин хонадан чиқиб кетишгач, Эшқул полвон кўнгил изтиробларини яна хаёлан куйга солмоқ истади. Бироқ негадир аввалги шавқи келмади. Хаёл уни узоқ-узоқларга олиб қочди. Кўз ўнгида умрида бўёқ юзини кўрмаган дарвозаси, бир ён тоб ташлаган

кенгина ҳовли гавдаланди. Ўт қўйиб, ёндириб юборилган молхона харобасига қарама-қарши тушган кулба ғариб, изиллаб йиғлаганча ўзига арз-дод қилаётган икки болали бева аёлнинг аҳволи эса ундан-да хароб эди. У марҳум Бойғози калнинг ҳурматини қилиб, бу хонадонга озми-кўпми қайишиб турса-да, бегоналиги ва одамларнинг гап-сўз қилишларини ўйлаб, остона ҳатлаб ичкарига кирмас, ҳамиша дарвозадан қайтарди. Бугун ҳам, етимлар ҳақи, дея янги сўйилган қўйнинг этидан йўл-йўлакай озгина ташлаб ўтмоқчи эди. У аввалига қон йиғлаётган бева аёл ўз хешларига эмас, нега энди айнан ўзига арз қилаётганидан жиндек ажабланди. Сўнг воқеа тафсилотини тўла эшитгач, газаби дарёдай тошиб, Тўра зўрнинг ҳовлиси томон от қўйди. Уни дарвозаси ёнида учратиб, оғзини ортиқ чарчатиб ўтирмай, аччиқ қамчи остига олди. Шу савалашда уни Бойғози калнинг беваси Зарбувининг олдига ҳайдаб келди. Зарбуви жуда тўлиб турган экан, ҳали сенми мени оёқ ости қиладиган, дея унга ёпишиб кетди. Тўра зўр деганлари, кайфда эдим, нима деб, нима қилганим сира эсимда йўқ, дея ялиниб қўяверди. Ва шундан кейингина одамлар Тўра зўр тунда беванинг қўйнига киришга уринганидан огоҳ бўлдилар. Зарбувининг хешлари номусга чидаёлмай, қўлларига калтак тутдилар. Бироқ Эшқул полвон айбдорни уларнинг қўлига бермади. Хешлари беванинг ҳолидан хабар олмай қўйганларидан бохабар эди, уларни роса чангитиб сўкди. Сўнг кўк эшагини диконглатиб келиб қолган Саид муллага деди:

— Мулла, шариатда бева аёлни сингил қилиб олиш борми-йўқми?

— Бор, иним, бор! — деди мулла алланечук шошиб.

— Эмасам, э, халойиқ, эшит! — дея наъра тортди Эшқул полвон йиғилганларга қараб ва умрида илк бор «кал» сўзини тилига олмай деди: — Бойғози акамдай қадрдоним эди! Оғир кунларимда менга яқин йўлдош бўлган одам эди! Шу бугундан бошлаб унинг беваси Зарбуви менга сингил бўлади! От устида туриб қасам ичаман, агар Зарбувиге ола қарасам, кўзим ўйилсин, мана шу отдан йиқилиб ўлайин! Бойғози акамнинг руҳи ҳурмати мен Зар-

буви билан ака-сингил тутинаман! Қани, мулла, шунга бир дуо беринг!

Эшқул полвон ҳамманинг кўзи олдида Зарбуви билан қиёматли ака-сингил тутинди. Бундан кимдир кулди, кимдир маъқуллаб, кимдир ўзича қойил қолди. Унинг Ойбарчинга уйланганига етти йилдан ошса-да, ҳали фарзанд кўришмаганди, аёли араз қилдими, ё чиндан айтди-ми: «Мен туғмасни ҳайдаб, Зарбувини никоҳингизга олишингиз керак эди», деди. Эшқул полвон девдай наъра тортмаса-да, шундан берироқ ҳайқириб деди: «Бу гапингни қайтиб эшитмайин! Энди у билан ака-сингилмиз!» У қасамида қатъий турди, Зарбувини ўз туғишган синглисидай авайлаб-асради, қадрлади. Жойи чиққач эса, акалик вазифасини тўла-тўкис адо этиб, уни қўшни қишлоқлик Неъмат узунга никоҳлаб берди. Ҳозир ҳам ҳолидан хабар олиб туради.

У шифтга тикилган кўйи, хаёл суриб ётаркан, Саъдулланинг ҳамширага қилган қилиғини яна бир карра кўз олдида гавдалантириб, негадир ўзини ҳам бир тафтиш этиб кўргиси келди. Зарбуви кўзга яқин жувон эди, ака-сингил тутинмасдан аввал кўнгли бирон марта сушт кетганми-йўқми, шуни ойдинлатиш учун хотирасини роса титкилади. Йўқ, кўнгли сушт кетиб, жувонга бирон марта бежо қарамаган экан. Бундан унинг ичи ёришиб, чуқур хўрсинди. Ўзга аёлларга андишасизларча сигир қараш қилдиган ва бу қилмишидан асло уялмайдиган Саъдуллани ортиқ кечиролмаслигини сезгач эса, бу даргоҳни эрта тонгазонданоқ тарк этишга қатъий аҳд қилди.

У Саъдулла билан бир хонада яшаш нари турсин, ҳатто бир ҳаводан нафас олишни истамай қўйганди.

* * *

Тоғасига нисбатан бўлган хавотири бутунлай ариган Тўланбой бугун ўтовга эртароқ қайтишни хаёл қилди. Хотиржам тортгани учун эмас, шунчаки ўтовни бир оз тартибга келтирмоқчи эди. Аёли кетиб қолганидан бери ўтов ичи чидаб бўлмас даражада қуқиб ётарди. Қўйган нарсаси жойидан топилмас, этик билан кириб-чиқавер-

ганиданми шолча ва кигизлар юзига қараб бўлмасди. Афдарилган кўрпа-кўрпачалар қайта йиғилмаган, чойгум ва чети учган коса тўрда, чиройли кашталар билан безалган оппоқ ёстиқ жилди кийгизилган болиш эса бўсағада тупроққа беланиб ётарди. Рўзгор ишига уқувсизлиги учун эмас, аёлига иддао қилиб ҳам эмас, шунчаки қўли ишга бормагани боис, бошпанаси тўзиб-тўзғиб ётарди.

Агар бугун Пучуқтепадан эран-қаран знаётиб, кўзи тасодифан энсиз сўқмоқ бўйлаб бораётган Қорақулоққа тушиб қолмаганида ва унинг тиришқоқлиги фавқулодда эътиборини тортмаганида, у ўзининг ланж руҳияти ва хатти-ҳаракатларига бу тарзда танқидий нуқтаи назар билан қарамаган, табиий, ўтовни йиғиштириш лозимлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган бўларди.

Аслида бу жонивор аллақачон эсидан чиқиб кетган, унинг бирор ерда очликдан ўлиб кетишига имони комил эди. Ахир қаҳри қаттиқ бу даштда умр кечириш тўрт оёқли жониворларга қанчалик машаққат-у, уч оёқда қолган мажруҳ тулкининг соғ-омон яшаб кета олишига йўл бўлсин! Бироқ кўз ўнгидаги жонивор ўзи қолиб, узоқ бетдаги болаларига емиш кўтариб бормоқда эди. Ана, у оғзидаги ўлжасини ерга ташлаб, бир оз нафас ростлаш учун чўнқайди. Икки биқинининг тез-тез кўтарилиб тушишига қараганда, Қорақулоқ обдан ҳолдан тойганди. У худди буни тасдиқламоқчидай, яна бирор юз метрлар оқсаб бордида, жагидаги хўракни ташлаб, тагин чўнқайди.

Тўланбой шу пайтгача, Бўзбўрини ҳисобга олмаганда, даштдаги бирор жониворни бу қадар узоқ ва синчков кутатмаганди. У бу сафар даштда шунчаки ҳаракатланаётган жониворни эмас, яшаш учун жон-жаҳди билан уринаётган, курашаётган жонни кўриб турарди. Аниқроғи, отаси Эшқул полвон каби буни илк бор кўра билди. У ички бир туйғу билан шуни ҳис қилдики, инидаги болаларига хўрак етказиш умидида беҳад азобланиб илгарилаётган бу жонивор манзилига етмай-етмай йўлда чўзилиб қолар, ё бўлмаса, оёғидаги жароҳатининг касрида эрта бир кун бирор ўнқир-чўнқирда ёлғиз ҳолида жон таслим қилар, бироқ бу билан жониворнинг мутлақо иши йўқ. Энг муҳими, ҳозирча танида жон бор экан, у кундалик юмушини

тўла-тўкис адо этмоқ учун баҳолиқудрат уринаяпти, ҳаракат қилаяпти. Тўланбойга ўхшаб, бу ҳаёт жонимга тегиб кетди, деб сув идишларни тепкилаб юргани йўқ. Кимгадир аччиқ қилиб, кир-чир этиги билан ўтовини яксон этаётгани ҳам йўқ. Отаси баъзида яшашни, темтинишни одамлардан эмас, жониворлардан ўрганиш керак деганда, балки мана шу ҳолатларни кўзда тутгандир. Умуман олганда, отаси жониворлар масаласида доимо ҳақ чиқади. Уларга даштнинг ажралмас бир бўлагидек қарайди. Шунинг учунми бу борада ота-боланинг қарашлари ва муносабатлари хилма-хил эди. Эшқул полвон ердаги жамики жонзотни Худонинг махлуқи сифатида билади ва иложи борича уларга озор бермасликка тиришади. Тўланбой эса оёғи остидаги чумоли инини бемалол топтаб кетганидай, бошқа турдаги жониворларни ҳам сира-сира авайлаб ўтирмайди. Масалан, у энасининг товуқларидан бирини олиб қочмоққа журъат этган тулкига нисбатан ўзида мислсиз ғазаб ҳис этса, отаси эса, шу товуқ унинг насибаси экан-да, дея пинагини ҳам бузмайди. Эсида, бир тун унинг чизмаси бўйича бармоқ қалинлигидаги темир чивиклардан пишиқ ва мустаҳкам қилиб ясалган катакдаги товуқлар қолиб, ўтов қошидаги айрига осилган этни тулки олиб қочган. Буни кўриб ётган отаси эртаси айни шу тулкини мақтаган.

— Бу думи узунлар жуда ақлли бўлади-да, — деган тулкилар ҳақида эмас, гўё невараларининг уддабуронлиги тўғрисида гапираётгандай, қандайдир ички бир қониқиш билан. — Бири этни чалғитиб, нарига олиб кетди, бири эса аста бу ёқдан келиб, этни олиб қочди.

— Сиз барини кўриб ётибмидингиз, а, ота? — Тўланбой ҳайрон бўлади.

— Ҳа, барини кўриб, томоша қип ётувдим.

— Нега «ҳайт» демадингиз?

— Нимага энди, «ҳайт» дейишим керак?

— Ахир у этни опқочди-ку!

— Насибаси экан, опқочди, — деди Эшқул полвон унинг жириллашидан ҳайрон бўлиб. — Агар шу бир бўлак эт унинг насибаси бўмаганида эди, у ўлақолса уни илиб кетолмасди. Нимадир халақит берарди...

— Ота, сиз доим йўқ ердаги гапларни гапирасиз-да! — Тўланбой ранжиб юзини ўгирди. — Ўзиям шўрвалик зўр эт эди-да. Бугун знам ундан қулинг ўргилсин бир шўрва осмоқчи эди.

— Бир кун шўрва ичмасанг, ўлиб қолмассан! — деди Эшқул полвоннинг гаши келиб. — Болалари очдирки, бу думи узунлар юрак бетлаб ўтовгача кепти. Улардаги меҳр-оқибат ҳисси баъзан ўлимдан ҳам юқори туради. Одам боласи у, агар қаттиқ дард чекса, кўзига бола-чақасиям кўринмай қолади. Бу махлуқлар, бир оёғини чопиб ташласанг, уч оёқлаб, икки оёғидан айирсанг, ўмганлаб бўлса-да, боласига емак ташийди. Улар танидан жони пўрт этиб чиқиб кетмагунча ҳаракатдан тўхтамайди. Эмасам, бу ёруғ жаҳонда тулки зотидан асар ҳам қолмасди. Буларнинг бахтига яхшиям дала-дашт бор, тоғу тош бор. Худо билиб бари жонлиқни ўз ризқи ва ўз макони билан яратган. Агар бу даштда экин-тикин қилишнинг имкони бўганидами, одамзод бу ернияма тинч қўймасди, тарвуз экарди, қовун экарди, картишка-партишка экарди, хуллас, ўз нафси учун ёввойи жондорларнинг ризқини аямай қирқарди. Дашт аслида ёввойи жондорларники, эмин-эркин юришга бизнинг эмас, уларнинг ҳаққи бор. Сен эса бир бўлак этни улардан қизганиб ўтирибсан!

Шу воқеадан сўнг, орадан ҳафта ўтиб-ўтмай, отаси қишлоқнинг энг қайсар, энг уришқоқ, бир гап билан айтганда, Худо уриб қўйган бандаси — Шавкат қирриқ билан жанжаллашиб қолади. Шавкат қирриққа одам боласининг бас келиши қийин эди. Агар бирор нимаси ёқмай қолса, миниб юрадиган қора эшаги билан ҳам ётиб олиб уришадиган банда эди у. Шунинг учун одамлар у билан тенг бўлишни истамай, ҳамиша ундан нари қочарди. Шавкат қирриқ худди шуни билгандай, менга уят ёт, андиша эса бегона дегандай, доим кеккайиб юрарди. Борган жойида жанжал кўзгамаса, ҳеч кўнгли жойига тушмасди. Шундай бадхулқ одамни отаси ялентирган, боплаб тавбасига таянтирган.

Гап шундаки, бу бийдек даштда тахир кўлдан ташқари, гўё Худодан тилаб олингандек, даштнинг тоққа туташи қисмида чучук сувли яна бир кўл бор эди. Бу кўлга

уч булоқдан сув келиб қуйиларди. Даштдаги бутун подалар, шунингдек, барча ёввойи жониворлар айни саратонда асосан мана шу кўлдан сувланарди. Кўл билан тоғ оралиғида бир гектардан зиёд соз тупроқли майдон бўлиб, буни қарангки, худди шу ер Шавкат қирриқнинг назарига тушиб қолади. У уч булоқдан иккисининг сувини шу томонга буриб ўзича деҳқончилик қилмоқчи бўлади.

Эшқул полвон трактор овозини эшитиб, кўл бўйига энганида, сурма трактор булоқдан беридаги дўнгликка хезланган, Шавкат қирриқ эса дўнгда гўддайганча кабинадаги йигитга энди буйруқ бера бошлаганди. У Эшқул полвонни кўрса-да, ўзини кўрмасликка олди. Лекин бу ишига унинг қарши чиқишини дарров пайқади. Шунинг учун Эшқул полвон сурма трактор олдига кўндаланг бўлганида унчалик ажабланмади. Аввалига, қоч, дея бақирди. Қарасаки, Эшқул полвон жойидан жиладиган эмас. Бундан унинг жони чиқиб, кўрққан олдин мушт кўтарар қабилида, вағиллаб кела бошлайди. Унинг айни мана шу вағиллашидан жуда кўпчилик чўчирди. Бунақа пайтда унга беҳос кўли тегиб кетган одамнинг боши балога қоларди. Шавкат қирриқ энгидаги либосини ечиб отиб, кўйлагини тирра-тирра йиртарди-да, ур, уриб ўлдир мени, дея туксиз бошини эгиб келаверарди. Урмасанг — бир бало, урсанг — минг бало эди у.

Бироқ Эшқул полвон унинг вағиллашига эътибор ҳам бермади. У тракторчи йигитга, жойингдан жилсанг, нақ кўрасан мендан, деган маънода бармоғини ўқталди-да, Шавкат қирриқнинг яқин келишини кутиб турмай, аста кўл томон жилди. Чўккалаб, кўл сувига юз-кўлини ювди. Сўнг изидан вағиллаганча етиб келган Шавкат қирриққа юзланиб, ғоят сокин бир тарзда, нима ҳаракат, деб сўради. Унинг бу хатти-ҳаракатини нописандликка йўйган Шавкат қирриқ ўзида йўқ тутақиб кетди.

— Кимсан ўзи сен, мени сўроққа тутадиган? — деди газабдан бўғилиб. — Қачондан бери бу ерга эга чиқиб қолдинг? Ундан кўра, бориб подангни боқ! Агар жуда билгинг келаётган бўлса, билиб қўй, мен бу ерда деҳқончилик қиламан!

— Кўлни қуритибми? — Эшқул полвон бу саволни ҳам ўта сокин бир ҳолатда берди.

— Ҳа, керак бўлса, қуритаман! — Шавкат қирриқ бу сокинлик ортига яширинган кучли бўронни пайқайдиган аҳволда эмасди. — Хўш, сенга нима?

— Кейин шунча жонлиқ қаердан сувланади? — деди Эшқул полвон даштдаги барча жониворларни назарда тутиб. — Нима, сенга қишлоқда ер қаҳатми?

— Менга шу ер ёқади! — деди Шавкат қирриқ ўша қайсарлик билан. — Анову ерга қапа тикаман! Манову ерга... Шошма-шошма, нега сен тракторимнинг олдига кўндаланг туриб олдинг?! Сен ўзингни ким деб ўйлаяпсан ўзи, а? Бунга нима ҳаққинг бор, а? Ҳай бола, ҳайда тракторингни! Ҳайда деяпман сенга!

Эшқул полвон унинг хира афтига, адоват-ла ёниб турган кўкиштоб кўзларига, юзининг деярли ярмини эгаллаган калишдек каттакон оғзига, ўсиқ қошлари-ю, олдинга туртиб чиққан сийрак соқолли даҳанига бир-бир разм соларкан, ич-ичдан ёзғирди: э, Худо, бу бандангни яратиб нима қилардинг, бундан на ит баҳра топади, на бит, турган-битгани ишқал! Бунда на уят бор, на андиша! Сал гапга додлаб ёқангга ёпишади! Туғилганига муқир келгандай доим малолланиб юради! Энди топган гапини қара, бир парча ерга деҳқончилик қиламан деб. бутун бошли кўлни қуритмоқчи! Агар иссиғида ҳадаҳа бунинг изини қуритмасам, даштни хароб қиладиган чоғи бор!

У ҳануз, лаби-лабига тегмай, бақир-чақир қилаётган қаршисидаги кимсани обдан «томоша» қиларкан, кутилмаганда хотирасининг аллақайси пучмоқларида кўмилиб ётган кўҳна адовати аста бош кўтарганини пайқамай қолди. Киши молини даштга ҳайдаб кетганида, биринчилардан бўлиб вакилга чаққанлардан яна бири мана шу Шавкат қирриқ эди. Лекин Эшқул полвон шу пайтгача унинг бу қилмишини юзига солмаган. Бунга ҳафсалаям қилмаган. Энди ўйлаб караса, бу одам билан бирон марта бир дастурхонда ўтириб чой ҳам ичмаган экан. Аслида бу болалигидаям гўр эмасди, кўринган билан ёқалашиб, доим калтак еб юрарди. Одам боласи, одатда, ёши улғайган сайин қуйила боради дейилади. Бироқ, мана, қуйилмайди-

ганлари ҳам бўларкан-ку. Бунақалар эски қилмишини минг юзига солганинг билан барибир уялишмайди. Агар озгина уяти бўлганида эди, даштликлар неча-неча замонлардан бери бамисоли кўз қорачиғидай авайлаб-асраб келаётган мана шу биргина чучук кўлга қотинармиди? Бунинг учун киши ё ақлдан озган, ё бутунлай тушовини узган бўлиши керак!

Эшқул полвон шуларни хаёлидан ўтказаркан, ҳов бир-да ўғли Тўланбойга айтган ўғитини деярли сўзма-сўз қайтарди. Ўшанда бу гапи ўғлига таъсир қилгандай бўлувди, зора бунгаям нафи тегиб қолса.

— Бу дашт жуда чексиз ва ҳайбатли кўрингани билан жисми-жаҳони жуда нозик! Унга ножўя тегиб қўйсанг, танаси қақшаб, табиати ўзгариб қолиши мумкин! — деркан, сўнг салмоқлаб, қатъий оҳангда қўшиб қўйди: — Бунинг устига, дашт сен ўйлаганча, беэга эмас! Бу ишга қўл уришингдан аввал бир оғиз маслаҳатлашишинг лозим эди! Кап-катта одамсан, буйтиблар ёш боланинг ишини қип юришинг нимаси?!

Бу гапдан сўнг Шавкат қирриқ, нега энди сен билан маслаҳатлашишим керак, дея шу қадар вағиллаб бердики, Эшқул полвон унинг кейинги биронта сўзиниям тушунолмади. У тинмай тупук сачратаётган каттакон оғизга, чақчайган кўзларга ажабсиниб боқаркан, орада кабинадан тушмай, уларни қизиқсиниб кузатиб ўтирган тракторчи йигитга бир қараб қўйди. Тракторчи йигитнинг, қўйинг, шу билан тенг бўлиб ётасизми, деган имосидан энсаси қотди. Негаки, ҳар қандай масалада андиша қилган тақдирдаям, бу борада муросага йўл қўйиб бўлмасди. Чунки қаршисидаги кимса даштнинг қоқ юрагига пичоқ санчиш ниятида эди. Кўл қуригач, даштда не синоатлар юзага келишини Эшқул полвон ҳалитдан ҳис қилиб турарди. Шунинг учун ортиқ пачакилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда деди:

— Трактирингни ол-да, тезроқ бу ердан даф бўл!

— Сен ўзи кимсан? — Шавкат қирриқ азбаройи тутаққанидан бўғилиб қолаёзди. — Даштга хўжайинлик қилишга сенга ким ҳуқуқ берди ўзи?! Ё уришга баҳона қидираяп-

санми? Унда, мана, ур! Ур деяпман! Нега турибсан, ур-майсанми!

Бу сафар у энгил-бошини ечмади, кўйлагини йиртмади. Туксиз бошини яланғочлаш билан кифояланди. У сигналган усулини қўллаб, сузадиган ҳўкиздай, бошини эгиб келаркан, Эшқул полвоннинг, э, ит бас келсин сенга, дея изига бурилиб кетишини кутди.

Бу пайтда Эшқул полвон унинг бошидаги яра-чақалар ўрнини санаш билан овора эди. Яра-чақалар ўрни тўртта эди — чуқур ва саёз, катта ва кичик... Ана, бўйин томонида яна бири бор экан. Эшқул полвон бу кўҳна яралар қаторига яна бирини, яъни янгисини кўшиб қўйишни чунон истаса-да, ҳозирча бош эгасининг кулоқ-чаккасига тарсаки тортиб юбориш билан кифояланди. Турган гап, Шавкат қирриқ бунни сира кутмаган, тарсакидан эси оғиб қолай деди. Ахир кимсан, Шавкат қирриқни уришяпти-я! Нега деганда унга қўл кўтармоққа унча-бунча одамнинг журъати етмайди. Наҳотки, ишонган қуроли бу гал иш бермаган бўлса? У, умрингни қамоқда чиритаман энди, дея пўписага ўтгандиям, ўнг юзига келиб тушган навбатдаги шапалоқдан кўзларидан ўт чақнаб кетгандай бўлди. Сўнг ўзини ўнглашга улгурмай, нақ иягига берилган мушт зарбидан коптокдай думалаб кетди. У ҳайратдан кўм-кўк осмонга тикилиб ётаркан, карахт шуури ғазаб билан айтилган қуйидаги сўзларни базўр илғалади:

— Бир вақтлар вакилга чақиб, элнинг шўрини қуритмоқчи эдинг, индамовдим! Энди даштнинг кўксига тиг санчимоқчимисан?! Йўқ, бу сафар индамай қўймайман, сени кўлга чўктириб ўлдираман!

Бу эшитган гаплари Шавкат қирриққа узоқ ўтмишдан қалқиб чиққан мудҳиш садодай туюлди. Ўтган воқеалар унинг эсидан ҳам чиқиб кетганди. Йўқ, у унутса-да, бошқалар унутмаган экан, мана, қайта эсига солаяпти. Бундан ҳам ёмони, бу воқеа тракторчи боланинг кўз ўнгида юз бергани жуда чатоқ бўлди. У энди бориб ҳаммага айтади. Шавкат қирриқ шарманда бўлди, ундан озор чекканлар бу ҳодисани эшитса, роса ҳузур қилишади, орқаси билан қаҳ-қаҳ уриб кулишади! Э, кулмай йўқ бўлиб кетмайдими бари! Аввалига манову балонинг чангалидан бир

амаллаб қутулиб олай, қолгани бир гап бўлар! У ўрмалаб қочиш ниятида, ерга қорни билан ўнгариларкан, тумшуғи тагида пайдо бўлган улкан кирза этикларга кўзи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди, бу этик билан ўхшатиб бир тепса, тил тортмай ўламан-ку, деб ўйлади ва этикларни четлаб, ўрмалаб, ўрмалаб эмас, эмаклаб қочмоқчи бўлди. Бироқ энсасидан тутган кучли панжа қочмоғига изн бермади, уни кўл томонга силтаб отди. У кўл четига учиб бориб тушди.

— Ҳали сен кўлни қуритмоқчимисан! — дея ўшқирди ўша кучли панжа соҳиби ва унинг бошини сувга тикди.

Шавкат қирриқ ундан ҳар балони кутган бўлса-да, сувга бўктириб ўлдириши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Додлаб, даштни бошига кўтармоқчи бўлди. Бироқ боши сувда эмасми, бунинг сира иложи йўқ эди. Қайтамга, сув ютиб, нафаси бўғилиб ўлишига озгина қолди. Ўлай деганда, Эшқул полвон гўё мурувват қилар, яъни калласини сувдан кўтарар, у тузукроқ нафас олишга улгуриб-улгурмай, яна бошини сувга тикарди.

— Уни фақат ичиб қуритасан?! — дерди Эшқул полвон ҳар гал унинг бошини сувга тикқанда. — Ич, ёрилиб кетгунингча, ич!

Шавкат қирриқ бадфезлиги туфайли, ўз умри давомида калтак азобини кўп тортган эса-да, лекин ўлим нелигини ҳали ҳеч ҳис этиб кўрмаганди. Ҳатто бир замонлар кўшни қишлоқ йигитлари бошини уриб ёриб, сел ўйган чуқурлардан бирига ташлаб кетишганидаям, бу қадар қийналмаганди. Бу оламда абадий яшайдигандек, учраган қора билан талашиб-тортишиб, топганини уйига ташийдиган бу банда бир вақтлар ўз молларини бус-бутун сақлаб қолиш умидида Эшқул полвонни вакил Фармоновга сотганди. Аммо, аксига олиб, вакил унинг хоинлигини рағбатлантирмаган, ортиқча молини барибир хатлаб кетган. Ўшанда Шавкат қирриқ аламдан ўлиб қолсам керак, деб ўйлаганди. Йўқ, у ўлмади, ўлолмади. Ўлимнинг нечоғли азоблигини эса, том маънода, мана энди туймоқда эди.

У, кўз олди қоронғилашиб, жон талвасасида қўлоёғини типирчилатаркан, охири ялиниш, узр сўраш лозимлигини англаб етди. Моғор босган миясига дастлаб

келгани шу бўлди, бир пайтлар шўролар ҳукумати қарорини менсимай, кишилар молини даштга ҳайдаб кетишдан ҳайиқмаган бу одамга менинг чивиндек жонимни олмоқ нима бупти, бу туришда у мени аниқ ўлдирадиганга ўхшайди! У ўқчий-ўқчий, зўрға нафасини ростларкан, умрида тилига олмаган «жон» қўшимчасини қўллаб, «ака-жон» лаб ялинишга тушди. Бироқ Эшқул полвон деганларининг қаҳри тошдан қаттиқ эканми, гапи охирламай, яна бошини сувга тикди. У энди бу юмушни ҳеч бир дўқ-пўписасиз, жимгина адо эта бошлаганди. Ялиниши яқун топмай, гапи ичида қолиб кетаётган Шавкат қирриқ ноилож эндигина ўлимни бўйнига олган ҳам эдики, бамисоли оҳанграбодай бўлиб, қулоғига шу гап чалинди:

— Яна кўлни қуритаман дейсанми?!

Бу дўқ эмас, ҳаёт эди. Бўғилиб ўлмаслиги учун берилган бирдан-бир имконият эди. Шунинг учун у жон ҳолатда қичқириб юборди.

— Йў-ўқ!

— Қасам ич!

— Агар тагин шу хаёлда бу ерга қадам боссам, хотиним уч талоқ бўсин!

— Эшитмадим!

У даҳшатли азобдан қутулганидан жони роҳат топиб, мисоли булбулигўё бўлиб кетди, яъниким қасам деганларини тоғдай қалаштириб ташлади...

Қишлоққа қайтаётиб эса, йўлда тракторчи йигитга тирғалади.

Ажратиб олиш ўрнига бақадай бақрайиб ўтирибсан, дея бошда обдан ўпка-гина қилади, сўнг, одатига хос, вағиллаб сўқинишга тушади. У бор аламини тракторчи йигитдан олмоқчи эди. Бироқ бу гал у Шавкат қирриқдан аввалгидек ҳайиқиб ўтирмайди. Қишлоқда кўпчилик чўчийдиган бу андишасиз ва тийиқсиз одамнинг, аслида, қанақалигига у гувоҳ бўлган эмасми, шартта тракторини тўхта-тиб, дейди:

— Агар яна гинг десангиз, Эшқул полвон қандай қилиб сизни сувга бўқтирганини ҳаммага айтаман!

— Айтма! — Шавкат қирриқ жон-ҳолатда унинг қўлига ёпишади. — Айта кўрма! Болагинангни ўзим кўтарай,

одамни шарманда қила кўрма! Укамсан-ку ахир! Бир томони — узоқ қариндошмиз!..

Бўлиб ўтган бу хангомани Тўланбой отасидан эмас, ўша тракторчи йигитдан эшитган. Умуман олганда, отасининг теша тегмас бу хил қилиқлари ҳақида доимо бошқалар орқали хабар топарди. Ўғил сифатида бундан оғринса-да, юрак бетлаб отасига бирор нима деёлмасди. Бироқ бу сафар жим туролмади. Эшқул полвондек обрўли бир одамнинг Худо урган аллақандай бир қирриқ билан ёқаллашиб юриши унга жуда эриш туюлди. Бундан унинг ному си келди. Эшитган қулоқ нима дейди, деган андишага борди. Ота ўғлининг орланишини маъқуллади ва бир тус ёнбошлаб ётганча, хаёлидан шу гапларни ўтказди: одамлар нимаям дерди, улим! Бирови, ажаб бўпти, деса, бошқа бирови, Эшқул полвон тентак бўпти, дейди-да. Элчилик, ким нимани ўйласа, шуни айтади. Шу ёшга кириб, энди билдимки, одамзод феъли қизиқ бир жонзод экан, унга бир нарсани англатиш ва уқтириш ўлимдан қийин экан. Шунинг учун тентак билан тентакчасига, оқил билан эса оқилчасига гаплашаман. Агар шундай қилмасам, биттаси бугун кўлни қуритмоққа уринган бўлса, эрта бир кун бошқаси анову қумтепани кавлай бошлайди. Дашт умумникидек туюлса-да, лекин кимдир биров итдай ириллаб турмаса, бу одамлар нималар қилмайди дейсан. Шунинг учун гоҳида ўзимни итдай тутиб, саломига яраша алиқ қиламан! Майли, кейин мени ит дейишсин, тентак дейишсин, бари-барига чидайман. Эсингдами, болалигингда қишлоғимиз кўчалари қанчалик кенг эди. Тўп-тўп бўлиб копток ўйнардиларинг. Бир аҳмоқ кўчанинг юзидан ўз ҳовлисига озгина кўшиб олди-ю, бу ҳол одат тусига кириб, кўча бўйидаги бўш ерлар хомталаш бўлиб кетди. Қишлоқ оқсоқоли насиҳат билан чекланиб, одамларни бу ишдан тўхтата олмади. Ўшанда у ҳалимдек юмшоқлик қилмай, менга ўхшаб ё ит, ё тентак бўлганида эди, бу ишлар юз бермасди. Ана энди, бир арава кирса, иккинчи арава, қачон йўл бўшаркан, деб кўча бошида кутиб туради. Сен тенгилар энди ҳайрон, кўчамиз бунча тор, деб. Хўш, энди бундан нима фойда? Бу ҳақда илгарироқ ўйлаш керак эди. Аммо одамлар ё ўйлашдан эринади, ё ўга кўзи

оч уларнинг. Кейинчалик аттанг демаслик учун ҳозирдан кимдир ё ит, ё тентак бўлиши керак! Агар шундай қилин-маса, бу одамлар даштниям еб-ютиб юборишади. Дашт эса фақат одамзодга эмас, бутун жонзодга тегишли. Бироқ бу гапларни сенга айтишдан бирон наф йўқ, чунки сен ҳам шуларнинг бирисан! Тирикчилигинг даштда ўтаётган бўлса-да, лекин унга меҳр қўя олмаяпсан. Ўғайлигингча қолаяпсан! Чатоқ томони, буни ўзинг ҳам билмайсан! Худойимдан айланайки, менинг феълимдаги одамларни ҳамиша яратиб қўйган. Менгача Аҳмадқора дегани бўларди. Умр бўйи қора уйда яшаб ўтгани учун ҳамма уни Аҳмадқора дерди. Ана шу одам даштда итдай акиллаб, жондордай ириллаб юрарди. Авваллари мен ҳам уни тушунмаганман, ҳозир эса мени ҳеч ким тушунмайди. Сендан эса унча умидим йўқ, лекин вақт-соати етиб, ўрнимга бирор жонкуяр келиши аниқ...

Бор гинасини тўкиб солган Тўланбой отасининг ўйини уқиб олмоқчидай, унга диққат билан тикилади. Ундан, ўзи жаҳлимни қўзитди-да, ёхуд, бир бўп қолди-да, деганга ўхшаш гаплар кутади. Бироқ Эшқул полвон худди томдан тараша тушгандай қилиб, бутунлай бошқа гапни айтади.

— Анову Рўзиқул жўрангга айтиб қўй, дуч келган ерга қопқон қўйишни бас қилсин, эмасам, бир кунмас бир кун ўзини қопқонга тишлатаман!

— Ота, мен нима деяпман-у, сиз нима деяпсиз! — Тўланбойнинг энсаси қотиб, қош чимиради. — Мен обрўйингиз ҳақида гапираяпман! Сиз эса қопқон дейсиз...

— Обрўйимга нима қипти? — Эшқул полвоннинг кўзларида шум табассум жилваланади. — Агар анову қирриқни айтаётган бўсанг, бориб менинг ўрнимга ўзинг кечирим сўраб қўя қол.

— Урган сиз, нега энди мен кечирим сўрашим керак?

— Унда бу дод-войларнинг боиси нимада?

— Қилган ишингиз полвон одамга ярашмайдиган ишда.

— Полвон одамга фақат даврада кураш тушиш ярашади деб ким айтди сенга?

— Энди буни ёш болаям билса керак...

— Унда мен полвоннинг ишини қипман-да, улим.
— Нима деганингиз бу?
— Майдонда андишасиз билан кураш тушиб, уни мағ-
луб қилдим. Товоғига кўл қўйилганди, мен шу кўлни ютиб
олдим.

— Ота, сизга одамнинг устидан кулиш бўлса!

— Мен ҳеч кимнинг устидан кулаётганим йўқ.

Ўша суҳбат мобайнида Тўланбой бир нарсани, яъни ҳеч қачон отасидек бўлолмаслигини ҳис қилган. Лекин буни ичдан тан олгиси келмаган. Ҳозир ҳам у оғзидаги ўлжаси билан базўр илгарилаётган тулкининг ортидан хаёлчан термулиб тураркан, хонаси келса, мана шу жониворча бўлолмаслигини туйди. Ўзича аччиқ қилиб, ўтовини хароб аҳволга солиб қўйгани етмагандек, мана бугун тоғасига қатъий бет бўлолмади. Тоғасининг жонидан хавотир олиб, унинг изидан югурди-ю, лекин бу даштнинг турмуш тарзида муҳим аҳамият касб этган Бўзбўри тўдасининг тақдирига бефарқ қаради. Агар тоғаси бўринини хонавайрон қилишга қурби етганидами, бу даштда сезиларли ўзгаришлар юзага келиши аниқ эди ва бу нарса маълум вақт-соатдан сўнг ўзининг акс садосини бермасдан қолмасди. Шунда унинг қулоғи остида отасининг ҳов бирда таассуф-ла айтган бир гапи жаранг бергандай бўлди:

— Улим, минг қилсаям, сенинг даштга ўғайлигинг бор!
Бор ҳадигим шундан!

Наҳотки, шундай бўлса?!

У Қорақулоқни қир бетигади юлғунлар орасида кўздан гойиб бўлгунча кузатиб қоларкан, айти дамда ниманидир англаб, ниманидир англаб етолмаётганини ҳис этганча, аста олға босди.

* * *

Тонгданоқ бугун даштда нимадир содир бўлишини олдиндан юраги сезган Тўланбой подани ўтовдан кўпда узоқлатмади. Аслида, подани қаерда боқишнинг унчалик аҳамияти йўқ, ҳамма ерда тишга босгулик емиш етарли эди. Фақат отаси бунга изн бермасди. Ҳамиша подани узоқ-

роққа жилдиришни талаб қиларди. Боиси, ўтов теварагидаги хас-хашаклар захирада турмоғи лозим, иссиқ жон, қишлоқда бировнинг касал бўлари бор, қазоси етари бор, ана шундай пайтларда подани аёлларга ишониб кетар бўлсанг, ўтов теварагидаги хас-хашаклару ўт-ўланлар вақтинча кунингга яраб туради. Бугун у бу ўгитга амал қилиб ўтирмади, юраги нимадандир дилгир эди. Ички бир овоз, ўтовдан узоқлаб кетма, дегандай бўлаверганлиги сабабли Тўланбой ўтовдан унча узоқ бўлмаган дўнгликлардан бирига кўтарилиб, аста ёнбошлади.

Кеча оқшом чидаб бўлмас даражада кўқиб ётган ўтовини йиғиштираман деб, хийлагина ҳориган экан, кўзи илинганини сезмай қолди. Қанча мизғиди, билмайди. Лекин худди биров турткандай, чўчиб уйғониб кетганида, кун чошгоҳдан ўтганди. Кулоғига элас-элас чалинаётган трактор овозига аҳамият бермай, кўзларини йириб, ёйилиб юрган подага разм солди. Поданинг тугаллигига ишонч ҳосил қилгачгина, кўнгли жойига тушиб, ухлаб қолганидан ўзича хижолат тортган киши бўлди. У, одатда, даштда камдан-кам ҳоллардагина мизғирди. Бу сафар нима жин уриб, мудраб қолди, ўзи ҳам ҳайрон эди. Наҳотки, тунги супур-сидир ишларидан шу қадар толиққан бўлса? Унақада хотинларнинг жонига тўзим берсин экан! У шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўтови томон кимдир яқинлашаётганини нақ яғрини орқали ҳис этиб, иккинчи ёнбошига ағдарилди. Ва шу заҳотиёқ бақадай қотиб қолди. Кўзи ўткирлиги туфайли, у чоғроқ дўнгликлар оралаб келаётганларни дарров таниганди.

Олдинда отаси.

У катта неварасини олдига мингаштирганча отда келарди. Унга темир кузови олдида бўлган қизил, митти трактор эргашганди. Трактор кузовида энаси, аёли, Холбой, унинг укаси Қодирали ва ўтов чамбарагини тик тутиб келаётган яна кимдир бор эди. Отаси, у кутганчалик ёлғиз ўзи от ўйнатиб эмас, ўтови билан бутунлай кўчиб келмоқда эди.

Бу ҳолдан Тўланбой ҳанг-манг туриб қолди.

У ҳамма нарсани кутган бўлса-да, буни сира кутмаган эди. Отаси даштга кўчишга азим қиптими, демак, масала

ўзи ўйлаганидан ҳам кўра жиддий тус олибди. Биладики, юзлаштириш жараёнида отаси уни шунчаки тергаб қўя қолмайди, балки гумонга бориб аёлига азият етказгани ва шу воқеа баҳонасида киши молига кўз олайтиргани учун ҳамманинг кўз ўнгида қамчи остига олади. Агар шу тобда тоғаси ёнида бўлса, у ҳам калтақдан бенасиб қолмайди. Бунақа пайтда Эшқул полвонни ҳеч бир куч тўхта-тиб қололмайди. Ундан фақат қочиб қутулиш мумкин. Ҳов бирда отаси шундай деганди: «Ачивум кўзиганини сездингми, қошимда секкайиб турмай, жонинг борича қоч! Эмасам, жаҳл устида ҳар бало қип қўйишим мумкин». Бегоналар, айниқса, болалари кўз ўнгида калтак егандан кўра, ўлгани минг бор абзал! У шунга лойиқлигини сезиб турса-да, бу сафар ҳамманинг олдида калтак ейишдан ор қилди. Теваракка аланглаб, чора қидираркан, бугунча даштни тарк этиши лозимлигини англади. Нафасида ош пишадиган одамнинг қаҳр ўтида қовурилганидан кўра, бугунча унинг кўзига кўринмай тургани маъқул. Эртага эса подага эгалик қилиб, уни ўтовдан узоққа ҳайдаб кетган отаси олдига бош эгиб боради. Кимсасиз ерда, майли, отаси истаганча сўкиб, истаганча қамчиласин! Ҳозир эса дашт адоғидаги қишлоқлардан бирини қора тортади. У ерда оғайнилари кўп, баҳонада бирортасининг тўкин дастурхони атрофида бир кеча меҳмон бўлиб қайтади. Фақат зинҳор тоғасиникига бош суқмаслиги лозим. Чунки отаси ортидан қидириб бориши аниқ. У энди ўзинигина эмас, тоғасини ҳам тинч қўймайди. Отанинг назарида, улар инсон қавмига хос бўлмаган шундай бир оғир гуноҳга йўл қўйишганки, бунинг учун ҳар иккиси ҳам тик туриб жавоб бермоғи лозим эди. Тўланбой бу нарсани отини қичаброқ келаётган Эшқул полвоннинг афти-ангори ва ҳаракатларидан аниқ-таниқ сезиб турарди.

У ортиқ ўйлаб ўтирмай, дўнгдан аста сирғалиб тушида, гавдасини бир оз экканча, сой ичи бўйлаб қоча бошлади. Энди подадан сира хавотир олмаса ҳам бўлади. Ана, унинг ўз эгаси ғазоби ошиб-тошиб келмоқда.

Даштнинг бағри кенг ва илиқ эди.

У ўтай боласини ўз кучоғига олиб, тезда уни дарғазаб ота нигоҳидан яширди.

Эртаси отасидан калтак ейиш Тўланбойга насиб этмади.

У тунни оғайниларида бириникида ўтказиб, даштга бош эгиб қайтаркан, подани ўтовдан беридаги ўтлоқда кўриб ҳайрон бўлди. Отаси ҳеч вақт подани ўтов теварагида уялатмасди-ку, тагин нима бўлди экан? У теваракка кўз солиб, на отасини кўрди, на унинг отини. Наҳотки, ҳануз ўзини қидириб юрган бўлса? Агар шундай бўлса, демак, ҳолига маймунлар йиғлаши тайин.

Тўланбой қўшўтов томонга назар ташлади. Отасининг кеча тикланган ўтови ўзиникидан катталигини гўё энди кўраётгандай, бир муддат тикилиб турди-да, сўнг юраги бетламайроқ илгариледи. Катта ўтовга мушуклек писиб яқинлашди. Аста ичкарига мўралади. Қизиқ, ўтовда ҳеч ким йўқ эди. У бу ҳолдан баттар ҳайрон бўлиб турганида, қўшни ўтовдан аёли Ойгул ва унинг ортидан қўлларига бир бурдадан нон тутган болалари чиқиб келишди.

У чувиллашганча ўзига отилган болалари билан бир зум андармон бўларкан, сўнг бош кўтариб аёлига қаради. Уни кўзлари қизарган ҳолда кўриб, буни аразга йўйди. Кечир энди, дегандай хижолатомуз манглай қашлади. Лекин узр сўрамоққа кўникмагани боис, буни тилига чиқармоқни хаёлига келтирмади. Гапни нимадан бошлашини билмай, тиззасига суйкалаётган қизчасини қайта қўлига олди.

— Тоғангизни жондорлар... — деб қолди аёли бир маҳал тутилиброқ. — Жондорлар тоғангизни ...

— Нима? — Тўланбойнинг кўнгли нохуш нарсани сезиб, сабри чидамай бақариб юборди. — Бундай тушунтириброқ гапир! Нима бўлди?

— Боя бир отлиқ келиб... — Ойгул боши билан Илондара томонга ишора қилди. — Отангизни анову томонга бошлаб кетди... Жасадини олиб келамиз дейишди...

— Энам... энам қани? — бу хабардан бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўйган Тўланбой нима ва кимдандир илинж қидиргандай, беихтиёр теваракка аланглади.

— У киши, эшик очиб турай, деб тоғангизникига кетди...

Тўланбой шуурсиз бир ҳолатда қўлидаги қизчасини маҳкам кучганча, аввал тоғаннинг қишлоғи томонга, сўнг

кескин изига қайрилиб, шиддат-ла Илондара тарафга юрди. Ортидан ҳовлиққанча етиб келган аёлининг сўзларини тушунмай, унга жаҳл билан тикилди.

— Нима дейсан?

— Болани... болани беринг! — деди аёл қўлларини чўзиб.

— Бола?! — Тўланбой шундагина бағридаги қизчани пайқади ва уни аёлига узатиб, қоқилиб-суқилиб яна йўлида давом этди.

У бир ҳолни ҳеч ҳазм қилолмасди. Ахир тоғасининг қишлоғига қайтиб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганди-ку. У қачон яна Илондара томонга боришга улгура қолди экан?

Дашт кенг, жуда кенг эди.

Бироқ юраги адоқсиз қайғуга тўлиб-тошган Тўланбой бу кенгликка сиғмай борарди.

— Тоғам-а, кун кўрмай кетган тоғам-а!!!

2008 йил.

Нормурод Норқобилов

ДАШТУ ДАЛАЛАРДА

Роман

Муҳаррир *К. Буронов*

Бадий муҳаррир *Р. Зуфаров*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Мусахҳиҳ *Ш. Орипова*

Компьютерда саҳифаловчи *Л. Абкеримова*

Босишга рухсат этилди 04.12.08. Қоғоз формати 84×108 ¹/₃₂.

Таймс гарнитурда офсет усулида босилди. Шартли босма
табоғи 11,76. Нашр табоғи 10,85. 3000 нусха.

Буюртма № 08-219.

Баҳоси шартнома асосида

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

РАССЫЛКА

Норқобилев Н.

Н 18 Дашту далаларда /Роман/. — Тошкент, 2009. —
224 бет.

ISBN 978-9943-01-334-6

ББК 84(5У)6

РАССЫЛКА